

Utsiktsplats Istanbul

**Bosporen och Mehmed Erövrarens bro från den europeiska sidan av Istanbul.
Foto: Paul Schlyter.**

Birgit Schlyter

Utsiktsplats Istanbul

Berättelser från turkfolkens värld

*Till
Paul
David och Olivia*

E-boken återger i oförkortat skick den tryckta version som publicerades 2015 (ISBN: 978-91-7353-761-2; © Birgit Schlyter och Bokförlaget Atlantis ab), med smärre formella ändringar och tillägg samt webblänkar (se s. 328) till texter som inte var medtagna i det ursprungliga manuskriptet eller var skrivna efter bokens publicering.

Innehåll

Stavning av namn och främmande ord · 6

Kartor · 7

Prolog · 11

TURKIET

Turkiet i skuggan av Gezi · 21

Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple · 33

»Du är då en riktig turk« · 47

Kemalismen och de »vita« turkarna · 67

Från osmanska till turkieturkiska · 85

Turkiets litterära förvandling · 115

Hocas finurligheter och andra visdomsord · 139

Svenska Forskningsinstitutet i världsstaden Istanbul · 155

CENTRALASIEN

Uzbekistan efter Andizjan · 193

Västturkestan i kulturhistoriskt ljus · 209

Kvinnorösten från Kokand · 229

Uzbekistan firar sitt förflutna · 241

Språk och politik i det forna sovjetiska Centralasien · 265

Tillbaka till ett svunnet Östturkestan · 291

Tur och retur Turan – en epilög · 315

Publicerade artiklar och offentliga föreläsningar · 323

Webblänkar · 328

Referenser och rekommenderad litteratur · 329

Register · 341

Stavning av namn och främmande ord

Turkiska ord och namn skrivs i enlighet med gällande turkiskt alfabet, vilket jag kommenterar i kapitlet »Från osmanska till turkietturkiska«. Ryska ord stavas efter svenska traditionella translittereringsprinciper. Uzbekiska, som under det senaste seklet genomgått fyra stora skriftreformer, skrivs för enkelhetens skull med det latinska alfabet som nu håller på att införas, även när den citerade ordformen eller frasen ursprungligen stavats på annat sätt. De enda bokstäver som tarvar en förklaring är *o'* och *g'*. De står för ljuden [ø] respektive [ɤ]. Andra bokstäver kan man »lista ut« genom association till engelsk stavning. Sekvensen *sh*, till exempel, står för [ʃ]. I något enstaka fall diskuteras olika stavningskonventioner och där anges ordet i den form diskussionen gäller.

Namn och lånord som har svensk traditionell stavning återges i den formen, som *kalabalik* och *Tasjkent*.

Äldre turkspråkiga titlar står efter förnamnet, som turkiska *hanım* och *bey* i *Selma Hanım*, 'fru Selma' och *Vedat Bey*, 'herr Vedat'. De kan variera i stavning mellan olika språk och ibland även inom samma språk (t.ex. uzbekiska *bek* eller *beg* i kontrast till turkiska *bey*). Andra titlar som förekommer i boken förklaras när de uppträder första gången.

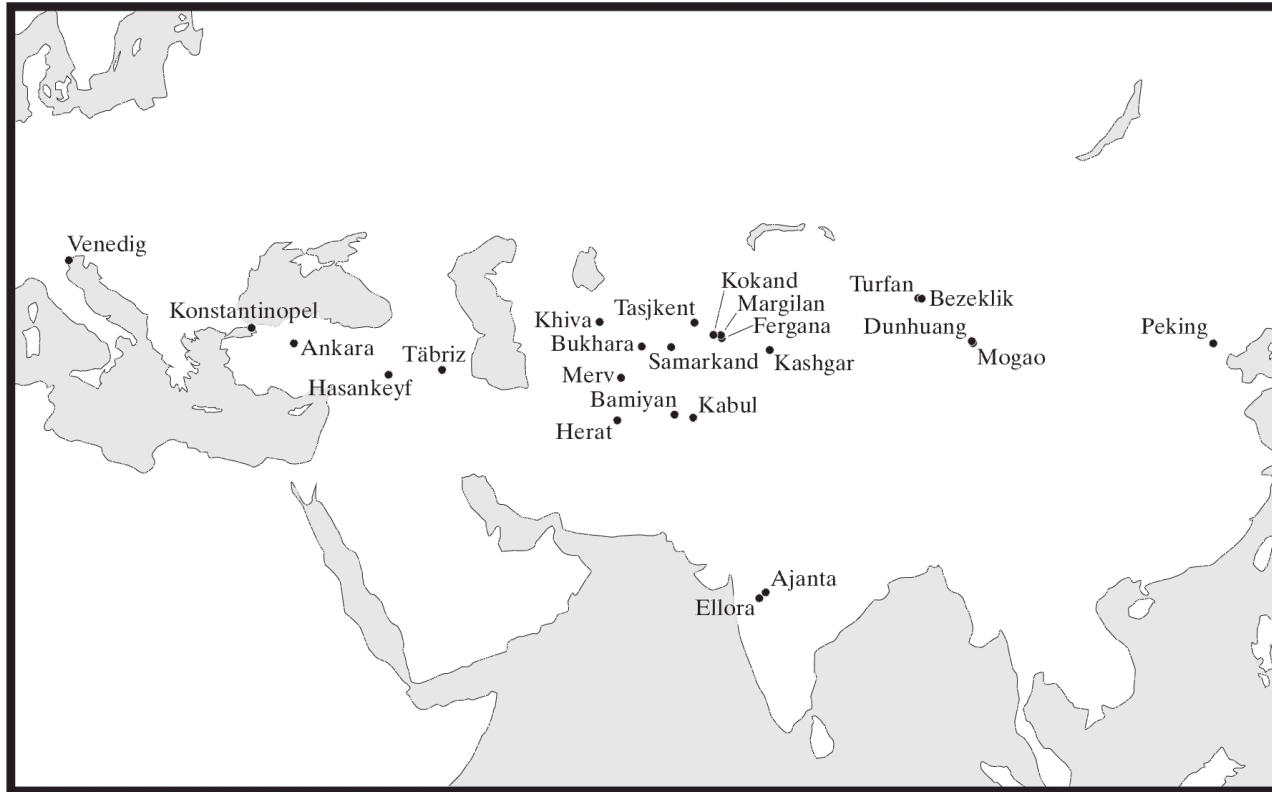

Turkiet

1. Nukus	10. Kabul
2. Khiva	11. Khodjand
3. Asjgabad	12. Kokand
4. Herat	13. Margilan
5. Karsji	14. Fergana
6. Astana	15. Andizjan
7. Tasjkent	16. Bishkek
8. Ura Tube	17. Almaty
(növ. Istaravshan)
9. Dusjanbe	18. Yarkand

Centralasien

Orter i det historiska Sidenvägssystemet

Prolog

Från kaféterrassen i Topkapi – Seraljen – har jag utsikt över Marmarasjön och Bosporen. Trafiken är livlig. Färjorna kommer och går. Över den höga bron rör sig en ständig ström av bilar och bussar från den ena världsdelen till den andra. Utom synhåll finns en annan interkontinental bro med namn efter den sultan som gjorde Bysans/Konstantinopel till huvudstad i Osmanska riket – Mehmed Erövraren eller Muhammed Erövraren, som han kallats på svenska. Längre upp mot Svarta havet kommer en tredje bro att byggas under de närmaste åren. Den ska bli den bredaste hängbron i världen för både bil- och tågtrafik och en tillfartsväg till stadens framtida tredje flygplats – även den planerad att bli störst och bäst. Istanbul och Turkiet växer.

Hit kom jag första gången som ung student och blev fascinerad. Språket jag just hade börjat lära mig blev ledmotiv i min fortsatta yrkeskarriär som lingvist och Centralasienforskare. Från Istanbul har färden gått vidare till den turkspråkiga världen bortom Turkiet, över det historiska Turkestan till Kashgar, Dunhuang och andra knutpunkter i det östra Sidenvägssystemet.

Mot den bakgrunden var det en lockande utmaning för några år sedan att komma tillbaka till staden mellan öst och väst och bli chef för ett forskningsinstitut beläget på den svenska utrikesförvaltningens historiska tomt i hjärtat av Istanbul. Det var spännande då, när jag var student, och det är lika, om inte mer spännande nu. Turkiet får allt större betydelse både som regional maktfaktor och som transportled i förbindelserna mellan Asien och Europa.

Turkiet påminner kanske mer än något annat land om det kulturhistoriska kontinuum som sträcker sig över den eurasiatiska landmassan. Eurasiens inre är en kultursfär präglad av människors rörlighet, möten mellan språk, religioner, konstarter med mera och – under det senaste årtusendet – en allt vidare utbredning av turkisktalande folkgrupper.

De turkar som bor i dagens Turkiet tillhör det släkte som har färdats längst. De kan stå som en sinnebild för den mänskliga förbindelsen mellan öst och väst, mellan Fjärran Östern och Europa. En gång var de nomader som röde sig mellan betesmarker eller drog bort i större skaror till nya boplatser. Deras nutidshistoria har inneburit nya sorters förflyttningar, inte minst urbanisering och den pendlartillvaro som är gästarbetarens vardag. I ett historiskt perspektiv, med Osmanska rikets omvandling till en starkt reformerad turkisk nationalstat, får den rumsliga förflyttningen en tydlig karaktär av civilisationsresa, där kulturell hemvist och identitet förblir en ständigt pockande fråga.

Idag har de olika turkspråkiga folken sammanlagt blivit så många som närmare 150 miljoner och är en av de större folkgrupperna i världen. Deras geografiska domäner från Europa till det nordöstra hörnet av Asien breder ut sig inom ett till stora delar sammanhängande bälte motsvarande en tiondedel av jordens landyta.

Etniska och lingvistiska indelningar av den turkspråkiga världen varierar beroende på vilka kriterier man använder. Antalet turkspråk klassificerade efter vanliga fonologiska, morfologiska och syntaktiska drag ligger någonstans runt 25. Det numerärt största turkfolket är den grupp som utgör majoritetsbefolkningen i dagens Turkiet. Nära nog hälften av samtliga turkspråkiga individer är »turkietturkar«.

Bosporen sedd från det svenska Istanbulinstitutets kanslibyggnad. På hitre stranden finns, en bit utanför synfältet, museet *Istanbul Modern*, och på den bortre stranden börjar Asien. Foto: Förf.

Turkiet är den främsta arvtagaren till det en gång så mäktiga och för Europa till och med skrämmande Osmanska riket. Efter det osmanska väldets sönderfall bildades år 1923 den nya turkiska republiken, som under landsfadern Kemal Atatürks ledning och med ett sekulariserat samhällsskick skulle moderniseras och föras närmare väst. Denna förändring omfattade också språket och litteraturen. Osmansk turkiska blev »turkieturkiska« med ett nytt latinskt alfabet (i stället för arabiskt), en överväldigande mängd nyord och nya litterära uttrycksformer.

Så gott som hela den återstående delen av den turkspråkiga världen – främst det som vi i dagligt tal kallar Centralasien – befann sig under den sovjetiska eran inom den kommunist-socialistiska intressesfären och fick bland annat känna på en

starkt ideologiserad språk- och kulturpolitik. Efter Sovjetunionens upplösning för ett kvarts sekel sedan lever dessa turkfolk under helt andra betingelser än tidigare. Nya samhällsramar ska upprättas och med dem kulturellt nytänkande och ett nytt språkbruk. De unga turkspråkiga staterna genomgår tillsammans med andra före detta sovjetiska republiker en genomgripande transformation med spänningar mellan å ena sidan sökandet efter rötter och traditioner och å andra sidan förnyad modernisering och internationalisering.

Låt mig ge ett exempel på hur komplicerat och inte så sällan motsägelsefullt det kan bli. Våren 1996, då jag vandrade på Tasjkents gator i den fem år gamla staten Uzbekistan, syntes överallt vimplor med den ryska texten *Nesomnenno nasj*, 'Utan tvekan är han vår'. Den »han« som åsyftades var Timur Lenk (1336–1405), grundaren av det timuridiska storväldet, och dem han påstods tillhöra var uzbekerna eller möjligen någon större krets av centralasiater som Uzbekistan ansåg sig representera. Landet firade 660-årsminnet av Timur Lenks födelse. Samma text fanns även på turkspråket uzbekiska (*Shubhasiz bizniki*) på liknande vimplor. Men att läsa den på ryska kändes särskilt ironiskt och samtidigt så talande för centralasiaternas belägenhet. På ett språk som man efter den sovjetiska eran ville betrakta som utländskt men som man i decennier hade stått i ett politiskt och kulturellt beroendeförhållande till påtalas en historisk förankring som av formuleringen att döma inte förutsatts vara självklar utan måste hävdas.

Det ryska språket har i dagens Centralasien en tveeggad ställning. Dels står det för något gammalt – det sovjetiska – som många alltså har egna minnen av och i dyrtider kan få en nostalgisk längtan tillbaka till men som de samtidigt kan känna

ett behov av att distansera sig ifrån. Dels ger ryskan uttryck åt den modernisering i sovjetsocialistisk tappning som centralasiaterna ändå tagit del av och det mått av internationell kommunikation de hittills haft, där deras knaggliga engelska ännu inte riktigt räcker till.

Med de maktförskjutningar som ägt rum i världen efter kalla krigets tidevarv har Centralasien fått ökad betydelse som en ny politisk joker mellan Europa och Fjärran Östern. Även med en vid definition av Centralasien – från Kaspiska havet och den iranska högplatåns öknar i väster till Kinas inland och Stora Hingganbergen i öster och från Himalaya i söder till det sibiriska stäpplandet i norr – är fortfarande turkfolken språkligt och kulturhistoriskt sett den dominerande etniska grupperingen i regionen. Studiet av Centralasien handlar med andra ord till stor del om den turkspråkiga världen.

Den här boken har jag skrivit med utgångspunkt i egna personliga erfarenheter. I Turkiet har jag vistats under många och långa perioder både som student och forskare. I Uzbekistan har jag varit gästprofessor vid den uzbekiska vetenskapsakademien och där har jag haft min bas för bevakning av språkreformer och andra politiska händelser i det post-sovjetiska Centralasien.

Som chef för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, 2012–2014, har jag arbetat under ett för både värdlandet Turkiet och världen i stort dynamiskt men tidvis också oroligt och tumultartat skede. I det läget har aktiviteterna vid institutet känts särskilt angelägna. Nya resurser har stått till buds, och det har varit en förmån att leda forskningsverksamheten med sikte på hela det vidsträckta territorium som utgör institutets relevansområde. Det har funnits utrymme för litterära salonger, där den mångfacetterade kulturmetropolen Istanbul fått stå

i centrum, och lika mycket plats har funnits för forskarnätverk inriktade på studier av sociokulturella skeenden och rörelser i Eurasien. Alla dessa aktiviteter har bidragit till berättelserna i min bok, där det bärande temat kan sägas vara resans betydelse för förståelsen av andra och formandet – eller omformandet – av identiteter.

På sidorna 323–327 finns en lista över tidigare publikationer och anföranden som i varierande grad bidragit till innehållet i boken. Från min utsiktsplats i Istanbul har gamla texter fått nytt liv och jag själv har inspirerats till nya berättelser från turkfolkens värld. Det är en värld som under det senaste seklet genomgått konvulsiviska samhällsförändringar och som alltjämt präglas av politiska omprövningar. Det är en värld som idag mer än någonsin blivit en tungviktare i världspolitikens vågskål och som vi utomstående av den anledningen kanske tycker oss ha fått på närmare håll med ett växande behov av kunskap och kontakt till följd.

Boken dedicerar jag till Paul, som var med redan 1974, och till David och Olivia, som klarade av att ha en resande mamma under småbarnsåren. Nu kommer de alla farande på egen hand, när maka och mor befinner sig någon annanstans.

Turkiet

Turkiet i skuggan av Gezi

Som så många andra har jag gång på gång kommit tillbaka till de där bilderna av Ceyda, den unga kvinna som blev känd och närapå ikoniserad efter konfrontationerna i Geziparken bakom Taksimtorget i Istanbul sommaren 2013. De numera klassiska fotografierna från Reuters visar några sekunders händelseförlopp vid lunchtid första dagen av oroligheterna.

Ceyda i sin röda klänning och med en vit tygkasse hängande från axeln befinner sig ensam på en gräsplan framför ett batteri av poliser iförda hjälmar och ansiktsskydd. En av poliserna rusar fram och sprutar tårgas på henne. Håret blåser rakt upp. Ceyda vänder sig bort, hukar och försöker komma undan, alltmedan den maskerade mannen följer efter med sprutan riktad mot hennes rygg, nu på bara några stegs avstånd.

Ceyda togs till sjukhus för observation men kunde redan nästa dag meddela oroliga forskarkolleger på stadens tekniska universitet att hon kände sig bra och snart skulle vara tillbaka i Geziparken. Under de veckor oroligheterna pågick skulle sju unga människor – sex civila och en polisman – komma att dö till följd av sammanstötningarna mellan demonstranter och ordningsmakten. Femtonåringen Berkin Elvan får en gasprojektil i huvudet och dör efter 269 dagar i koma den 11 mars 2014.

Det hade börjat med några träd som hotades av nedsågning. När regeringen i Ankara behövde urskulda sig efter det våldsamma ingripandet, gjorde vice premiärministern Arınç ett uttalande och menade att, åh, om vi bara vetat att det ytterst

rörde sig om en miljöfråga, så ...; med undermeningen att då skulle man från officiellt håll ha kunnat ta det litet lugnare. Inte ens så långt sträckte sig den sturske premiärministern Erdoğan, som visserligen beklagade tårgasen och annat våld, men som samtidigt sa sig inte behöva fråga ligister om lov för att fälla några träd.

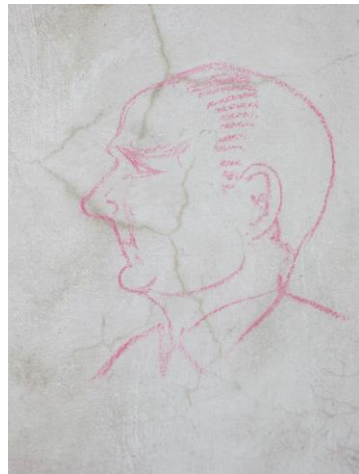
Ingen av de här två herrarna hade egentligen förstått vidden av protesterna.

Taksim – det moderna Turkiets torg

Händelserna vid Taksim ger snabbt eko i megastaden Istanbul och resten av Turkiet. Människor tar skydd i smala gränder eller på kaféer och hotell som håller sina dörrar öppna för dem. Tumultet sprider sig längs den långa, brusande affärgatan İstiklal Caddesi och tränger sig på utanför grinden till det svenska generalkonsulatet. Helikoptrar surrar på låg höjd. Stickande gas väller in genom fönstren. I konsulatets portal mot gatan finns det efter någon av dessa orosnätter en graffitiprofil av Kemal Atatürk – landsfadern – död sedan 1938 men fortfarande allestädes närvarande. Snart är graffitiin borttvättad, men samma streckprofil ser jag flera månader senare på ett annat ställe i stadsdelen Beyoğlu, där Geziparken ligger.

Veckan efter tårgasattacken mot Ceyda sitter jag en eftermiddag på en uteservering i Ankara och ser ett tåg av ungdomar som drar förbi och ropar i kör att de är Atatürks soldater. Ute i landet ackompanjeras slagorden av kakofonier från grytlock och andra ordlösa opinionsyttringar.

Geziparken blir avstängd och vaktas dygnet runt av polis, som långa solheta dagar sitter under parasoller uppe på trapp-

En graffitiprofil av Kemal Atatürk på muren till det svenska generalkonsulatet i Istanbul, juni 2013 (nedre bilden är en uppförstoring). Foto: Förf.

avsatsen vid ingången till parken – en ny attraktion för fotograferande turister som samlas på Taksimtorget framför parken.

Alla – inklusive Erdoğan och den regering han styr med järnhand – är medvetna om Taksimtorgets betydelse i den moderna republiken Turkiets historia. Minsta aktion kan tolkas som en ideologisk signal. Ett angrepp på Taksim är ett knivhugg rakt i hjärtat på den kemalistiska staten.

Det monument som uppfördes 1928 till den då femåriga republikens ära – *Cumhuriyet Anıtı* – är alltså en samlingspunkt. Atatürk-centret AKM (*Atatürk Kültür Merkezi*) för teater och annan scenkonst i utkanten av torget har alltsedan invigningen 1969 varit en viktig symbol för Turkiets moderna arkitektur och samhälle. Dess stängning 2008 för restaurering och ett vidare okänt öde har föranlett många upprörda känslor och diskussioner (se foto s. 84).

Republiken Turkiet, som Taksimtorget är så starkt förknippat med, utropades den 29 oktober 1923. Den nya staten kom till på resterna av det kapsejsade Osmanska riket. Generalen Mustafa Kemal Paşa, alias Kemal Atatürk, var dess grundare och förste president. Atatürk ivrade för byggandet av ett modernt Turkiet efter västerländska förebilder. Förändringarna gick rasande fort, och konvulsionerna lät inte vänta på sig. Så länge Atatürk levde, under republikens första 15 år, var Turkiet en enpartistat med kemalismen (efter Atatürks förnamn) som allenarådande ideologi.

Med en begynnande politisk pluralism under 1940- och 1950-talen följde decennier av upprepade militärkupper och undantagstillstånd. Statskupperna 1960, 1971 och 1980 skakade om det politiska etablissemanget i dess grundvalar. Efter nya partibildningar och tilltagande religiösa trender gjordes ett försök till en fjärde militär maktdemonstration den 28 feb-

ruari 1997. Det ingripandet slutade med en islamisk premiärministers avgång (Necmettin Erbakan) och – något som ingen kunnat ana då – det bäddade för dagens starke man Recep Tayyip Erdoğans uppgång och en förstärkt muslimsk strömning i landet.

Polariserat Turkiet vid politiskt vägsäl

Det islamiskt profilerade partiet AKP (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, 'Rättvise- och utvecklingspartiet') bildades 2001 av bland andra Erdoğan och har sedan 2002 innehaft regeringsmakten med en väljarmajoritet som vid parlamentsvalet 2011 var bara någon procentenhet från att bli absolut. Det är dessutom det parti som har den jämnaste spridningen av sympatisörer över landet.

AKP-regeringens starka väljarstöd beror i första hand inte på religiös agitation, utan på att den gjort Turkiet till ett välmående och ekonomiskt progressivt land, vilket förstärkt dess roll som knutpunkt i förbindelserna mellan Europa och Asien.

Dagens Turkiet är ett territorium översållat av rörledningar från gas- och oljefält i regionen. Infrastrukturen för fordons trafik byggs ut i stor skala. Den 29 oktober 2013, då republiken firade sin 90-årsdag, öppnades tågtunneln Marmaray. Den är byggd av ett japanskt ingenjörslag och går under Bosporen och Marmarassjön mellan den asiatiska stadsdelen Üsküdar och den europeiska sidan av Istanbul söder om Gyllene hornet. En ny förbindelseänk mellan civilisationer, tyckte en högstämmd minister i samband med invigningen. Eller en ny transportled i det historiska Sidenvägssystemet, inom vilket så mycket som

en fjärdedel av världshandeln bedrivs idag, enligt en annan kommentar i lovorden över den 90-åriga republikens framgångssaga.

Men så kom det utrikespolitiska haveriet i närområdet, där Turkiet till slut stod isolerat i sin hållning till händelseutvecklingen i Egypten, Syrien och resten av Mellanöstern. Och så kom demonstrationerna i Geziparken tätt följda av en hisnande korruptionsskandal med anklagelser och misstankar riktade mot vissa ministrars familjemedlemmar, däribland Erdoğan's egen son. 2013 var inget bra år för Turkiet.

Desto kraftigare blev den chockvåg som gick genom oppositionens läger, då Erdoğan och hans parti trots alla snedtändningar vann en betryggande majoritet i kommunalvalen den 30 mars 2014. Erdoğan behåller greppet om väljarna och, menar turkiska kommentatorer, han har hittills lyckats vända motgångarna till sin fördel genom att skickligt spela rollen som offer. Såväl Gezi som avslöjandena om försnillade pengar i skokartonger och telefonsamtal mellan far och son Erdoğan, som påstås tyda på inblandning i skumraskaffärer, har den turkiske före detta premiärministern och nu presidenten bortförklarat som resultat av utländska komplotter i syfte att skada den turkiska nationen.

Den gruvkatastrof som inträffade i Soma på Turkiets västkust bara någon månad efter kommunalvalen såg först ut att kunna bli en besvärande händelse för Erdoğan's retorik och auktoritära ledarstil. Gruvbranden med över 300 döda var en händelse som knappast kunde skyllas på utländsk terrorism eller konspiration.

I brist på annat sa sig Erdoğan tro på ödet och således att ens död är förutbestämd. Vid sitt besök på olycksplatsen visade han ilska snarare än medkänsla och skapade rubriker när han smockade till en gruvarbetare som råkat hamna i hans väg.

Det var inte första gången Erdoğan tappade besinningen. Fadäsen slätades över, och ännu en gång verkade den lynnige premiärministern klara sig ifrån alltför mycket negativ kritik.

Vredesutbrotten och tecknen på den tilltagande maktfullkomlighet som många tycker sig se allt tydligare hos honom kan dock komma att ha en negativ inverkan på Erdoğans fortsatta politiska karriär. Åtminstone torde de kunna sätta käppar i hjulet för hans strävan att skapa en stark exekutiv presidentmakt, efter det att han blivit vald till ämbetet.

Över hälften av Turkiets befolkning är under 30 år. Det är åldersgrupper som Erdoğan sägs tala inte »till«, utan »om«, när han råder föräldrar att ta hem sina barn från gatorna och signalerar att han helst skulle vilja stänga allt vad sociala medier heter. Hur långt kommer han att kunna gå, om han får allt fler av dessa unga emot sig? Turkiet idag är ett polariserat samhälle präglad av antagonism och en repressiv våldsmentalitet.

Turkiet minns Gezi

Händelserna i Geziparken är och förblir ett fenomen som diskussionerna ofta spårar tillbaka till, med frågor om vad det är som händer i Turkiet och hur detta kommer att påverka landets framtid. Demonstrationerna var yttringar som styrdes av annat än partipolitiska agendor men som genom sin obundenhet blev politiska handlingar av ett nytt, jordnära slag.

Mobiliseringen av sympatisörer och deltagare i demonstrationerna har gått i den nya tidens tecken och skrämmer makt-

etablissemanget till ursinne. Medan inhemska etermedia var uppseendeväckande sena med att sända från Gezi och Taksim sommaren 2013, spelade alternativa informationskanaler en avgörande roll. Det var genom twitter och andra sociala medier som de flesta människor – enligt uppgift så mycket som bortåt tre fjärdedelar – höll sig à jour med vad som var på gång i Geziparken.

En enkätundersökning som genomfördes under Gezi-veckorna med drygt 4 000 tillfrågade visar att medelåldern på demonstranterna var 28 år, att utbildningsnivån bland dem låg nära genomsnittet för hela landet, att fyra femtedelar (80 procent) inte var medlemmar i något politiskt parti eller någon annan intresseorganisation och att drygt hälften (58 procent) angav inskränkta friheter som den främsta anledningen till att de kommit till Geziparken. Andra uppgifter gör gällande att deltagarna i Gezi till övervägande del var människor med sysselsättning – studier eller jobb. Således kan arbetslöshet knappast ha varit någon drivande faktor bakom demonstrationerna, vilket skulle ha kunnat få dem att framstå som personliga missnöjesyttringar.

Eldsjälarna har varit många och kreativa när det gällt att komma förbi hinder i arbetet med att sprida information om händelserna och analyser av dem. Den populärvetenskapliga historietidskriften *NTV Tarih* ('NTV Historia'), sedan 2009 utgiven av TV-bolaget NTV med stöd från en av Turkiets större medie- och affärskoncerner (Doğuş), stängdes i juli 2013, sedan det blivit känt att den månadens ordinarie nummer hade Gezi-protesterna som huvudtema. Mecenaterna ville uppenbarligen inte ta några risker och stöta sig med överheten.

Den färdigtryckta specialutgåvan stoppades, innan den hann komma upp på bokhandelsdiskarna men lades snabbt ut på

Tidskriften 'Levande historia', som berättar om Gezi protesterna timme för timme och som drogs in för att sedan tryckas om som en publikation från ett annat förlag.

Den verkliga "kvinnan i rött", Ceyda, i Geziparken på protesternas första dag, 28 maj 2013. Färgerna i klänning och väska ger associationer till den turkiska flaggan, som har vit måne och stjärna på röd botten. Foto: Osman Orsal

på nätet. På framsidespärmen kunde man se en stiliserad, miniatyrliknande teckning av »kvinnan i rött« och den tårgas-sprutande polisen under rubriken *#yaşarken yazılan tarih: Türkiye'yi sarsan 19 günün saat saat dönüm noktaları* ('#levande historia: 19 dagar som skakade Turkiet – avgörande ögonblick timme för timme').

Några månader senare kom tidskriftsnumret ut som bok och trycktes i flera upplagor. Förordet var skrivet av den avsatte chefredaktören. Teckningen på bokomslaget var densamma – ett motiv som redan etsat sig fast i historien och blivit en ny tidlös abstraktion av »skönheten och odjuret«. Inne i boken utmålas scenen i en annan version av samma konstnär som om den vore hämtad från en antik grekisk vas.

Till ettårsminnet av Gezi i juni 2014 skapades en tre meter hög staty av en gråtande kvinna i rött. Löven vid hennes fötter skulle påminna om de människoliv som gått till spillo. Planen var att statyn skulle stå på en central plats i Kadıköy på den asiatiska sidan av Istanbul, mitt emot sultanernas palats Topkapi på Seraljudden. I Kadıköy har oppositionen och det kemalistiska Republikanska folkpartiet (*Cumhuriyet Halk Partisi*) ett starkt fäste. Någon 'Höst i Gezi' (*Gezi'de Sonbahar*), som statyn hade döpts till, har dock ännu inte kommit upp. Kanske blev den alltför politiskt känslig. Ingen tycks ens veta var den finns idag.

Verklighetens kvinna i rött, Ceyda, fick i januari 2014 beskedet att hon och fyra andra demonstranter inte skulle bli åtalade för »uppvigling till civil olydnad«. Samtidigt begärde Istanbuls stadsåklagare entledigande och 2–3 års fängelse för den polisman som sprutat tårgas på henne. En månad senare, i februari, valdes en av de fyra seriebilderna på Ceyda till årets bild av turkiska pressfotografers förbund.

Turkiet är sig inte längre likt och verkar inte glömma Gezi. Det turkiska språket har berikats med nya uttryck. Ord har fått nya betydelser. Erdoğan's smädesrim mot dem som demonstrerade, *tencere tava, bunlar aynı hava* (ungefär 'grytor och kastruller, ett och samma buller') har inspirerat musiker att skriva nya låtar. Sedan han kallade demonstranterna *çapulcu*, 'ligist(er)', har det ordet blivit ett hedersbegrepp som till och med den kände amerikanske debattören Noam Chomsky tagit till sig. Twittersekvenser som har fått vingar är *heryertaksim, heryerdayanış* ('överalltTaksim, överalltsolidaritet') och uppmaningen *GeziyiHatırlat* ('PåminnomGezi').

Erdoğan å sin sida fortsätter som förut. Kort före sin kandidatur till presidentposten, i juni 2014, myntade han sarkasmen *Gezi zekalı*, som genom association till det snarlika turkiska uttrycket *geri zekalı*, 'efterbliven', kan tolkas som »de svagsinta från Gezi« – en lämplig beskrivning av dem som protesterade i Geziparken, tyckte tydligen den blivande presidenten.

Det turkiska ordet *gezi* betyder 'resa', 'färd', 'promenad'. Fazıl Hüsnü Dağlarca, en av det moderna Turkiets stora poeter, skrev för snart 50 år sedan en underbar liten vers som heter just »Gezi«:

Anlamak

Bir gezidir

Bir başkasının

Ülkesinde

'Förståelse är en resa inom någon annans land.'

Mot bakgrund av händelserna i Geziparken sommaren 2013 känns den sentensen magisk.

Den 7 juni 2015 är det parlamentsval i Turkiet. Arkitekten Ayşe, i vars lägenhet jag bor för tillfället, röstade redan på flygplatsen under resan hem till Istanbul från arbetet i New York. Vilket parti Ayşe har lagt sin röst på vet jag inte – och jag frågade inte heller om det – men hon, feministen, hyllar *Halkların Demokratik Partisi* (HDP), Folkens Demokratiska Parti, för dess delade kvinnliga och manliga ledarskap. Partiet har sitt starkaste fäste i den kurddominerade sydöstra delen av Turkiet. Det har hittills framstått som ett »kurdiskt parti« men arbetar på att bredda sin politik och agera som ett »hela Turkiets parti«.

Det enda riktiga spänningsmomentet i det här valet har varit frågan om HDP skulle lyckas ta sig över den höga 10-procents-spärren och därmed bli det fjärde politiska partiet med egna ledamöter i parlamentet.

Den stund under kvällens röstsammanräkning då det står klart att partiet passerat den magiska gränsen kallas i de följande nyhetskommentarerna för »10 minuter som skakade AKP-regeringen«. Erdoğan, presidenten som borde stå över partipolitiken men som varit den intensivaste och mest bevakade valtalaren, utpekas som den stora förloraren. Hans parti, som under sina första tio år vid makten stadigt bättrade på sitt röstetal till närapå absolut majoritet, är inte längre det enda självklara regeringspartiet.

Vad gör demagogen Erdoğan i ett sådant läge? Glad är han inte, i synnerhet som HDP deklarerat att man inte tänker stödja hans försök att införa presidentstyre i Turkiet.

En ny intressant fas i [den turkiska inrikespolitiken](#) har tagit sin början.

Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple

Genom föreställningar om den andre och det andra skaffar vi oss referensramar som vi tycker kan hjälpa oss att förstå vilka vi själva är. Det som finns därbortom är en alternativ värld som vi inte tillhör och kanske inte heller är särskilt bekanta med.

De antika grekerna hade sina barbarer med ett språk som de inte kunde eller ville förstå. De kristna missionärerna hade sina hedningar, och svensken – till och med på hemmaplan – sina utbölingar. De gamla iranska kungarna, verkliga eller mytiska, hade sina antagonister på andra sidan floden Djaihun – antikens Oxus och senare tiders Amu Darja – i *Turan*, vars borte gräns låg i något diffust fjärran.

Med skapelsemyter lämnar man i viss mån den andre därhän och intresserar sig i stället främst för vad som finns på den egna sidan gränsen och den betydelse detta har som identitets-skapande kriterium.

I turkisk mytologi blir landet *Ergenekon* sinnebilderna för den plats på jorden där nationen tycker sig ha sina rötter. Även ett sådant land måste dock ha sina gränser, bortom vilka det där andra finns – kanske något hotfullt men kanske också något som man försöker närma sig och till och med vill omdefiniera som sitt eget. De osmanska turkarnas jakt på *Kızıl Elma*, 'röda äpplet', omsattes i en expansionspolitik som efter segern över Bysans 1453 skakade Europa men som också lämnade ett ideologiskt dilemma i arv till den nya turkiska republiken.

Turan och panturkism

I den iranska konungaboken *Shahnamah* från slutet av 900-talet berättar diktaren och epikern Firdausi om kung Faridun, som delar upp sitt rike mellan tre söner. Den äldste Salm får Rum, rikets västra del. Mellansonen Tur får landet nordöst om Djaihun och ger upphov till det geografiska namnet Turan. Den yngste sonen Iradj får Iran. Genom svek och sammansvärjning mellan de två äldsta bröderna mördas Iradj, och ett långvarigt krig utbryter mellan Iran och Turan. I Firdausis skildring av detta krig framstår de turanska kämparna som turkiska nomader, vilkas kamp mot Iran ofta består i raiderna in på en bofast befolknings domäner.

Under de epoker som skildras i eposet, fram till och med det sasanidiska rikets storhetstid på 500- och 600-talen, befann sig de flesta turkspråkiga stammar fortfarande långt österut. Det kunde ge upphov till föreställningar om ett mycket vidsträckt Turan – något som var avlägset och framför allt något annat än Iran. På Firdausis egen tid var dock iranierna och turkfolken grannar i ordets verkliga bemärkelse, och bilden av den andre i form av en turk var en realitet, vare sig man kallade honom turansk eller inte.

Ett årtusende senare drogs termen »turansk« in i den europeiska storpolitiken. Den här gången gjordes kopplingen inte via något epos, utan åtminstone delvis med stöd av den då moderna komparativa språkforskningen. I sin entusiasm över påvisbarheten av genetiska släktskapsförhållanden inom de ariska och semitiska språkfamiljerna hade 1800-talslingvister hänfört de flesta andra språk i Asien och Europa till den »turanska« familjen. Den grupperingen verkade emellertid kännetecknas lika mycket av bristen på gemensamma drag som av likheter mellan språken. Språkforskaren och religionshistori-

kern Max Müller lanserade termen och förklarade att de turanska språken var »nomadspråk« med agglutination (vilket innebär rikedom på böjningsaffix) som det mest karaktäristiska draget.

Det språkvetenskapliga begreppet »turanska språk« blev inte långlivat och är numera bara ett kuriosum. Signaturen G.Jg., alias Gunnar Jarring, i *Svensk uppslagsbok* från 1936 kallade benämningen »föråldrad«. *Nordisk familjebok* hade 1920 räknat upp ural-altaiska, hyperboreiska, dravidiska och malajisk-polynesiska språk som de vanligast förekommande grenarna inom denna förment turanska språkfamilj – för att sedan under samma uppslagsord notera att termen »öfvergetts såsom vilseledande«.

I den här uppräknningen av språkgrenar är särskilt den så kallade hyperboreiska nog en som de flesta av dagens läsare sällan eller aldrig hört talas om. Inom äldre språkvetenskap har beteckningen använts som samlingsterm för en mängd mindre, inte nödvändigtvis genetiskt besläktade språk i nordöstra Asien. Som ett ord med grekisk etymologi skulle det betyda 'bortom nordanvinden'. Svensken Olof Rudbeck hade sin egen tolkning och menade att ordet hade ett nordiskt ursprung, *yverborne*, i betydelsen 'högvälborne', med eller utan anknytning till kung Bore. Därmed ansåg han sig ha styrkt sin tes om att mytologins hyperboréer föreställde storvuxna, friska och starka nordbor med ett namn som grekerna visserligen försökt göra till sitt men som ytterst härrörde från deras eget svenska språk.

Även om »turansk« aldrig blev riktigt rumsrent i språkvetenskapliga sammanhang, hade det tillräckligt mycket förknippats med etnisk klassificering för att kunna leva vidare som politiskt slagord. På 1910-talet hade »panturanism« börjat figurera vid sidan av »panturkism« som beteckning på en idé

om de osmanska och innerasiatiska turkfolkens samhörighet. Det var krigstid i Europa. Ungturkarna och sultanregeringen i Konstantinopel hade allierat sig med Tyskland genom ett hemligt unionsavtal den 2 augusti 1914. Enligt turkisk historisk skrivning var de osmanska ledarna omedvetna om att Tyskland redan hade inlett det som skulle utvecklas till första världskriget. Så står det också i skriften *Asker ve Devlet Adamı Atatürk* ('Soldaten och statsmannen Atatürk'), som jag en gång inhandlade i museibutiken vid *Anıtkabir*, Atatürks gravmonument i Ankara.

I slutet av oktober 1914, drogs den turkiska armén in i striderna och kom under de närmaste åren att helt domineras av tysk militär. I en bok som publicerades i första världskrigets slutskede och som mest sannolikt skrivits innan kriget och bolsjevikernas oktoberrevolution hunnit ge något definitivt utslag, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day: An Ethnological Inquiry into the Pan-Turanian Problem*, framförs tesen att ett av den tysk-turkiska alliansens mål var att skaffa sig inflytande över det turkspråkiga Centralasien. Huvudmotivet skulle ha varit ekonomiskt – en strävan att få kontroll över regionens naturtillgångar, inklusive bomullsodlingen. Författaren, Marie Antoinette Czaplicka, menade att den panturkism/panturanism som började göra sig kännbar vid den här tiden inte var något annat än ett diplomatiskt och politiskt propagandatricks för att uppnå sagda mål. Czaplickas avsikt med boken var att avslöja ihålligheten i de påståenden som låg till grund för denna propaganda. I det syftet har hon en utläggning där termen turansk definieras på ett delvis nytt och intressant sätt.

Czaplicka, som nämner både *Shahnamah* och den ännu äldre zoroastriska *Avesta* som källor för föreställningen om landet Turan och fiendskapen mellan arier/iranier och turaner,

använder »turansk« i just bemärkelsen 'icke-iransk' för en egen klassificering av turkfolken. Förutom västturkarna, dit bland andra de med främreorientalistiskt och sydösteuropeiskt blod starkt uppblandade osmanerna räknas, delas östturkarna in i »iranska« och »turanska« turkfolk, vilka huvudsakligen skulle skilja sig från varandra i graden av islamisering (mer respektive mindre muslimska).

Huvudargumentet i boken var att det etnologiskt och kulturhistoriskt sett inte fanns någon grund för påståendet att turkspråkiga folkgrupper skulle utgöra någon enhetlig ras – eller kanske hellre civilisation. Följaktligen fanns det då inte heller något som kunde motivera en strävan efter en unionsbildning, än mindre något nationellt enande av dessa folk: »... to speak of the Osmanlis and the Turanian Turks as a racial and cultural unity would be by a stroke of the pen, or by means of a propagandist pamphlet, to wipe away all the invasions, migrations, massacres, and fusions which for twenty centuries have played havoc with that part of the world« (s. 109).

Den turkisk-mongoliska myten om Ergenekon

En skapelsemyt, som hos de osmanska turkarna går under benämningen Ergenekon, kritiseras av Czaplicka (s. 14f.) utan namns nämnande som en från Europa importerad historia grundad på den romerska legenden om Romulus och Remus. Enligt den franske 1700-talshistorikern de Guignes, som citeras i boken, skulle hunnerna ha tagit den med sig när de drog bort från Europa tillbaka till det inre av Asien och Turan.

Av den tyske turkologen Gerhard Doerfer och av Bahaeddin Ögel, författare till ett verk om turkisk mytologi, får vi veta att ordet *ergenekon* närmast står för något i stil med brant klippvägg eller ogenomträngligt bergspass.

Enligt myten är Ergenekon namnet på ett bergsomslutet bördigt land dit de enda överlevande efter ett blodigt krig tagit sin tillflykt. Där lever de skyddade i flera hundra år och växer till ett nytt släkte indelat i familjer och klaner. De blir allt mer trångbodda men ser ingen väg ut ur detta land. En smed träder fram och föreslår att man med hjälp av stora eldar ska försöka smälta ett hål i det järnhaltiga berget som håller dem instängda. På så vis öppnar sig en bred passage genom berget. En varg uppenbarar sig och visar människorna vägen till det område som hädanefter ska bli deras hemland.

Det finns många varianter av denna skapelsemyt, som berättas bland såväl turkfolk som mongoler. I de versioner som har drag påminnande om Romulus och Remus är vargen inte den som leder folket ut ur det förlovade landet, utan tvärtom den som i begynnelsen hjälper en yngling in bakom det slutna berget och därmed den som säkrar det nya släktets tillblivelse och fortbestånd. Varghonan blir dräktig och föder ynglingen flera söner. Dessa växer upp och blir anfäder till var sin stam, däribland T'u-chüeh, som grundade den första turkspråkiga staten, Göktürkkanatet (552–747).

Första världskriget blev dödsstöten för Osmanska riket. Imperiet stod inför sin totala förintelse. Medan den lamslagna sultanregeringen satt och såg på hur de allierades flotta belägrade huvudstaden, flydde nationalisterna under ledning av generalen Mustafa Kemal till det inre av Anatolien. Omgivna av fiender och dödsdömda av den förbisedde sultanen i Konstantinopel satte de upp en egen nationalförsamling och regering och lade därmed grunden till en ny stat, Republiken Turkiet, vilken till slut fick legal status den 29 oktober 1923.

Det var som om kampen från gömslet inne bland Anatoliens berg och den nyuppståndna turkiska nationen burit syn för sägen. Var inte det som nu utspelade sig en verklighetens motsvarighet till myten om det förlovade landet där allt en gång hade börjat? De gamla legenderna kom i en ny dager och satte fart på fantasin bland den unga republikens tongivande författare och poeter.

I romanen *Ankara* från 1934, beskriver Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889–1974) den nya huvudstaden och det omgivande anatoliska landskapet i termer som väcker tankar om överjordiska nejder och det utvalda folkets land. När Ankara går till fest på det elfte året efter republikens grundande med upplysta portaler som minner om sagans Ergenekon, dras romanens kvinnliga huvudperson Selma Hanım, fru Selma, med i folkströmmen. Hon tycker sig vara del av en väldig migrationsvåg från Asiens inre mot detta »paradis«, som får näring av Medelhavets ljuva salt och där nymfer dansar runt leende och flöjtspelande gudar. När så till slut *Gazi*, krigshjälten, det vill säga Atatürk, träder ut och hälsar till folket i megafonen, når den kollektiva glädjen sin höjdpunkt.

Tidigare hade Karaosmanoğlu, som var korrespondent vid fronten under nationalisternas befrielsekrig, publicerat ett urval av sina reportage i ett tvåbandsverk under titeln *Ergenekon* (1929). Verket är en extatisk hyllning till frihetskampen och dess hjälte Mustafa Kemal Paşa. Det återutgavs 1981 till 100-årsminnet av Atatürks födelse. En tidigare nyutgåva av reportagesamlingen hade gjorts 1964, bara några år efter statskuppen den 27 maj 1960, då den turkiska militäreliten tog kommandot över regeringsmakten och förbehöll sig rätten att vara kemalismens främsta banerförare.

Idag finns det kritiker som hävdar att Karaosmanoğlu återupplivande av namnet Ergenekon bidragit till att det efter 1960 började användas som kodord för den militärt förankrade skuggorganisation – den »djupa staten« – som så länge hade ett stort och i många krislägen avgörande inflytande över den turkiska inrikespolitiken.

Ergenekon i kampen med den djupa staten och den parallella staten

Det var krafter associerade med den djupa staten som man trodde hade gjort slut på Recep Tayyip Erdoğan's politiska karriär 1997, när den islamiska Erbakan-regeringen tvingades avgå och Erdoğan kastades i fängelse efter att ha citerat en dikt med religiöst innehåll. Hämnden måste ha känts ljuv, då Erdoğan fått regeringsmakten 2002 och kunde inleda klappjakten på höga militärer, efter omfattande förundersökningar och beslag av vapen och dokumentation om aktionsplaner. Mellan åren 2008 och 2013 var Ergenekon-rättegångarna återkommande nyheter i turkiska medier. Hundratals personer arresterades och ställdes inför rätta – främst militär personal men också journalister som intresserat sig för Ergenekon-syndromet. Huvudanklagelsen gällde uppvigling, våldshandlingar och terrordåd med det ultimata målet att störta AKP-regeringen.

Det som idag fördunklar bilden och försvårar analysen av Ergenekon-rättegångarna är den lojalitetsförskjutning som under händelsernas gång har ägt rum i det turkiska makt-etablissemanget. I början av sitt regeringsinnehav och inte minst i upprensningen bland militären fick Erdoğan stöd av den islamistiska utbildnings- och välgörenhetsrörelse som leds av

imamen Fethullah Gülen, sedan 1999 bosatt i USA. Det är ett välkänt faktum att Gülenrörelsen, eller med ett annat namn, *Hizmet*, 'Välgärning', har en utbredd och stark representation i det turkiska samhället. Med tiden kom samförståndet mellan Erdoğan och Gülen att urholkas till följd av en allt intensivare maktkamp mellan de båda ledarna.

Erdoğan försöker nu framställa korruptionsskandalen från hösten 2013 (s. 26) och eventuella excesser i hetsjakten mot militären som komplotter iscensatta av den tidigare bundsförvanten. Han talar inte längre om den »djupa staten«, utan om den »parallella staten«, och han vill få Fethullah Gülen utlämnad från USA.

Kızıl Elma – ett dubbelydigt begrepp

När turkarna fortfarande var ett migrerande och erövrande folk, användes begreppet *Kızıl Elma*, 'röda äpplet', som symbol för nya hägrande mål. Den rödhet som åsyftades var av det glänsande slaget, och i europeiska språk har uttrycket ofta återgivits som det »gyllene« äpplet.

Både som figur och symbol har uttrycket blivit föremål för många tolkningar. Precis som i fallet med Ergenekon har det spekulerats i en upprinnelse med europeisk anstrykning. Helt säkert, har det någon gång hävdats, går den bakomliggande idén tillbaka på grekisk mytologi och de gyllene äpplen med kraft att åstadkomma evig ungdom som gudasonen Herakles lyckades plocka åt sig från en trädgård övervakad av en drake och titanen Atlas fyra döttrar, hesperiderna, någonstans i solnedgångens land. Andra förebilder som oftare lyfts fram är Alexander den stores och kung Salomons magiska ädelstenar samt det riksäpple som inom den kristna världen i så många

tappningar symboliserat världsherravälde och därmed något för den andre, fienden, eftersträvansvärt.

Den dominerande föreställningen förknippad med *Kızıl Elma* inom osmansk litteratur och historiografi har kretsat kring rikets expansion i väst och landvinningar från den otrogna kristna världen. Alltifrån de första osmanska sultanerna, till exempel, ingick det i kröningsceremonien att den nydubade härskaren skulle passera janitsjarna i deras kaserner och hälsa dem med ett »Vi ses vid Röda Äpplet«.

Sedan man intagit det bysantinska rikets huvudstad 1453, sökte sig lystna blickar bort mot andra europeiska metropoler. Främst bland dessa var Wien och Rom, där äpplet skulle ha sin motsvarighet i Stefandomens respektive Peterskyrkans gyllene glober. Den livligt fabulerande Evliya Çelebi nämner båda dessa »äpplen«, när han berättar om sin resa med den osmanska hären och dess diplomater till Ungern och Österrike på 1660-talet.

I ett italiensk-turkiskt lexikon från samma århundrade, *Dittionario Della Lingua Italiana, Turchesca*, utgivet i Rom 1641 av Giovanni Molino, finns *Ksil alma* för 'Roma, Citta principale' och dessutom *Ksil almali* för en invånare i denna stad, 'Romano, Romanesco'. I flerbandsverket *A History of Ottoman Poetry* (vol. IV, s. 25) uppger litteraturhistorikern E.J.W. Gibb i anslutning till ett par 1700-talsdikter, där uttrycket förekommer, att *Kızıl Elma* är »an old name for the city of Rome«. Vidare anmärker han att turkarnas röda äpple kan hänföras till globen på Peterskyrkan, »which is visible from the sea«.

I samband med att den osmanskturkiske tänkaren och samhällsdebattören Ziya Gökalp kom ut med en diktsamling under namnet *Kızıl elma* år 1914, aktualiserades begreppet på nytt, men då i en vagare bemärkelse för ett efterlängtat,

utopiskt land. Det eftersträvade målet verkade inte längre vara så mycket ett uttryck för en expansiv erövringspolitik som en vision om en plats där man hörde hemma och som man kanske behövde återta. Den här begreppsmässiga förskjutningen märks också i olika utgåvor av västerländska lexika. Medan till exempel det turkisk-engelska Redhouse från 1890 och 1921 enbart talar om »the city of Rome«, ges två tolkningar i en senare upplaga från 1968: »1) legendary Turkish land in Central Asia, 2) *archaic* the city of Rome«. Steuerwalds turkisk-tyska ordbok från 1988 har stickordet *Kızilelma* med tre alternativa tolkningar: »1) *urspr.* goldener Reichsapfel christlicher Herrscher, 2) *osm. Bez.* für Rom od. Moskau, 3) die türk. Idealheimat«.

Det röda äpplet skulle alltså inte nödvändigtvis behöva plockas i väster, utan kunde lika gärna skördas i öster, där också Turan och Ergenekon en gång funnits. Begreppen flyter ihop för att så småningom i det sena 1900-talet och därefter förknippas med starkt laddade politiska strömningar på den turkiska inrikesscenen. Uttrycket *Kızilelma koalisyonu*, 'Kızilelma-koalitionen', har förekommit flitigt i diskussionerna på turkiska webbsidor under flera år och verkar snarast ha använts som ett skällsord åberopat av publicister som velat varna för oheliga allianser mellan ultranationalister till både höger och vänster på den ideologiska skalan.

De gamla mytologiska namnen skapar rubriker och är säljande. När jag, till exempel, en dag sommaren 2009 fördrev tiden på Istanbuls internationella flygplats med att orientera mig om nytkomna böcker och tidningar, fastnade blicken på en liten pocketbok med titeln *Atatürk'ün Ergenekon'u: Avrasya Devleti* ('Atatürks Ergenekon: En eurasiatisk stat'). Efter alla föregående tidningsrubriker och konspirationsteorier om organisationen *Ergenekon* och den »djupa staten« blev jag

nyfiken på innehållet i boken. Det var en sammanställning av diverse artiklar och referat med det tydliga syftet att visa hur mycket den erkänt västorierade Atatürk ändå hade arbetat för att stärka turkietturkarnas samhörighet med innerasiatiska folk och kulturer. Måhända närde även Atatürk en dröm om landet *Kızıl Elma*, vill författaren İsmet Bozdağ antyda genom att citera Şükrü Kaya, som var inrikesminister och arbetade nära den turkiske presidenten under republikens första tid.

Turkiet i Eurasien

I dagens Europa skulle Turkiets mest aktuella »röda äpple« närmast vara – ett fredligt intaget – Bryssel. Dit är dock vägen som bekant mycket lång. Bidragande orsaker är inte enbart en till synes stark islamofobi hos valda delar av EU-ledarskapet, utan också den inrikespolitiska situationen i Turkiet.

Det regerande 'Rättvise- och utvecklingspartiet', *Adalet ve Kalkınma Partisi* (AKP), prioriterar fortsatta förhandlingar med EU. AKP-regeringen skapar dock inget starkt förtroende hos de stater som är mest reserverade mot ett turkiskt medlemskap och som helst skulle vilja ha en mindre religiöst engagerad samtalspartner. Den politiska polariseringen och ökande repressivitet från statsmaktens sida efter oroligheterna 2013 har försämrat förhandlingsläget ytterligare.

Den tongivande politiska oppositionen i Turkiet fortsätter å sin sida att göra högljudda anspråk på att vara sekularismens sanna företrädare och de mest trovärdiga uttolkarna av Atatürks ideologiska visioner. Oppositionen har i sin rigiditet målat in

sig i ett hörn och dess nationalistiska politik framstår, troligen utan att det varit avsikten, som isolationistisk. Med den framtoningen i motståndarlägret vinner den sittande regeringen poäng på en politik som håller dörren öppen inte bara för EU, utan också i lika hög grad för ledande marknader österut. En bild tonar fram där det egna geografiska området utgör en central region på en stor sammanhängande eurasiatisk kontinent. Givet ett sådant scenario kan det för all del fortfarande finnas plats för myter som *Ergenekon* och *Kızıl Elma*, men då sannolikt i delvis annan tolkning och framför allt med en mindre turknationalistisk innebörd.

Den turkiska texten under bilden betyder 'Turkarnas uttåg ur Ergenekon'

»Du är då en riktig turk«

I Elin Wägners roman *Pennskaftet* säger huvudpersonen Barbro Magnus kärleksfullt till sin älskare och blivande make (s. 131): »Får jag nu inte visa mina händer för att du skall kunna tänka på allvarliga saker. Du är då en riktig turk. Om du skulle ta hit ditt ritbräde och svalka dig med?«

När Svenska Akademien ger ut romanen i sin klassiker-serie år 2007 får vi den lakoniska förklaringen att ordet *turk* vid den tiden då romanen skrevs, i början av 1900-talet, kunde användas i nedsättande betydelse.

Utifrån det här citatet, kopplat till en erotiskt laddad stämning, där associationen förväntas söka sig bort till någon emotionell, om inte rent liderlig typ, skulle tolkningen inte nödvändigtvis behöva bli negativ. Det beror på hur man ser på känslösvall och erotik ... Men riktigt lika pirrigt blir det inte om man inte räknar in den där bakomliggande fördomen om det turkiskt vilda i bemärkelsen något annat – skrämmande och lockande – än »vi«.

Exempel på *turk* med pejorativ eller förlöjligande anstrykning hittar man långt senare än 1910, då Wägner publicerade sin roman. Min tandläkare i 1970-talets Umeå drog till med »turk på burk«, som han förnöjsamt upprepade flera gånger, när jag just hade berättat att jag börjat studera turkiska och sedan satt med gapande mun utan att kunna säga något till svar på hans lustighet. Vad tandläkaren Kjell hade för egna erfarenheter av turkar och vad han tyckte om dem fick jag aldrig veta, men man kan undra vad det var som var så roligt med det här grötrimmet. Det var säkert inte Kjells eget påhitt.

Han hade troligen liksom jag hört det hos andra. Varför hade just det här uttrycket fått spridning och inte andra, typ »finne på en pinne«, »en grek som skrek« och dylika?

Några år tidigare hade vi i min högstadieskola haft en lärare med öknamnet »Turken« – på grund av sin lynnighet en inte vidare omtyckt man. Till utseendet påminde han inte på minsta vis om någon svartmuslig oriental – eller hur man nu i början av den turkiska gästarbetarinvandringens tid föreställde sig en vuxen mansperson från det då för de flesta svenskar tämligen okända Turkiet. Vår fysiklärare hade rödlätt hy och kritvitt hår. Däremot hette han Ture, och det räckte för att fantasin skulle skena iväg sydöstut.

Den yrkestjuv som runt förrförra sekelskiftet gick under namnet »Turken« hette också Ture. Om honom, Ture Eriksson (1875–1930), hittar man information på Stockholms stadsmuseum. Han ingick i »Stora tjuvligan« som härjade i huvudstaden vid den här tiden. Han dömdes till flera långa fängelsestraff med tvångsarbete och förlust av medborgerligt förtroende. Inte heller han verkar ha haft någon annan koppling till turkarna än förnamnet Ture.

Än märkligare är begreppet »hundturken«. Hur det har uppkommit och vad det står för tycks vara delvis höljt i dunkel. Ändå har benämningen förekommit i offentliga sammanhang, och det har skrivits böcker och artiklar om fenomenet. I sin bok *Turkiet på Europas tröskel* noterar förre Ankara-ambassadören Erik Cornell att det i hans svenska förortsområde finns ett kvarter med namnet Hundturken. Varför får det namnet stå kvar, samtidigt som det anses fult eller närmast otillåtet att tala om negerbollar och bruna pepparkaksgubbar?

Som mytologisk figur – om man kan tala om något sådant – är hundturken en skygg men samtidigt skrämmande varelse vars glupande hunger måste stillas med små barn. Fantasins om

hundturken, en människogestalt med hundhuvud, är känd sedan 1700-talet. Här tycks stackars Karl XII vara framme och spöka igen.

Hundturken har förknippats med Karl XII i två mer eller mindre fantasieggande avseenden. I ena fallet skulle det ha rört sig om återbetalningen av de stora skulder som kungen hade efter sin drygt femåriga vistelse i Osmanska riket, 1709–1714, i det andra om ersättning för tjänster som kungen åtnjutit för att uppnå odödlighet.

Betalningsmedlet skulle i bägge fallen ha varit mördade gatu- eller barnhusbarn, som nedsaltade skickades i tunnor via Malta till Främre Orienten. Den svenske förhandlare som nämnts i sammanhanget är greve Erik Sparre af Sundby (1665–1726), vars påstådda bekännelser på dödsbädden blir särskilt spännande mot bakgrund av sonens senare förehavanden. Axel Wrede-Sparre (1708–1772) grundade den första frimurarlogen i Sverige år 1735 och tycks genom den ha haft samröre med det första frimurarbarnhuset i Stockholm. Det var i funktion från mitten av 1750-talet och hade rykte om sig att sälja människokött till hundturken.

Kombinationen av frimurarlogernas slutenhet mot yttervärlden och den höga barnadödlighet som rådde i Europa ända in på 1900-talet utgjorde en bra grogrund för rykten och skrönor om logernas hemlighetsfulla inre verksamhet. Deras välgörenhet kunde i folkfantasin förvandlas till människohandel och kannibalism. I Tyskland, som inte haft någon skuld-satt krigarkung i Osmanska riket under längre tid, såldes människorna till djävulen direkt.

Hundturken – eller »hundturkarna«, för det kunde finnas flera i Anatoliens inland – är tydligen ett rent svenskt fantasi-foster, ibland med en svans som kunde försvinna, om monstret matades med kristet blod eller kött.

Osman eller ottoman?

Turkfolkens äldsta kända historia kännetecknas av nomadisk rörlighet och långväga migrationer. Deras resa västerut startade några århundraden in på den kristna världens tideräkning, då turkieturkarnas förfäder oghuzerna fortfarande ingick i de ännu ej differentierade turkomongoliska nomadklungor som rörde sig över det innerasiatiska stäpplandet och områden söder därom.

Det geografiska Turkiets historia börjar år 1071, då den oghuziska klanen seldjukerna vann sitt första slag mot Bysans vid Manzikert (turk. Malazgirt), norr om sjön Van i nuvarande östra Turkiet. Seldjukerna lade under sig stora territorier i både öst och väst, och de etablerade sig som en mäktig dynasti i de centrala delarna av Mindre Asien med Konya som huvudstad.

När seldjukernas storhetstid led mot sitt slut, drog en annan oghuzisk dynasti in över Anatolien. Dynastins grundare Osman I regerade i början av 1300-talet över ett område i den nordvästra delen av Mindre Asien, där Bursa söder om Marmarasjön, sedan Edirne (Adrianopel) blev huvudstäder. År 1453 intogs Konstantinopel. Därmed var det tusenåriga bysantinska rikets öde beseglade.

Vad ska man då kalla det som hör Osman och dennes dynasti till? Är det *osmanskt* eller *ottomanskt*? Båda formerna har funnits och används fortfarande växelvis i svenskan. Variationen beror på olika transkriptioner av den arabiska skrift som tidigare användes för turkiskan. Den andra triangelpriekiga bokstaven i det höger-till-vänster-skrivna عثمان är ett tecken som i arabiskan representerar ett tonlöst läspljud, som till exempel *-th* i det engelska ordet *bath*. På arabiska uttalas namnet också mycket riktigt [ˈuθma:n]. I modern turkiska,

där det inte finns något sådant ljud, har däremot motsvarande bokstav kommit att uttalas som [s], och med språkets nuvarande alfabet stavas namnet och dess avledningar genomgående med ett -s- (*Osman, Osmanli* etc.). Persiska, som alltså använder ett alfabet baserat på arabisk skrift, har exakt samma skrivning som arabiska men med uttalet [osma:n].

I europeiska språk har det varit lika vanligt att alternativt utgå från den gängse latinska translittereringen *th* av den ursprungliga arabiska bokstaven (jfr eng. *Othman*, som alternerar med det turkiskt klingande *Osman*). Det har i de flesta fall lett till ett t-uttal och en modifierad stavning -*tt*-. Franskan ger ett exempel på den variationen. Där finns både en äldre stavning *othoman* och en yngre *ottoman*.

Den nutida engelska formen på samma adjektiv är så gott som uteslutande *Ottoman*, medan vi på svenska fortfarande använder både »osmansk« och »ottomansk« i en salig blandning. Som den turkolog jag är, har jag själv som synes redan gjort mitt val och använder uteslutande former på -s-.

Däremot är den forna sängmöbeln ottomanen inte någon »osman«, utan förblir blott och bart en *ottoman*. I mitt barnhem fanns en stor och hög ottoman. För en liten flicka som inte visste av något annat var det så en ottoman skulle se ut. När jag nu tänker tillbaka på den, framstår den som något som rustats upp enligt den tidens mode. Kanske hade den från början varit en av de undanställda sängarna uppe på den oinredda vinden i vårt gamla hus. Det var en tung bäddsoffa som försetts med tjocka fyrkantiga ryggkuddar, två hårda rundkuddar i sidorna och ett överkast – alla klädda i samma grova tyg med svarta och vita streck på blå botten. Ottomanen flyttades runt i huset, allteftersom det möblerades om i barnkamrar och sovrum. Jag minns inte riktigt hur det var att ligga i den, även om den ibland bäddades upp som min säng,

men den var just det rätta hörnet för den som ville krypa upp i något mjukt och drömma sig bort en stund.

Osman Pascha – en gruvgång i Sörmland

På väg till familjens lantställe någon mil österut från Gnesta i Södermanland kör vi förbi en grottöppning. Under vintermånaderna har den gömt sig bakom tunga gulvitglimmande istappar, som sedan med den begynnande sommarvärmén försvinner in i ett hemlighetsfullt svart hål under en kulle bevuxen med mossa och barrträd. Vad kan finnas där inne i mörkret? Barnen tycker det ser spännande ut och vill göra ett besök i grottan. Vi kliver in och tar oss vidare mellan stenväggarna som dryper av rostig fukt.

Särskilt intressant blir det, när grottan visar sig vara en gammal gruva onomastiskt förknippad med Osmanska riket. Den leder oss ett halvtannat sekel tillbaka, till den tid då detta imperium påbörjat sin slingrande väg mot undergången kantad av maktkamper mellan liberalt sinnade styresmän och reaktionära despoter, militära hot och nederlag, politisk opposition och till sist ett inbördeskrig som gav upphov till bildandet av en ny stat.

Redan inför Krimkriget på 1850-talet hade Rysslands tsar Nikolaj I i sina stormaktspolitiska sonderingar menat att slutet nu var nära för »den sjuke mannen« och att man borde handla därefter. Den gången kämpade osmanerna tillsammans med England och Frankrike mot den ryske ärkefienden. Men det politiska och ekonomiska läget i riket blev allt sämre. När ryssarna två decennier senare var på krigsstigen igen, stod osmanerna ensamma utan stöd från väst. I slutet av april 1877

trängde den ryska armén in på osmanskt territorium i både öster och väster.

En av de generaler som sultanen Abdülhamid II utsåg att leda det osmanska försvaret på Balkan var Osman Paşa. Denne förskansade sig i den nordbulgariska staden Plevna, känd som Plevna i samband med den här krigshändelsen. Där lyckades Osman Paşa hålla stånd mot två stora ryska anfall. För den bragden blev han känd och beundrad i hela Europa. Även i Sverige, som sålde malm till krigsindustrierna nere på kontinenten, gjorde han sig bemärkt. I den lilla sörmländska Alsgruvan inom Mälby säteri i Frustuna socken, där man bröt koppar- och nickelmalm, fick Osman Paşa ge namn åt en så kallad ort (sidogång) i gruvan.

Det är den gruvan familjen är på upptäcktsfärd i. Vi fortsätter längre in och kommer till en annan ort, där ungarna ställer sig och hoar upp genom den anslutande schaktöppningen. Vi befinner oss i Plevna ...

Av sultanen tilldelades Osman Paşa hederstiteln *Gazi* ('krigshjälte'), samtidigt som han beordrades att stanna kvar i Plevna för att kanske vinna ytterligare segrar. I hård decem-berkyla ledde Osman Paşa sina frusna och svultna soldater i en tredje sammandrabbning med ryssen. Han blev själv sårad i striden, och rykten om att han dött förorsakade panik och massflykt bland soldaterna. Sedan var det bara för ryssarna att promenera in i Plevna och tvinga den osmanske generalen att erkänna sitt nederlag.

Därefter drog de vidare och fick snart kontroll över hela Balkan. Britterna, som hade egna intressen att bevaka i regionen och som tidigare engagerat sig i den rysk-turkiska konflikten, blev alltmer oroade. De ingrep till slut, när ryssarna avancerat så långt att huvudstaden Konstantinopel var direkt hotad. Staden skonades. Men det därpå följande fredsfördraget

mellan Ryssland och Osmanska riket i San Stefano den 3 mars 1878 satte punkt för osmanernas månghundraåriga hegemoni på Balkan. Desto större blev i stället det ryska inflytandet, vilket emellertid efter påtryckningar från Storbritannien och andra västmakter reglerades genom ett nytt fördrag i Berlin några månader senare.

Varför valde man i 1800-talets Sverige osmanska namn till en liten gruva i Sörmland? Något betydelsefullt politiskt drag kunde det knappast ha varit. Vem skulle ha brytt sig om vad Sverige gjorde, när landet inte längre var någon stormakt att räkna med? Var det måhända stämningar från karolinernas dagar som gjorde sig påminda? Då hade Ryssland varit svenskars och osmaners gemensamma fiende, och de båda parterna hade för en tid efter det att Karl XII slagit sig ned i Bender hoppats på en enad front mot Peter den store.

Därav blev som bekant intet, men den svenske kungens långdragna vistelse i Osmanska riket ledde till varaktiga, stundtals komplicerade, svensk-turkiska förbindelser, allt ifrån föreställningar om hundturken som äter människobarn (ss. 48f.) till en permanent diplomatisk representation och – långt senare – ett svenskt forskningsinstitut i Istanbul (ss. 155ff.).

Gränslös islam

De osmansk-turkiska inslagen i svensk kultur har med tiden blivit många och varierade. Det myllrande, mångkulturella Konstantinopel/Istanbul intar en särskild plats i vår föreställningsvärld. Här har många nordbor passerat. Havet är nära och ljuset lika förföriskt som där hemma.

När den danske sagodiktaren H.C. Andersen under sin resa till Orienten 1840–1841 av sin turkiske värd ombads att be-

skriva sitt intryck av den osmanska huvudstaden, svarade han »... at jeg fandt Beliggenheden at være den skjønneste i Verden, [...] men at vi i Norden havde en Stad, der frembød noget meget beslægtet med Constantinopel. Og jeg beskrev ham Stockholm, der seet fra Mosebakken, har noget av det Skue, Constantinopel frembyder fra Peras Taarn ud mod de søde Vande. Den Deel af Stockholm, som kaldes Sødermalmnen, viser os rødmalede Træhuse, Kupler paa Kirkerne, Grantræer og Hængebirke. Alt er tyrkisk, kun Minareterne mangle!« Så skriver H.C. Andersen själv i reseberättelsen *En digters bazar*. Citatet finns översatt till turkiska i boken *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, 'Två skandinaviska rese- närer i Istanbul', utgiven av Banu Gürsaler Syvertsen.

Nu har Stockholm sina minareter, och islam är en av de mer framträdande religionerna i Sverige.

Idag talar många om politisk islam eller – mer tillspetsat – islamisk extremism som ett växande samhällshot. Förhållandet mellan politisk handling och religiös tro är sällan eller aldrig någon enkel ekvation. Men religiöst grundade kampanjer och handlingar kan självklart bara förstås och analyseras utifrån kunskap om den specifika religionens trossatser och historiska förankring.

Tidigare har jag – och säkert många med mig – skrivit och talat om islam som en »gränslös« religiös kultur. Då menar jag inte i första hand något geografiskt, där man exempelvis kunde säga att islamisk extremism är gränslös i den bemärkelsen att den har hela jordklotet som sin domän och kan slå till var som helst. Det jag i stället har försökt komma åt är den islamiska trosåskådningens gränslöshet och dess kultur.

Kontakten mellan den troende muslimen och gudomen förutsätts vara direkt utan assistans eller kontroll av klerikala hierarkier liknande dem som finns för kristna. Direktlinjen till

Gud görs avhängig av den troendes alla gärningar. Människan är som medlem i *umma*, den islamiska trosgemenskapen, en social varelse och hennes vardag är socioreligiös utan någon skarp distinktion mellan religiöst och det som hos kristna skulle kallas profant.

Den universalism, eller gränslöshet, som man kan tycka sig skönja i islamisk tro och kultur är dess anspråk på människans hela liv, eller kanske bättre, människans hela vardag. Islam är en av de mest »vardagsreglerande« av världens stora religioner. Den inbegriper hela människan i både bokstavlig och bildlig mening. Vid sidan av mindre symboler, som månen och den gröna fanan (jfr Kristuskorset som smycke), finns föreskrifter om klädedräkt från hjässa till fotabjäll.

Moskén är själva sinnebilden för muslimsk gemenskap i denna vida omfattning. Den är inte enbart en plats för bön och religiöst studium. Dess sociala funktion som träffpunkt för människor blir ibland mycket tydlig, särskilt i större moskéer.

När jag vid mitt första besök i Umayyadmoskén i det en gång osmanska Damaskus stiger in i den långsmala bönehallen, frapperas jag av folkvimlet och de surrande aktiviteterna där inne. Vore det inte för de mjuka mattorna och alla kandelabrarna, skulle jag ha kunnat tro mig fortfarande vara ute på någon av basargatorna som ligger alldeles intill moskén. Folk kommer och går. Det är liv och rörelse.

När jag hunnit en bit längre in, får jag en bättre bild av rummets olika avdelningar och allt som försiggår därinne. En ung man i mörka långbyxor och vit skjorta står vid en pelare och bugar sig i bön. Den lille pojken som är med honom försöker så gott det går att följa hans rörelser. Bakom dem ansluter andra män – unga och gamla – stående på rad och vända mot den vägg där mihraben, bönenischen, visar riktningen till Mecka. Nere vid mihraben sitter en skara

människor och lyssnar till en religiös text, som läses och förklaras av en man i kaftan och vit turban. Klungor av samtalande kvinnor syns i halvdunklet borta vid den andra långväggen. Här och där ligger någon och vilar eller sover. Mitt på salens upplysta huvudstråk, inte långt från monumentet över Johannes döparen, Koranens profet Yahya, ser jag två gamla män sittande i skräddarställning. De är helt stilla, orörliga. Är de försänkta i bön, väntar de på någon? Kanske hör de till dessa blinda män som lär finnas i Umayyadmoskén som ett slags religiösa funktionärer? Medan jag förbereder kameran för att fotografera männen, går en skock beslöjade tonårsflickor fram till en av dem. De säger något till den gamle, och denne läser sedan en kort bön tillsammans med flickorna.

Jag stannar till en stund och sätter mig på golvet vid en pelare längst ned på denna moskégata. Med hela det långa rummet i blickfånget erinrar jag mig en krönika av den turkiske satirikern Aziz Nesin (1915–1995), »İslam Dünya İşlerini Düzenler« ('Islam bringar ordning i det världsliga'), som jag läste en gång under studietiden i Istanbul. Med karaktäristisk ironi säger Aziz Nesin att det är självklart att islam är och förblir den sista stora världsreligionen, för vad skulle kunna komma efter denna »förnuftets« religion och Koranen, vars verser till två tredjedelar är förhållningsregler om människors vardagsliv. Ett snäpp till och vi skulle ha, inte en helig skrift, utan en lagbok! Den poängen har jag förstått allt bättre med åren, när jag läst och lärt mig mera om islam.

Osmansk-islamisk kalligrafi

Islam hade tidigt gått på export från Arabiska halvön via Mesopotamien bort mot turkfolkens värld. Några århundraden

senare drog turkspråkiga erövrare in i Mindre Asien, iförda inte bara pansar och svärd, utan också en kulturklädnad i form av innerasiatisk muslimsk levnadskonst förmedlad genom nya idiom – enbart talade eller präntade med arabiska skrivtecken.

Seldjucker och osmaner, som i tur och ordning knäckte det tusenåriga Bysans, reste moskéer och andra religiösa byggnadsverk över hela Anatolien och utvecklade i samband med det en raffinerad utsmyckningskonst. Det finstilta, ringlande evighetsmönster som utmärker den för islamisk konst så typiska arabesken återkommer i bland annat kakel, mattor och träarbeten, som dörrar, kistor och koranstativ.

Gentemot den yngre osmanska konsten ger den seldjukiska ett stillsammare och mer dämpat intryck. De tidigaste mattorna har strama, geometriska figurer. Kakelplattor målade i mörka, blåsvarta färger är andra utmärkande drag i seldjukisk hantverkskonst.

Hos osmanerna stegras ornamentiken till en ohämmad konst- och färgprakt. Deras förkärlek för sprakande blommor och medaljonger syns i såväl textilier som kakel och keramikföremål. Intensiteten och finessen i den minutiösa utsmyckningen ger konstverken en genuin karaktär, trots den överdådiga detaljrikedomen. Det är en konst som speglar makt och säkerhet, producerad av konstnärer i sultanhovets tjänst.

När sedan den osmanska makten och härligheten inte längre är så självklar, förflackas också konsten och får allt tydligare spår av besvärande prålighet.

En konstart som dock behållit sin glans ända till våra dagar är kalligrafi och den boktillverkning som utvecklats samtidigt med den.

Ett gott exempel på den kulturhistoriska komplexitet och rikedom som de invaderande turkfolken mötte i Mindre Asien

är alla de språk och skriftsystem som utvecklats och tillämpats där. De indoeuropeiska hettiterna hade använt både hieroglyfer och kilskrift. Den senare är en syllabisk skrift där ett tecken representerar en stavelse. Sitt namn har den fått av att den på lertavlor och stenar ristades in med ett kilformigt föremål. Tecknen består av små urgröpta trianglar förbundna med raka streck. Vanligt förekommande ämnen på dessa kilskriftstavlor är lagar och förordningar, annaler, testamenten, handels- och giftermålskontrakt, sägner och böner.

Hettiterna kom i kontakt med kilskriften genom sina livliga handelsförbindelser med assyrierna i norra Mesopotamien. Världens äldsta fredsfördrag från 1269 f.Kr. mellan hettiterkungen Hattusili III och Egyptens kung Ramses II är skrivet med hettitisk kilskrift på akkadiska, ett sedan länge utdött östsemitiskt språk och den tidens diplomatiska språk.

Senare skriftsystem i Mindre Asien före turkfolkens ankomst var bokstavsskrifter av samma typ som vårt eget latinska alfabet. Många av dessa, som frygisk, karisk, lydisk och lykisk skrift, hade starka inslag av grekiska bokstäver. Grekiskan användes under hela den bysantinska epoken i både skrift och tal och hade därigenom en större spridning än latinet, som aldrig blev något riktigt talspråk i området, utan främst tjänstgjorde som officiellt skriftspråk.

De islamiserade seldjukerna och osmanerna hade för sina egna turkspråkiga idiom anammat den arabiska skrift som islams båda höglitterära språk, arabiska och persiska, skrevs på. Den består av ett trettiotal konsonantecken skrivna från höger till vänster. Korta vokalljud mellan konsonanterna anges med diakritiska tecken.

Osmanerna blev mästare på arabisk skönskrift. Kalligraferna hade en framskjuten ställning vid hovet, där sultanerna själva många gånger var både poeter och skickliga kalligrafer. Tillsammans med bokbindare, illustratörer och

miniatyrmålare skapade de kompletta bokkonstverk. Utsirade och broderade pärmar klädda i läder, lack, jade, guld och tyg, ibland även juvelbeprydda, omsluter boksidor där skriftraderna inramas av breda, dekorerade marginaler eller ackompanjeras av figurativa textillustrationer. Boken blir ett allkonstverk, som Orhan Pamuk har förmedlat så väl i romanen *Mitt namn är röd*.

Som kalligrafisk konstform indelas den arabiska skriften i olika typer allt efter graden av rundning och storlek på bokstäverna. En stil som haft stor betydelse är den kufiska. Den utarbetades i samband med nedtecknandet av Koranen och ersatte en förislamisk helt rätvinklig stil.

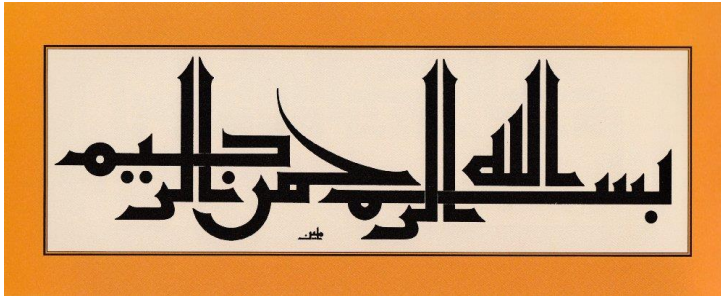
I tidig kufiskrift är bokstäverna tjocka och ofta utdragna med långa, breda streck. De är tätt sammanhållna och pekar mycket rakt, både vertikalt och horisontellt, vilket i en radskrivna text ger en klar markering åt skriftraden. De så kallade ögonen i de arabiska konsonanttecknen är rundade och nästan helt igenfyllda.

Kufiskriften har bevarat sin ställning inom kalligrafin, även om det med tiden utvecklades än rundare och mer lätthanterliga skrivstilar. Både seldjukerna och osmanerna använde den i monumental utsmyckning. I Bursa-moskén Ulu Cami från slutet av 1300-talet, till exempel, finns det många vackra kufiska inskriptioner.

En sentida nyskapande turkisk virtuos i bland annat kufisk kalligrafi var Emin Barın (1913–1987). Se nästa sida.

Turkiet, Europa och resandets psykologi

I sin vidaste utbredning sträckte sig det osmanska imperiet över tre kontinenter med östra Medelhavet som ett förbind-

Det arabiska *bismi-l-lahi-r-rahmani-rahim*, 'I Guds, den barmhärtige förbarmarens namn', som inleder de flesta av Koranens 114 kapitel (suror), i kufiskrift av 1900-tals-kalligrafen Emin Barn. Avbildningar av den välkända frasen har blivit en särskild gren inom islamisk kalligrafi och kallas på turkiska med ett uttryck baserat på uttalet av de första stavelserna för *besmele*.

Emin Barins utformning av namnet Osman/Othman i kufiskrift av modernistiskt snitt. De tre »triangelprickarna«, som de uppträder i arabisk standardskrift (s. 50), har här lagts på rad.

ande innanhav. De erövrade osmanerna avancerade efter sitt intåg i det bysantinska Konstantinopel år 1453 så långt västerut som till Wiens portar (1529 och 1683), men där tog det stopp. Balkan skulle förbli »uropeiskt«, medan det som till slut återstod av osmanernas välde blev en turkisk nation med geografisk tyngdpunkt i Anatolien.

I det nutida Turkiet är också [det osmanska Afrika](#) ett minne blott och de flesta turkar bor i Asien. Men resan har fortsatt att gå i riktning mot Europa – för några decennier sedan huvudsakligen för gästarbete och studier, och nu ofta för uppvaktningar och förhandlingar om en plats i den europeiska gemenskapen.

Kanske kan vi i resandets psykologi hitta en del av förklaringen till turkfolkens omvittnade gästfrihet. En viktig aspekt av resande är beredskapen att möta och hantera det nya – okända platser såväl som obekanta människor och situationer. Att bjuda till och bli vän med det nya har många gånger visat sig vara en framgångsrik strategi.

Hos uzbekerna – ett av det tjugotal turkfolk som lever i det före detta Sovjetunionen och därbortom – finns ett ordspråk som förklarar att man bör göra allt för sin gäst: *Mehmon otadan ulug'*, 'Gästen är större än fadern'. Det uttrycket fick jag själv till svar en gång på universitetet i Bukhara, då jag efter en lång intervju bad om ursäkt för att ha rubbat en professors undervisningsschema en hel eftermiddag. Denne hade först skjutit upp en föreläsning och till slut skickat hem studenterna för att i stället ägna sig åt mina frågor om de iranska språken persiskans och tadjjikiskans ställning i miljöer dominerade av turkspråk. Visste jag inte att gästen alltid kommer i första hand, anmärkte han och bjöd på ännu mera te och frukt. Den riktigt betydelsefulla gästen får sitta i högsätet, om så husfadern själv är med och måste maka på sig till en »lägre« plats vid bordet. Gästen

blir därmed »större«, som ordspråket säger.

Vad händer då med den resande och den mottagande, gästvänliga turkens egen identitet? Vilka är turkarna idag? Förblir de asiater eller blir de mer och mer européer? Eller är det helt enkelt meningslöst att försöka skilja mellan asiatiska och europeiska kulturhistoriska särdrag?

Den turkiska gästfriheten är en gästfrihet som präglas inte så mycket av undergivenhet, utan av värdighet och stolthet – och målmedvetenhet. I tidskriften *Cornucopia* (2005) frågar journalisten Andrew Finkel: »Who are these Turks?« och skriver själv till svar: »The Turks are a people who transform the populations whom they conquer but who are themselves transformed. Manzikert in 1071. Brussels tomorrow?«

Landsfadern Kemal Atatürk (1881–1938), som jag skriver om i nästa kapitel, gav turkarna en ny nation och med den, kan man säga, en ny resplan. Sedan fortsatte färden – inte bara i tid och rum, utan också mentalt.

Medan gästarbetare och studenter gav sig av till Tyskland, Sverige och andra länder i Västeuropa, skrev en ny generation av författare om resor och möten mellan land och stad, mellan tradition och modernisering, mellan invandarmiljöer i främmande land och livet i barndomsbyn, mellan jaget och den andre och så vidare.

I sin numera klassiska essäsamling *Beş Şehir* ('Fem städer') från 1946 och i senare, modifierade utgåvor beskriver Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–1962) sina besök i Ankara, Erzurum, Konya, Bursa och Istanbul, där han försöker fånga den moderna, fysiska stadens själ i den »förlorade« historiens ljus.

Även den idag så uppmärksammade Orhan Pamuk (f. 1952), 2006 års nobelpristagare i litteratur, reser mycket i både

yttre och inre bemärkelse i sina litterära verk. Författaren tycks ständigt brottas med motsatsförhållandet mellan jaget och den andre. I kortromanen *Den vita borgen* tar det sig uttryck i de till förväxling föränderliga rollerna hos herremannen och slaven – från öst respektive väst – eller mellan jaget och det andra jaget. Denna mentala pendling mellan identiteter vill Pamuk till och med lyfta fram som ett personlighetsdrag hos sig själv, när han tecknar bilden av sin barndoms stad från 1900-talets mitt i boken *Istanbul – minnen av en stad*.

Adalet Ağaoğlu (1929–2020) är en mer vardagsnära och politiskt orienterad resenär. I romanen *Fikrimin İnce Güllü* ('Min tankes spröda ros' 1976) berättar hon om den turkiske gästarbetaren Bayram som med sin honungsgula Mercedes vill köra in i sin gamla by och visa att han blivit en annan. Men resan hem genom Europa kantas av olyckor och snart är hans dyra bil inte mycket att skryta med. Vad finns då kvar och vem är han, när symbolen för det nya välståndet omintetgjorts? Utan att hälsa på i byn vänder han om och kör därifrån.

I *Romantik bir Viyana yazı* ('En romantisk sommar i Wien' 1993) går resan i den andra riktningen. En turkisk gymnasie-lärare i historia åker på semester till Wien och fascinerar av stadens förflutna, inklusive de osmanska belägringarna, som för honom blir ett uttryck för ett närmande mellan europeisk och turkisk kultur. Romanen publicerades i en tid då både intresset för det osmanska kulturarvet och ansträngningarna för ett närmande till EU hade fått ny kraft i Turkiet.

Kapitlet om händelserna i Geziparken sommaren 2013 avslutas med en aforism av poeten Dağlarca, där resande jämförs med förståelse (s. 31). Jag återkommer till resandets betydelse i den turkiska samtidslitteraturen.

Turkar har rest inom svenskars land i både bokstavlig och bildlig bemärkelse. Genom resande borde också svensken ha kommit turken närmare, åtminstone så pass att associationen Ture–Turken kunde kännas överflödig. Men rim och ramsor kan bita sig kvar länge. Fortfarande läser svenska barn Lennart Hellsings verser om *kanaljen i seraljen* och får sig en första lektion i annorlundaskapets mysterier.

I kapitlet »Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple« (ss. 33ff.) nämner jag inledningsvis ordet *barbar*. Det ordet lär ha ett onomatopoetiskt ursprung och gå tillbaka på hur de gamla grekerna tyckte främmande, för dem själva obegripliga tungomål lät. På turkiska finns det arabiska *gâvur* för den som är från en annan religiös kultur och som därför är en främling, den »andre«. Den mest erkännsamma komplimang jag tycker mig ha fått av en turk i Turkiet grundades på det ordet.

Jag var på besök i Eskipazar, en småstad norr om Ankara. Det var marknadsdag. Många var i farten. Inom timmen var det allom bekant att en utböling hade kommit till stan. Min klädsel – jeans och åtsmitande blus i indisk bomullstrikå – fick somliga att tycka att jag betedde mig som en karl. Det var nog inte elakt menat men inte heller något odelat positivt. När jag sedan träffade ungdomar i min egen ålder och vänner till den kamrat jag följt med till hemmet i Eskipazar, blev det snart klart att vi förstod varandra rätt bra i våra diskussioner om samlevnad och levnadsvillkor. Det var då som en av vännerna gav mig det oöverträffbara omdömet: »För mig är du ingen *gâvur*.«

Kanske var jag i den unge mannens ögon nästan som »en riktig turk«.

Kemalismen och de »vita« turkarna

När Barack Obama besökte Turkiet under sin första Europaresa som USA:s nyvalde president våren 2009 – vem åberopade han då i sitt ankomsttal om inte Kemal Atatürk, Turkiets George Washington, som Obama uttryckte saken. Atatürk är alltjämt Turkiets fixstjärna, ständigt aktuell i den stat han en gång lade grunden till. Man möter honom redan på flygplatsen, där den typiska bilden lämpligt nog är en Atatürk med blicken riktad uppåt, som om han också följer trafiken där uppe i det blå.

Atatürk skapade Turkiet. Utan honom skulle något annat ha funnits där nu Turkiet ligger. Sannolikt skulle landet ha styckats upp ytterligare och kanske integrerats med det Mellanöstern som tog form efter världskrigen. I ett sådant scenario skulle det inte ha funnits en stor självständig stat med egen politisk identitet, som det gör idag. Genom formuleringen av en med tiden långt ifrån okontroversiell etnolingvistisk turkisk identitet knöts Turkiet till inte bara det levantinska Främre Orienten, utan också till den turkspråkiga världen bortom Anatolien, i det inre av Asien.

Atatürk gav näring åt föreställningen om den »brygga« mellan öst och väst som Turkiet ofta har kallats; för den nya turkiska historieskrivningens skull lyfte han fram turkarnas centralasiatiska ursprung, samtidigt som han ivrade för byggandet av ett modernt Turkiet efter europeiska och västerländska förebilder. Därmed bidrog han till och förstärkte den geopolitiska betydelse som Turkiet kom att ha under större

delen av 1900-talet, som en Mellanöstern och det inre av Asien närliggande muslimsk demokrati.

Det samhällskontrakt Kemal Atatürk upprättade för den nya turkiska republiken var inget mindre än ett paradigmskifte. En ny livsstil tog form. Dess mest renlärliga anhängare skulle komma att bli kallade »vita turkar« – sekulariserade, välutbildade och urbaniserade. Atatürk är alltså deras referenspunkt. De är kemalismens beskyddare och försvarare. Kanske gick deras barn med i skarorna av ungdomar som skanderade »Vi är Atatürks soldater« längs gatorna i Ankara sommaren 2013 i protest mot det styrande AKP-partiet efter upploppen i Geziparken i Istanbul (ss. 21 ff.).

Kemal Atatürk – en general i frack

Efternamnet Atatürk fick han genom ett parlamentsbeslut 1934, knappt fyra år före sin död. Ingen annan än han, Mustafa Kemal Paşa, och hans efterkommande skulle få bära det namnet. Han skaffade inga egna biologiska barn och därför finns det bara en enda Atatürk – en unik och oefterhärlig ledare som inte alla turkar gillar men som man sällan eller aldrig talar kritiskt om eller ens skämtar om.

Förledet i namnet, *ata*, betyder 'far' på turkiska. »Fader turk« alltså – ett namn som anstår en landsfader, kan man tycka. Sina militära titlar och förnamnet Mustafa avskaffade han själv, och så blev han den historiske Kemal Atatürk, i välskräddad klädsel av västerländskt snitt.

Han var karismatisk och social, flärdfull och provocerande. Han levde hårt och slarvigt. Sin första hjärtattack fick han 1923 – 42 år gammal – kort innan den nya turkiska republiken blev en realitet, med honom själv som dess president. Han rökte och

drack och verkade nästan aldrig sova, åtminstone inte på nätterna. Kvinnor och barn gillade han men levde aldrig något normalt familjeliv. Han dog endast 57 år gammal av en leveråkomma, som han dragits med sedan ungdomen och som till slut ledde till skrumplever.

I sin stora biografi över Atatürk, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (1964), citerar Lord Kinross en engelsk diplomatfru som vid Atatürks död lär ha sagt: »Turkiet har förlorat sin älskare och måste nu hålla till godo med den äkte mannen.« Den åsyftade »maken« var den duktige och välmeriterade men så mycket gråare generalen och vapenbrodern under befrielsekriget, İsmet İnönü.

Svenska diplomater som var utsända till Turkiet under Atatürks femton år som president har vittnat om dennes dominans och vidlyftiga umgängesstil i officiella sammanhang. Erik Bohemans kapitel om tiden som envoyé i Istanbul och Ankara, 1931–1934, i första delen av memoaren *På vakt* (1963), innehåller en del pikanta exempel på tillställningar där den turkiske presidentens okonventionella demagogi tycks ha chockerat den utländska diplomatkåren lika mycket som inbjudna turkiska dignitärer. Men man höll god min och vågade inte annat än att stanna på festen natten igenom och anpassa sig till de nya sociala koder som tycktes gälla.

Atatürks död den 10 november 1938 ledde till förtvivlan och på sina håll hysterisk sorg. Hans kista fördes i procession från hemmet i Dolmabahçe – ett av de osmanska sultanpalatsen i Istanbul – till järnvägsstationen i Haydarpaşa på den asiatiska sidan av staden. Därifrån kördes kistan med tåg till huvudstaden Ankara. I femton år låg han begravd i det etnografiska museum som han själv låtit upprätta. Hans slutgiltiga vilorum med det arabiska namnet *Anıtkabir*, 'stora mausoleet', stod färdigt 1953. Det är ett enormt monument som från sin höjd

syns över stora delar av Ankara. På andra sidan borggården, mitt emot pelarrummet, där skolklasser, familjer och turister defilerar förbi den stora marmorkistan, ligger hans grå eminens İsmet İnönü i en mycket enklare gravvård.

I tjänst hos ett imperium på fall

Kemal Atatürk föddes 1881 i staden Saloniki, eller Thessaloniki, som idag ligger i Grekland. Det namn föräldrarna gav sin gosse var Mustafa. I skolan fick han heta Mustafa Kemal för att man skulle kunna skilja på honom och en annan liten Mustafa.

Att Mustafa Kemal växte upp i den europeiska delen av Osmanska riket, i ett mångkulturellt samhälle, där muslimskt och kristet blandades och där europeiska nymodigheter trängde fram, tros ha haft stor betydelse för hans utveckling.

I den muslimska småskola där föräldrarna hade satt honom trivdes han aldrig riktigt, och redan som 12-åring bytte han på eget bevåg till en »militär« folkskola. Viljestark och självsäker var han redan då. Under sin fortsatta utbildning kom han så småningom till den osmanska huvudstaden Konstantinopel, där han utexaminerades från militärakademien 1905.

Osmanska riket var vid den här tiden sedan länge »Europas sjuke man« – ett starkt krympande rike på väg mot sin upplösning. Det var ett sultanat (monarki) med en enväldig regent. I början av 1900-talet hette sultanen Abdülhamid II. En oppositionsrörelse hade börjat ta form. De så kallade ungturkarna slöt sig samman i en partilikhande organisation, 'Kommittén för enhet och framsteg' (*İttihat ve Terakki*

Cemiyeti), som blev stark nog att ingripa mot Abdülhamid år 1909 och tvinga honom att avgå till förmån för en yngre bror, Mehmed V.

Ungturkarna under ledning av Enver Paşa och hans båda kompanjoner, Talat Paşa och Cemal Paşa, var de egentliga regenterna men hade inga avsikter att avskaffa sultanatet. Reformerna, demokratisering och modernisering inom ramen för den rådande monarkistiska och den av islam starkt formade maktstrukturen verkar ha varit deras plan.

Mustafa Kemal var frustrerad. För honom var ett sådant agerande inte tillräckligt genomgripande. Men han var fortfarande ung och stod långt från makteliten. Man behövde inte ta notis om honom, även om han skickade skrivelser, gruffade och gjorde sin mening känd. En ung man som han kunde dessutom kommenderas ut till någon avlägsen del av imperiet, på betryggande avstånd från maktens centrum. För Kemals fortsatta militära karriär var en sådan ordning inte heller någon nackdel. Befälsuppgifterna ute i provinserna gav honom god kännedom om riket, vilket han skulle komma att ha stor nytta av framöver.

Som nyexaminerad skickades Mustafa Kemal till Damaskus och Beirut 1905–1907. Därefter var han i Tripoli 1908–1909 och konfronterades med italienarna. De nordafrikanska besittningarna hade osmanerna vid det här laget inget riktigt grepp om. Efter Tripolikriget 1911–1912 förlorades allt som var kvar av dem.

Under större delen av Balkankrigen 1912–1913 var Mustafa Kemal militärattaché i Sofia, där han fick vara med om att Kreta avträdde till Grekland. I Sofia var han fortfarande när första världskriget bröt ut. Kemal var starkt kritisk till en försvarsallians mellan Osmanska riket och centralmakterna, men en sådan kom ändå till stånd. Den 2 augusti 1914 ingick sultan-

regeringen en försvarsunion med Tyskland, ovetande om att Tyskland dagen innan hade förklarat Ryssland krig.

Grunden till sin framtida berömmelse och ryktbarhet befäste Mustafa Kemal genom sina insatser i försvaret av Gallipolihalvön vid inloppet till Marmarasjön och Konstantinopel i april 1915. Året därpå befordrades han till general – *paşa* – och blev så Mustafa Kemal Paşa.

Första världskriget slutade i nederlag för Tyskland och dess bundsförvanter. Vid en av alla de konferenser som hölls efter Versaillesfreden 1919 skulle det osmanska rikets öde avgöras genom ett fredsfördrag i Sèvres utanför Paris i augusti 1920. Det kunde ha slutat i förintelse, om inte nationalisterna under ledning av Mustafa Kemal Paşa hade funnits.

När de allierades flotta belägrar Konstantinopel 1918 utan några åtgärder från den handlingsförlamade sultanregeringen, mobiliserar Kemal sin nationaliststyrka. Bland mycket annat lyckas de öppna ett nytt parlament, en ny nationalförsamling, där de själva finns representerade. Efter en ny framstöt av de allierade och upplösning av nationalförsamlingen i mars 1920 flyr nationalisterna till Ankara och upprättar där ett alternativt parlament.

Vid dess första sammankomst den 23 april väljs Mustafa Kemal till president och ett kabinett med sju ministrar tillsätts. Man förklarar sultanen och kalifen sin trohet. Trots denna trohetsed ses tilltaget att bilda en regering vid sidan av den i Konstantinopel som högförräderi. Kemal och sex andra nationalistledare döms i sin frånvaro till döden i maj 1920.

Sèvreskonferensen inleddes i juni samma år, och i det avtal som sedan signerades av sultanen i augusti 1920, stipulerades att Osmanska riket skulle upplösas och ersättas av en turkisk

stat begränsad till huvudstaden Konstantinopel och delar av Anatolien. Grekland skulle få hela Thrakien samt åtta öar i Egeiska havet och, under en femårsperiod, Smyrnaområdet, där det senare skulle hållas en folkomröstning om områdets fortsatta tillhörighet. Italien skulle få Rhodos och Tolvöarna (Dodekanesos). Sunden skulle ställas under internationell kontroll och de arabiska territorierna under administration av Nationernas Förbund. Man förutsåg också ett självständigt Armenien och ett autonomt Kurdistan. Avtalet ratificerades aldrig, och Kemals nationalister vägrade erkänna det.

Under tiden hade grekerna invaderat västra Turkiet och tagit Bursa (söder om Konstantinopel) för att sedan avancera mot Ankara. Nationalisterna bjöd motstånd och besegrade grekerna i flera viktiga slag. Efter ett av dessa, slaget vid floden Sakarya i augusti 1921, tilldelades Mustafa Kemal äretiteln *Gazi*, 'krigshjälte', av nationalförsamlingen.

Snart nog skulle Gazi Mustafa Kemal Paşa byta ut generalsuniformen mot frack och bli politiker.

På de allierades initiativ samlas man till förhandlingar om vapenstillestånd i Mudanya (vid Marmarasjön, nära Bursa) den 3–11 oktober 1922. Samtal hålls mellan briter, fransmän, italienare och turkar. Mustafa Kemal avskaffar sultanatet den 1 november 1922 och gör samtidigt anspråk på att företräda landets enda regering.

Tjugo dagar senare, den 20 november, inleds fredsförhandlingar i Lausanne för ett nytt avtal som ska ersätta det av nationalisterna ratade Sèvresavtalet. Kemal skickar sin generalskollega och den som ska förbli hans närmaste och mest betrodda medarbetare, İsmet Paşa. Det blir tuffa förhandlingar, och avtalet dröjer till långt in på 1923.

Undertecknandet skedde i juli det året. Grekerna tvingades

lämna tillbaka en del av Thrakien och ge upp Smyrna (Izmir). Internationaliseringen av Sunden hävdades, utan att deras ställning riktigt definierades. De arabiska territorierna behandlades som i Sèvresavtalet och blev brittiska eller franska mandat. Utväxling av grekiska och turkiska minoriteter från respektive land skulle ske under överinseende av Nationernas Förbund.

De avgörande inrikespolitiska händelserna följer sedan slag i slag: Den 9 augusti bildar nationalisterna ett eget politiskt parti, Folkpartiet, efter en tid omdöpt till Republikanska folkpartiet. Den 2 oktober ockuperar de Konstantinopel, och de allierade evakuerar staden. Den 9 oktober förklaras Ankara vara landets nya huvudstad. Den 29 oktober utropas Republiken Turkiet, och Gazi Mustafa Kemal Paşa väljs till dess president av nationalförsamlingen.

Kemalismens grunder

Kemal Atatürks omdaning av det gamla osmanska riket var formellt en politisk revolution. Den enväldige monarken, sultanen, avsattes och en republik med ändrade gränser och ny konstitution inrättades. Men dess största betydelse ligger nog ändå på det intellektuella och psykologiska planet.

Den mentalt sett verkligt revolutionära omvandlingen var frikopplingen från islam. Den osmanske sultanen hade varit både imperiets världslige härskare och kalif, islams andliga överhuvud. Kalifatet kvarstod efter sultanatets avskaffande 1922 med en osmansk prins, Abdülmecid, som kalif. Prinsen blev i realiteten en konkurrent om den politiska makten, i synnerhet som han backades upp av religiösa och konservativa grupper, vilka gjorde kraftigt motstånd mot upprättandet av

en sekulariserad republik. Trots sådant motstånd fick Atatürk kalifatet avskaffat genom en lag i nationalförsamlingen 1924. Den islamiska lagen togs ur bruk 1926 och ersattes med lagar kopierade från olika västeuropeiska länder. Islam upphörde att vara statsreligion 1928. Alltsedan en ändring i konstitutionen 1937 är Turkiet officiellt en sekulär stat.

Atatürk strävade knappast mot en avislamisering av det turkiska samhället. Målet tycks i stället ha varit modernisering. Islam skulle omtolkas i den nya tidens termer. En ny nationell identitet skulle skapas, grundad på något annat än religion. Turken skulle inte längre tänka på sig själv som i första hand muslim utan som turk, det vill säga som medborgare i en såväl territoriellt som socialt och kulturellt välavgränsad stat med namnet Turkiet.

Modernisering innebar för Atatürk, liksom för många turkar före honom, ett närmande till den teknologiskt avancerade västvärlden. Reformerna medförde enorma omställningar för den turkiska befolkningen, inte minst kvinnorna, som på 1930-talet både kunde lägga av sig slöjan och fick möjlighet att rösta och som i många andra avseenden plötsligt fann sig vara socialt jämställda med männen.

En särskilt viktig reform gällde språket. Den osmanska turkiskan, som hade skrivits med arabiska bokstäver, fick en ny latinsk skrift, och en intensiv utrensningsskampanj sattes igång mot de många arabiska och persiska lånord som hade dominerat språket. Det här skriver jag mer utförligt om i nästa kapitel.

Mustafa Kemals dogmer kom så småningom att sammanfattas i sex grundbegrepp, eller »sex pilar«, som man oftast säger. De ideologiskt sett mest betydelsefulla pilarna är *republikanism*, *nationalism* och *sekularism*. Tillsammans utgör de fundamentet i det politiska program – kemalismen – som

Kemal Atatürk lämnade efter sig i arv till den turkiska staten och dess medborgare.

De övriga tre pilarna, *etatism*, *populism* och *revolutionism* skulle kunna sägas vara ett slags metodbegrepp. De är idag i det närmaste helt innehållslösa och har inte längre någon politisk betydelse, men en kort exkurs om tillämpningen av dem under republikens två första decennier ger en god bild av de pragmatiska aspekterna av moderniseringsprocessen.

Aktiviteterna på det samhällsekonomiska området var till en början inte särskilt omfattande. Från presidentens sida var engagemanget dessutom måttligt. Ekonomi var ett av de få områden där den annars så ivrige och otålige Mustafa Kemal visade ett uppenbart ointresse.

Jordbruksproduktionen hade förbättrats kraftigt efter kriget och böndernas skatteböroda hade minskat. Utvecklingen inom industrisektorn, däremot, gick långsamt trots en öppenhet för utländska investeringar. Utrikeshandeln var obalanserad och uppvisade ständigt underskott. Det närmande till en statskapitalistisk ekonomisk politik, etatism, som ägde rum på 1930-talet kan mot den bakgrunden tolkas som ett försök att höja industrins andel i bruttonationalprodukten och att hjälpa upp den låga exporten.

Det internationella krisläge som uppstod efter börskraschen 1929 spelade också en roll i sammanhanget. Dessutom hade man tagit intryck av sovjetsocialismen. Två femårsplaner antogs för utvecklandet av nya industrier. Någon ideologisk socialism eller kommunistisk böjelse hos Kemals regering var det dock aldrig tal om. Den ekonomiska ordningen var i grunden kapitalistisk, och etatismen sades »börja där [...] privat företagsamhet slutar«.

Den princip som gått under namnet populism kan också ge ett missvisande intryck av att ha varit en metod med vänster-

radikala eller kommunistiska förtecken. Som ideal stod den för en strävan att sprida kultur och bildning till folket. I städer och byar över hela landet inrättades så kallade »folkhus« och »folk-rum« för politisk skolning, vuxenutbildning, biblioteksverksamhet, sport och andra fritidsaktiviteter, kulturella evenemang med mera. Även det ordinarie skolväsendet reformerades, vilket med tiden har nått imponerande resultat jämfört med utbildningssituationen i många andra länder med en från början religiöst präglad skoltradition.

Begreppet populism fungerade för kemalisterna i praktiken som en buffert mot kommunismen och dess teori om klasskamp. Som en symbol för solidaritet mellan olika grupper blev denna princip ett försvar för det enpartisystem som rådde ända fram till slutet av 1940-talet. Turkiet ansågs vara ett klasslöst samhälle, där alla gruppers intressen och krav kunde tillgodoses inom ramen för ett enda parti.

Det nya republikanska styret var emellertid i grund och botten en fortsättning på den byråkratiska traditionen från osmansk tid. Det var ett starkt elitistiskt styre, vilket nog var en förutsättning för den snabbhet varmed förändringarna genomfördes. Det fanns varken tid eller utrymme för någon opposition.

Med sin inriktning på demokrati och pluralism innebar dock de kemalistiska idealen samtidigt ett förnekande av den egna elitismen. En fortsatt demokratiseringsprocess, och populism, ledde till att bildning och politisk medvetenhet spreds till allt bredare samhällslager. När politisk opposition så småningom tilläts på 1940-talet, efter Atatürks död, blev den ett språkrör för massorna och ett existentiellt hot mot den styrande byråkratin.

I motsats till föregångarna på 1800-talet, som hade tänkt sig en modernisering genom gradvisa reformer, eftersträvade kemalisterna snabba och framför allt radikala förändringar.

Målet var generellt sett en ofördröjd mental omvandling, även om tiden uppenbarligen ännu inte var mogen för ekonomisk och politisk pluralism. Betydelsen hos det turkiska ord, *devrim*, som användes för detta är ett mellanting mellan 'reform' och 'revolution'. Svenskans »omvälvning« är en någorlunda rättvisande översättning.

Reformerna hade det gemensamt med revolutioner att de var snabba, drastiska och kompromisslösa. Kemal själv var till synes med överallt och genomdrev i egen hög person de nya reformerna – ivrigt, charmigt och mycket auktoritärt. Skriftreformen, som jag skriver om i nästa kapitel, är ett belysande exempel på Atatürks önskan om – och krav på – snabba resultat.

En turkisk nation med nya identiteter

Efternamn i västerländsk tappning hade inte varit i allmänt bruk under osmansk tid. Nu skulle alla turkar skaffa sig ett sådant. Efter det att generalen den 29 november 1934 hade erhållit det unika efternamnet Atatürk, deltog han med liv och lust i andras namnval.

Premiärministern İsmet Paşa – den trogne medarbetaren – fick under en middagsbjudning hos presidenten höra att İnönü vore ett lämpligt efternamn för honom och hans familj – efter den ort nära Eskişehir mellan Bursa och Ankara där general İsmet hade besegrat grekerna.

Sabiha, adoptivdottern som skulle bli Turkiets första kvinnliga pilot och alltså färdas uppe i det blå, nära himlen, kunde lämpligen få heta Gökçen i efternamn, tyckte pappa Atatürk. Det gamla turkspråkiga ordet *gök* betyder både 'blå' och 'himmel'.

Ytterligare ett exempel på Atatürks iver att påbjuda efternamn för andra fick jag när jag som nybliven doktorand i turkisk lingvistik träffade en gammal man, som drygt 40 år tidigare varit med och byggt upp den turkiska språkakademi som Atatürk instiftade år 1932. Under vårt samtal berättade den gamle med stor förnöjsamhet hur han hade fått sitt efternamn. På presidentens direkta tilltal och nådiga rekommendation hade han fått veta att han i fortsättningen kunde kallas *Dilaçar*, vilket betyder 'språköppnare'. Han skulle med andra ord, även i kraft av sitt namn, vara en språkets förlösare.

Härmed är vi inne på en lång rad av reformer som inte i första hand rörde styrelseskick och politiska rutiner, utan som grep in i varje människas vardag. Att Turkiet nu var republik och inte sultanat och att islam inte längre var statsreligion efter 1928 innebar troligen ingen större förändring för den muslimske bonden ute på den anatoliska landsbygden. En ny skrift eller en störtvåg av nya ord som skulle ersätta gamla invanda men icke-turkiska arabisk-persiska ord, en ny kalender, nya namn och klädkoder med mera var desto mer påtagliga företeelser.

Mustafa Kemal eftersträvade en klädsel som skulle visa att den nya turkiska republikens medborgare tillhörde den »civiliserade« värld. Civilisation var här liktydigt med den modernitet som västerlandet representerade på det tidiga 1900-talet.

Den manliga huvudbonaden, fezen, hade introducerats bland osmanerna bara något hundratal år tidigare för att ersätta den i mångas ögon alltför religiöst belastade turbanen. Nu ansågs även fezen förlegad och omodern och skulle bytas ut mot västerländsk hatt eller keps. För att göra detta klart för folk gav sig presidenten iväg ut på turné med en panamahatt i

handen. I november 1925 kom en lag som kriminaliserade användandet av fez.

En större utmaning och en mer grannliga uppgift för det kemalistiska reformarbetet gällde kvinnors frigörelse. Kvinnor och män hade varit starkt segregerade i det osmanska samhället, där äkta makar inte ens hade kunnat åka i samma vagn, än mindre delta tillsammans i offentliga tillställningar. Före den kemalistiska eran hade vissa åtgärder vidtagits av det ungturkiska ledarskapet för att förbättra kvinnans möjligheter till utbildning och ett friare socialt liv. Under befrielsekriget hade Kemal Paşa haft framträdande kvinnor vid sin sida. I den nya republiken talade han om jämställdhet mellan kvinnor och män och alla medborgares betydelse för samhällsutvecklingen, oberoende av kön.

Även här statuerade han exempel, då han under ett besök i Izmir i september 1925 vid den första offentliga balen i Turkiet för såväl kvinnor som män själv inledde dansen och bjöd upp guvernörens dotter till en foxtrot. Så småningom blev fredagsdans ett återkommande evenemang i Ankara och andra turkiska städer.

Själv levde Atatürk aldrig jämställt med någon kvinna. Han hade gift sig i januari 1923 med en för den tiden väl så emanciperad kvinna från ett burget hem i Smyrna (Izmir), Lâtife Uşşaki. Äktenskapet ingicks i ett skede som måste ha varit den mest turbulenta perioden i Atatürks politiska liv och kan nog knappast ha hunnit stadga sig till något riktigt samliv makarna emellan. De fick inga egna barn men adopterade två små flickor. Två och ett halvt år efter bröllopet skilde sig Kemal från Lâtife på muslimskt vis genom att köra henne ur huset.

Ett halvår efter Kemals förskjutning av hustrun Lâtife, den 17 februari 1926, antogs en ny civillag som omöjliggjorde

skilsmässor av det här slaget och som dessutom förbjöd månggifte. 1928 infördes rösträtt för kvinnor i kommunala val. 1934 fick kvinnor allmän rösträtt och kunde själva kandidera i parlamentsval.

Vilka är vita turkar i AKP-partiets »Nya Turkiet«?

I en bok från mars 2014, *Bir Beyaz Türk'ün Hafıza Defteri* ('Minnesanteckningar av en vit turk'), säger sig författaren, Ertuğrul Özkök, själv vara en vit turk. Han påstår dessutom att det var en god vän till honom som skapade uttrycket. Detta bör ha varit någon gång i slutet av 1960-talet eller möjligen under tidigt 1970-tal. Enligt Özkök föll uttrycket sedan i glömska för att dyka upp igen runt 2010 – under starkt förändrade förhållanden och med nya konnotationer.

Må så vara, men »vithet« har det talats om tidigare än så för turkarnas del. Den svenske dragomanen i 1920-talets Konstantinopel/Istanbul, Johannes Kolmodin, som jag återkommer till, lär ha beskrivit den nya turkiska republikens tillblivelse som en »utbrytning ur den halvfärgade österländska miljön och inordnande i den 'vita' och occidentalistiska världen« – här citerad efter Kaj Falkman, tidigare svensk generalkonsul i Istanbul, i boken *Turkiet/Gränsfursten* (s. 145).

Det skulle med andra ord handla om en »civilisationsresa« från något i matta färger till något annat med klarare lyster.

Det är intressant att man i det sena 1900-talet valde att tala om vitheten hos en 'vit turk', som om det rörde sig om en färgnyans, liksom en gång Kolmodin hade gjort. Adjektivet *beyaz* förnippas nästan uteslutande med färgen vit ('vitt vin' heter till exempel *beyaz şarap*), till skillnad från *ak* för 'vit', 'ren', 'ädel'.

Det senare adjektivet blev ett vanligt förled i efternamn som familjer tog sig efter namnlagen 1934. Vanliga turkiska efternamn är till exempel Akyol, 'rätta vägen', Aksoy, 'ädel börd' – kanske lämpliga för sådana som inte tycker sig ha några lik i garderoben – och, faktiskt också, Aktürk, 'vit/ renodlad turk'. Regeringspartiet *Adalet ve Kalkınma Partisi*, som dominerat turkisk inrikespolitik på senare tid, har i kraft av partiakronymen AKP monopoliserat ordet och kallas också *Ak Parti*, 'Det vita partiet' – något som blivit föremål för mången gliring efter korruptionsskandalen i december 2013 (s. 26).

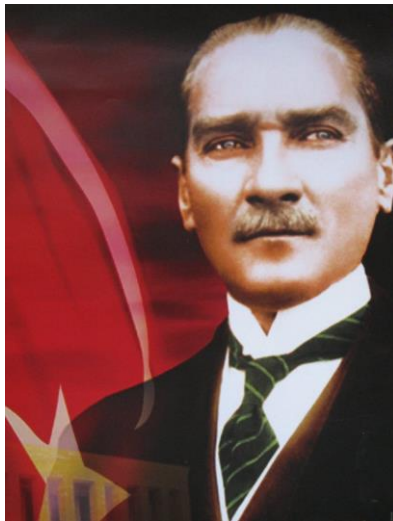
Vem är då den »vitfärgade« turken bakom benämningen *Beyaz Türk*? Ingen tycks vara helt säker på saken. Säkert är dock att det idag knappast är något heders- eller statusbegrepp och att personer som måste tillstå att de förvisso hör till kategorin »vita turkar« inte verkar ha något behov av att skylta med det. Özköks bekännelse, »Jag är en vit turk«, och hans tilltag att skriva en bok om det är därför något utöver det vanliga.

Likheterna med västeuropeiska 40-talister födda efter kriget är påfallande. Özkök växte upp i en medelklassfamilj i landets näst största stad Izmir. Han läste på universitetet, lät håret växa och blev frälst av Beatles, Rolling Stones och andra stjärnor från väst. *Little Red Rooster* går som en refräng igenom boken.

Kanske är det i just den generationen och möjligen den efterföljande som vi hittar den sortens vita turkar som Özkök skriver om – barn och barnbarn till dem som var med när Atatürk grundade republiken. De är kemalismens första och kanske enda »välfärdsturkar«, som fått helt andra chanser till utbildning och klassresor än föräldragenerationen och som tagit

för sig av dessa möjligheter. Med dem började Turkiets väster-
nisering och internationalisering i större skala.

Även Ertuğrul Özkök gjorde sin resa. Efter några vänster-
radikala studentår i Ankara och doktorandstudier i Paris blev
han journalist och slutade som chefredaktör på dagstidningen
Hürriyet i Istanbul. När han som pensionär skriver ner sina
minnen, ironiserar han över den rådande tidsandan. Han tror
inte att AKP-regeringens moraliserande »vita turkar« (*Ak
Türkler*) och deras vision om ett »nytt Turkiet« grundat på
religiösa konservativa värderingar kommer att kunna ta kål på
den livsstil och världsåskådning som kemalismens vita turkar
(*Beyaz Türkler*) står för. Ungdomarna som protesterade i Gezi-
parken ger honom hopp.

Kemal Atatürk (1881–1938)

Vy från ett höghushotell vid Taksimtorget i Istanbul några dagar efter det misslyckade kuppförsoket 15 juli 2016, bort mot den första Bosporenbron, som efter händelserna döptes om till "15 juli-martyrernas bro". I förgrunden syns till vänster ett hörn av Geziparken, där protesterna startade sommaren 2013, och till höger – med jätteporträtt av president Erdoğan hängande från taket – *Atatürk Kültür Merkezi*, AKM, Atatürk-centret för scenkonst, en gång symbol för Turkiets moderna arkitektur och samhälle, uppfört på 1960-talet, återinvigt 2021 efter drygt decennielång stängning och ombyggnad. Foto: Förf.

Från osmanska till turkietturkiska

När Kemal Atatürk på 1920-talet höll sina tal till medborgarna i den nyskapade turkiska republiken och beredde dem på landets förestående förvandling till en modern välfärdsstat, använde han ett språk långt ifrån det som talas och skrivs i Turkiet idag. Atatürks idiom var i stor utsträckning fortfarande »osmanska«. Det var den turkiska som genom de islamiserade osmanernas allt närmare kontakter med främreorientalisk kultur och tilltagande makt i Mindre Asien hade utvecklats till ett högreståndsspråk, överlagrat med arabiskt och persiskt språkmaterial.

En turkisk tidningstext i början av 1900-talet lär ha kunnat bestå till omkring tre fjärdedelar av sådant främmande språk-gods, främst lexikala ord och uttryck men även strukturella element. På formellare nivåer, i till exempel poesi, vetenskaplig prosa och kansliskrivelser, kunde andelen arabiska och persiska ord vara ännu större, 90 procent och mer.

Detta osmanskturkiska skriftspråk måste även i uppläst form ha känts främmande och i det närmaste obegripligt för den stora massan av människor med liten eller ingen utbildning. Det språk som de själva skrev och framför allt talade var något helt annat, så kallad *kaba Türkçe*, 'grov turkiska' eller 'vulgärturkiska', och innehöll en långt mindre andel arabisk-persiska element.

Det var alltså en djup och i hög grad socialt betingad språkklyfta som det sönderfallande Osmanska riket lämnade i arv till den nya turkiska republiken. En sådan språksituation

var inte förenlig med de moderniseringsidéer som hade börjat spridas i Osmanska riket och som Atatürk ville göra till en del av den nya republikens politiska fundament.

I sina numera svårförståeliga osmanska tal agiterade Atatürk för en språkreform med målet att utveckla ett enhetligt turkiskt tal- och skriftspråk gemensamt för alla medborgare oberoende av samhällsklass eller andra sociala skillnader. Samtidigt som skolväsendet byggdes ut skulle ett nytt turkiet-turkiskt språk formas utifrån en standard gemensam för hela nationen i såväl tal som skrift.

Idag är Turkiet – likt andra moderna samhällen – ett land med långt över 90-procentig läskunnighet och ett väl utbyggt utbildningsväsende samt ett standardspråk tillräckligt neutralt och allmängiltigt för att kunna tjäna samhällets alla klasser och nivåer. Resan dit startade abrupt och drabbade människors språkbruk på alla plan – en oblodig men icke desto mindre radikal »revolution«. Det kan tyckas rätt träffande att den turkiska benämningen på det reformarbete som sedan följde och pågick i decennier är just 'språkrevolution' (*dil devrimi*).

Osmanska – turkiska – turkietturkiska

Bland de turkstammar som efter omfattande migrationer under de första århundradena in på det andra millenniet till slut hamnade längst västerut fanns oghuzerna. Till dem hörde osmanerna, vilka skulle komma att bli den mäktigaste dynastin och innehavare av regeringsmakten i ett av historiens största och mest långlivade imperier. Osmanernas vandringshistoria och politiska historia har sina paralleller i språkets olika utvecklingsstadier.

Fornosmanska sträcker sig fram till 1400-talet och sammanfaller med de århundraden då osmanerna var i rörelse

ned mot och in över Anatolien. Den klassiska perioden, språkhistoriskt indelad i *medelosmanska* och *nyosmanska*, räknas från den tid då osmanerna efter erövringen av Konstantinopel 1453 lade grunden till sitt rike i Främre Orienten. Ytterligare en indelning som görs ibland är en senosmansk period från mitten av 1800-talet, då den osmanskturkiska allmänpolitiska reformationen inleddes, och fram till 1928, startåret för den turkietturkiska språkreformen.

Det var under den klassiska perioden, alltså från omkring 1500, som osmanskan på allvar började anamma arabiska och persiska språkelement. Båda språken, arabiska och persiska, var vid tiden för den osmanska invandringen till Anatolien betydande kulturspråk och mer avancerade litterära idiom än det språk som osmanerna hade med sig. Det var därför rätt naturligt att osmanska ledare och intellektuella tog intryck av dessa och tillägnade sig dem, allteftersom de själva närmade sig de samhällspositioner som sedan länge hade varit dominerade av arabisk och framför allt persisk hovkultur.

Med osmanernas stärkta maktställning fick även deras turkiska språk ökad status. Det blev så småningom det ledande språket i administrativa och kulturella sammanhang, dock under fortsatt stark påverkan från de två andra språken. Man hade trots allt vant sig vid de persiska och arabiska benämningarna på många begrepp och företeelser, vilka dessutom alltjämt kunde sakna motsvarighet i turkiskan. De främmande elementen inlemmades i det osmanska språket, som på så vis förvandlades till ett med tiden »oturkiskt« blandspråk.

Omfattande undervisning i och på arabiska och persiska bedrevs i Osmanska riket och Turkiet ända fram till slutet av 1920-talet. In i det sista inte bara lånade man ord, utan skapade

till och med nya ord framför allt från arabiska ordrötter. Vissa nyord fanns inte ens i arabiskans eget lexikala bestånd, men de var regelenligt bildade med element från arabisk morfologi (ex. *emniyet*, 'säkerhet' < arab. *amuna/amina*, 'vara trovärdig/känna sig säker'; *hayatiyet*, 'vitalitet' < arab. *hajja*, 'leva'; *mefkûre*, 'ideal', < arab. *fakara*, 'tänka, reflektera'). Regler och element från persisk grammatik tillämpades för olika typer av sammansättningar och ordbildning (ex. *gün be gün*, 'dag för dag' < turk. 'dag' + pers. prep. *be* 'till/med...'; *nâhoş*, 'otrevlig' < pers. negeringsprefix *nâ-* + *hoş*, 'trevlig, angenäm'; *hükûmdar*, 'makthavare' < arab. *hüküm*, 'makt' + *-dar* < presensstam av pers. 'ha').

Det arabisk-persiska inflytandet underlättades av att även osmansk turkiska skrevs med arabiska bokstäver. Den arabiska skriften är en konsonantskrift, där vokalvärden inte alltid anges till fullo. De många arabiska lånorden i osmankan bidrog till att det arabiska alfabetet övertogs in extenso med en överrepresentation av konsonanter till följd. Det var bekvämt att behålla den ursprungliga stavningen av de arabiska orden, även om vissa konsonanter, som inte hade någon motsvarighet i osmanskans egen ljudstruktur, uttalsmässigt sammanföll med någon annan konsonant.

För turkiska konsonanter som inte är representerade av en egen bokstav i det arabiska språkets alfabet användes i osmansk stavning (liksom fortfarande i persiskans arabiska skrift) specialbokstäver bildade med diakritiska tillägg till redan befintliga arabiska bokstäver. Med två extra punkter under bokstaven *b*, ب, fick man till exempel ett *p*, پ. Även för vokalerna, vilka är fler i turkiskan än i arabiskan, gjordes vissa modifieringar. Någon riktigt lyckad skrift var det inte. Den var svårtydd och behäftad med många tvetydigheter och oklarheter.

Var och hur gränsen bör dras mellan »osmanska« och »turkiska« kan diskuteras. Rätt vanligt är att tillämpa benämningen »turkiska« från och med den språkförenkling som ägde rum i början av 1900-talet. Samtidigt har det funnits en tendens att tala om »osmanska« ända fram till skriftbytet 1928 och den därpå följande reformeringen av ordförråd och syntax. Namnet »turkieturkiska« däremot är otvetydigt den år 1923 grundade turkiska republikens officiella språk och dess dialektala och sociala varieteter.

Hur gränsdragningen än görs, får man dock inte glömma att det rör sig om ett enda språk och att benämningarna refererar till olika utvecklingsstadier av detta språk.

Reformsträvanden i början av 1900-talet

De politiska förändringar som ägde rum under 1800-talets senare hälft ställde även språkfrågan i ny dager. Europeiska idéer om nationalism, parlamentarism, industrialism och så vidare hade nått Osmanska riket. En språkförnyelse kunde inte längre ses som enbart en formell förändring (byte av ett ord mot ett annat etc.), utan blev nu i högre grad än tidigare kopplad till nya begrepp och nytt tänkande.

Med de nya politiska begreppen förstärktes idéerna om masskommunikation och upplysning av allmänheten. Ungturkarna, som kom till makten 1908–1909, eftersträvade en förenkling av språket för att få till stånd en ökad nyhetsspridning. Tidningsspråket förändrades påtagligt. Nya litterära tidskrifter startades i syfte att verka för språkförenkling och ett närmande av skriftspråket till det talade språket.

Den mest kända tidskriften var *Genç Kalemler* ('Unga pennor') från 1911, med författarna Ömer Seyfettin och Ziya

Gökalp bland skribenterna. Av Ziya Gökalp finns ett ofta citerat verk, *Türkçülüğün Esasları* ('Den turkiska nationalismens grunder') från 1920, där utformandet av ett turkiskt nationalspråk anpassat efter Istanbulbaserat talspråk var ett av de förslag som presenterades.

Den förenkling som reformivrarna i 1900-talets början mest inriktade sig på var att befria tidningsspråket och annat skrivet vardagsspråk från främmande konstruktioner som hade en för den turkiska språkstrukturen onaturlig uppbyggnad.

Man ville till exempel minska antalet attributiva uttryck av arabisk och persisk modell, där adjektivet står efter sitt huvudord, substantivet, och »ägaren« i ett genitivuttryck står efter det »ägda« (ex. *lisan-ı Osmanî*, 'det osmanska språket' < arab. *lisan*, 'språk' + pers. änd. *-ı Osman* + arab. adjektivänd. *-î*, och *darülfünun*, 'universitet', »hus för vetenskaper«, < arab. *dar*, 'hus' + best. art. + *fünun*, 'vetenskaper').

I motsvarande turkiska uttryck är ordningen mellan orden omvända; adjektivet och andra bestämningar föregår sitt huvudord (jfr *Türk dili*, 'det turkiska språket' < turk. *Türk*, 'turk/turkisk' *dil*, 'språk' + possessivänd. *-i* ('dess'), och *halkevi*, 'medborgarhus/folketshus' < arab. *halk*, 'folk' + turk. *ev*, 'hus' + possessiv-änd. *-i*).

Kraven på språklig förändring var dock, i jämförelse med vad som sedan skulle komma, tämligen måttfulla och innebar ingen brytning med den arabisk-persiska språktraditionen. På det lexikala planet ivrade man visserligen för en användning av redan befintliga och kända inhemska ord, men reservationerna mot ny turkisk ordbildning var många.

Ännu på 1910-talet var en kommission för vetenskaplig terminologi sysselsatt med att mynta fackuttryck från arabiska ordrötter. Beträffande skriften förekom både försök att refor-

mera det arabiska alfabetet och diskussioner om en övergång till latinska bokstäver. Båda alternativen mötte kraftigt motstånd framför allt från religiösa kretsar, där man ansåg att varje förändring av skriften skulle vara ett brott mot Koranen och den islamiska läran.

Atatürks skriftreform

Kemalismens snilledrag för att få till stånd en språkrevolution i ordets rätta bemärkelse var att ta steget fullt ut och avskaffa den arabiska skriften. På så vis lösgjordes banden till arabiska etymologier, och man kunde i stället satsa på att utforma ett alfabet för stavning i enlighet med något turkiskt standarduttal. Att övergå från arabiska till latinska bokstäver var en viktig symbolisk handling för att markera ett avstånd till det förflutna och början till något nytt.

Atatürk deltog aktivt och gärna i förberedelserna för skriftbytet. Han var genuint språkintresserad, vilket senare, på 1930-talet, fick honom att ta intryck av en befängd teori, den så kallade »solteorin« om att turkiskan var alla språks ursprung. När det gällde det nya latinska alfabetet var han först och främst politisk pragmatiker. För honom var skriftbytet ett led i det allmänna reformarbetet, en förändring bland många andra för en modernisering av landet efter västerländska ideal. Och det skulle gå fort!

En kommission tillsattes i juni 1928 med uppgiften att utarbeta ett förslag till nytt alfabet, bland annat genom studium av olika europeiska alfabet. Ett handskrivet brev med latinska bokstäver av Atatürk publicerades i dagstidningen *Cumhuriyet*, 'Republiken', den 19 augusti 1928. Några veckor senare kom den första läroboken och den 1 oktober den

första tidningen, *Türkçe Gazete*, 'Turkiska tidningen', i latinsk skrift. En rättskrivningsbok, *İmlâ Lûgati*, började sammanställas och utkom redan under hösten 1928 i en första upplaga, i både arabisk och latinsk skrift.

Atatürk var ivrig och otålig. När alfabetkommissionen inför parlamentsbeslutet den 1 november föreslog en övergångsperiod på 5 år eller mer för införandet av ett nytt turkiskt alfabet i tidningar och annat offentligt tryck, avfärdade Atatürk förslaget som alltför långsamt och tyckte att saken borde klaras av på några månader. Till slut fastslogs en ettårig frist. Så snart beslutet vunnit laga kraft, skulle det nya alfabetet kunna börja tillämpas sida vid sida med osmansk-arabisk skrift, men efter ett år måste allt turkiskt tryck vara med latinska bokstäver.

Landsomfattande undervisning i den nya skriften skulle under året ombesörjas av nyinrättade så kallade 'nationsskolor' (*millet mektepleri*) och 'kringresande lärare' (*gezici öğretmenler*). Atatürk gav sig själv ut och föreläste om det nya alfabetet, som bilderna nedan (s. 94) visar, och han beordrade under arbetets gång olika justeringar av de turkiska rättstavningsreglerna.

Det nya turkiska alfabetet bestod av 29 bokstäver: *a, b, c*, (fonetiskt [dʒ]), *ç* [tʃ], *d, e, f, g, ğ* (»mjukt g«; knappt hörbart), *h, i, ı* (»bakre i« [i]), *j* [ʒ], *k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş* [ʃ], *t, u, ü, v, y* [j], *z* (tonande *s*). Det var ett alfabet väl anpassat till språkets fonologiska struktur. Utom i ett fall svarade varje bokstav mot ett fonem (minsta betydelseskiljande ljudenhet) i turkiskan. Undantaget är *j*, som speglar ett »utländskt« ljud i lånord. Uttalsmässigt står *j* nära *c* och har alternerat med den bokstaven i stavningen av vissa ord (ex. *jimnastik/cimnastik*, 'gymnastik', *jurnal/curnal*, 'tidskrift').

De turkiska rättskrivningsprinciper som så småningom har vunnit burskap är en blandning av »fonetisk« (ljudenlig) och

»fonematisk« (fonemrelaterad) stavning. Till exempel *gök*, 'himmel', kan stavas *göğ-* före vokal (*göğü*, 'hans himmel'), då *-k* under påverkan av följande vokal blir tonande och uttalsmässigt närmar sig *g/ğ*. I just det här ordet är en fonematisk stavning med bibehållet *-k-* också möjlig (*gökü*).

Det som behövdes utöver de mest frekventa bokstäverna i västerländska alfabet löste man med diakritiska tecken. Det rör sig bara om fyra bokstäver – de fetstilta i förrförra stycket. Turkiska tangentbord har därför sin specialuppsättning, på samma sätt som svenska tangentbord har sin.

Bokstavsparet *i-ı* var unikt för turkiskan ända fram till 1990-talets alfabetsreformer i före detta Sovjetunionen. Som »stora« bokstäver följer de samma mönster – med respektive utan prick (*İ-ı*).

Angående bokstaven *ö* har det blivit något av en sägen att den skulle ha varit inspirerad av svenskans *ö*. Ryktet bygger på det faktum att dragomanen och legationssekreteraren Kolmodin vid svenska beskickningen i Konstantinopel umgicks i de inre kulturella kretsarna vid tiden för det nya turkiska alfabetets tillkomst. Något skriftligt belägg för att Kolmodin skulle ha haft inflytande över valet av bokstavstyper finns inte mig veterligt, och *ö* förekommer som bekant även i andra språk. Men tanken tjuvar, och gissningen kvarstår.

Skriftreformen väcker alltså minnen och associationer. När jag hösten 2013 – närapå ett sekel senare – tillsammans med studenterna Nina och Azize tillbringar en förmiddag på Istanbuls moderna museum, *Istanbul Modern*, ser vi bland utställningsföremålen en bokstavstavla som känns mycket bekant. Den föreställer en svart griffeltavla. En människoskär skyltdockehand som monterats på den pekar mot de kritvita bokstäverna.

Atatürk berättar om det nya latinska alfabetet i Gülhaneparken den 9 augusti 1928.

**Skulpturgrupp vid färjeläget i stadsdelen Kadıköy på den asiatiska sidan av Istanbul:
Kemal Atatürk undervisar två skolbarn i det latinska alfabet som antogs av det
turkiska parlamentet den 1 november 1928. Foto: Paul Schlyter**

Motivet går tillbaka på ett fotografi som reproducerats otaliga gånger i skolböcker och annan facklitteratur och som jag själv har använt i föreläsningar om den turkiska språk-reformen. Bilden föreställer Atatürks när han står med sin portabla tavla på en partigala i Gülhaneparken torsdagen den 9 augusti 1928 och presenterar ett rykande färskt latinskt alfabet som han varit med om att ta fram för det turkiska språket.

Minnet av skriftreformen förmedlas från generation till generation. Konstnären bakom installationen på *Istanbul Modern*, Aydan Murtezaoglu, är född 1961, och hon gjorde sin bokstavstavla 1992–1993 – drygt sextioåret efter Atatürks skriftkampanj. I Kadıköy, på den asiatiska sidan av Istanbul, finns en skulpturgrupp med samma motiv. Atatürk undervisar två skolbarn på ett podium, medan människor går fram och fotograferar eller sätter sig en stund på trappstegen nedanför.

Öz Türkçe – språkpurism eller inte?

De benämningar som har förekommit i samband med olika försök att reformera det osmanska språket har anspelat på »renhet« (*tasfiye-i lisan*, 'språkrening'; *saf Türkçe*, 'ren turkiska; *arı dil*, 'rent språk'). Ett annat honnörsbegrepp har varit »enkelhet«, som i det mycket tidiga *türki- i basit*, 'enkel turkiska', från 1400- och 1500-talen och det senare *sade dil*, 'rent/oförfalskat språk', motsvarande bland annat den för-enkling (*sadeleşme*) av språket som de ovannämnda reform-ivrrarna i början av 1900-talet eftersträvade med sin slogan *Yeni Lisan*, 'Nytt språk'.

Namnet *Öz Türkçe* (alt. *Öztürkçe*), som har kopplats ihop med den senaste språkreformen har huvudsakligen tolkats som 'ren turkiska' och alltså associerats med språkpurism. De olika betydelserna hos ordet *öz*, 'egen/genuin/ren', gör dock uttrycket mera mångtydigt än så. Vad Atatürk kan ha menat med sitt ofta uttalade *öz Türk dilimiz*, 'vårt eget/genuina turkiska språk', vilket påstås ligga till grund för benämningen, har också förblivit en olöst gåta.

Bortsett från det här tolkningsproblemet har själva språkreformen alltefter de politiska konjunkturerna varit mer eller mindre puristisk under sitt fortsatta förlopp efter skriftbytet och det arbete som inleddes på 1930-talet för att »turkifiera« och modernisera ordförrådet.

Under de första åren av 1930-talet rådde fortfarande en stark revolutionärt nationalistisk anda bland de styrande i den nya turkiska republiken. Deras antireligiösa hållning var påtaglig, och många reformer riktade sig direkt mot islam och muslimska sedvänjor. Böneutrop på arabiska förbjöds, liksom recitation ur Koranen i turkisk radio. Det muslimska inslaget i språket skulle också bort. Här var inställningen lika radikal. Idéer florerade om en total förändring av hela språket – talspråk såväl som skriftspråk, vardagsspråk såväl som formellt språk.

På order av Atatürk inrättades år 1932 ett språkinstitut, vilket fram till sin upplösning i början av 1980-talet fungerade som den turkiska språkreformens centrala organ under namnet *Türk Dil Kurumu* ('Turkiska språkinstitutet'). Det var knutet till Republikanska folkpartiet, *Cumhuriyet Halk Partisi*, det enda tillåtna politiska partiet i landet. Institutets arbete under de första två decennierna vägledades snarare av politiska ambitioner än av språkliga hänsyn, vilket mycket snart ledde till lingvistiskt kaos.

Storslagna kampanjer initierades för insamling av turkiska substitut för överflödet av arabiska och persiska element i språket. I talad turkiska och i dialekterna räknade man med att hitta genuint turkiska ord som tidigare inte hade funnits medtagna i ordböckerna. Formulär skickades ut till landets alla delar, där speciella kommittéer bestående av lokala ledare och skollärare skulle uppteckna ord och uttryck för vidarebefordran till språkinstitutet.

I september 1933, efter drygt ett års verksamhet, hade man samlat in 125 000 formulär. En annan kampanj hade bedrivits i pressen, där man under några månader varje dag presenterade en lista på 10–20 arabisk-persiska ord och uppmanade allmänheten att lämna förslag på lämpliga ersättningsord. Den aktionen gav halvtannat tusen turkiska ord. Ett tag beordrades tidningarna att ha minst ett par artiklar dagligen på *Öz Türkçe*, med gloslistor.

Andra försök gjordes också, som pristävlingar om bästa artikel på reformerad turkiska. Med sitt personliga engagemang i språkreformen var Atatürk som vanligt en betydande opinionsbildare och gav särskild legitimitet åt verksamheten. Han experimenterade med *Öz Türkçe* i sina tal, och han presenterade egna förslag till neologismer. De turkiska orden för 'plus', 'minus', 'gångar' och 'dividerat med', *artı*, *eksi*, *çarptı* respektive *bölü*, lär vara hans skapelser.

Det insamlade materialet visade sig inte oväntat innehålla mest namn på konkreta objekt och kunde alltså bli relevant endast för en begränsad sfär av språkets ordförråd. För att råda bot på den begränsningen skulle äldre vokabulär från gamla turkiska texter registreras och nya ord skapas genom härledning med turkiska ordbildningselement.

Intensiteten i arbetet med att revidera turkiskans ordförråd och det stora lexikala material som byggdes upp säger dock

ingenting om den faktiska språkanvändningen. Trots alla de åtgärder som vidtogs tycks det ha gått trögt för folk att tillägna sig de nya orden.

Kampanjerna var för snabba och alltför vidlyftiga. Ofta gjordes ingen precisering av vare sig form eller betydelse hos de nya orden. I synnerhet den semantiska aspekten vållade problem. Förutom det att man många gånger inte riktigt visste om ett nytt ord täckte alla betydelserna hos det ord som skulle ersättas, saknade neologismerna också de konnotationer och de möjligheter till associationer som ett etablerat ord genom sin tidigare användning kan framkalla.

Det här dilemmat blev särskilt kännbart då språkreformen ingrep på språkets alla nivåer, alltså även folks privata vardags-språk. Journalister och författare måste med rätta ha frågat sig om de verkligen kunde nå några läsare med ett språk så späckat med nya ord.

Atatürk själv verkar ha fått sig en tankeställare, när han den 3 oktober 1934 höll ett tal på *Öz Türkçe* till det dåvarande svenska kronprinsparet, blivande kung Gustaf VI Adolf och prinsessan Louise. Den kände engelske turkologen Geoffrey Lewis (1920–2008) berättade om händelsen i en föreläsning i Stockholm 2002: »He had composed the speech in the language he had spoken all his life, and every Arabic or Persian word was then replaced with a neologism [...]. It is recorded that he delivered the speech 'like a schoolboy who had just begun to read'. One can see why this embarrassing experience made him think that the reform had gone too far.«

I sitt eget bokslut över den turkiska språkreformen kallar Lewis den för »a catastrophic success«; ett nytt språk förvisso, men till priset av mycken felaktig ordbildning, semantiska inkohenser och kulturell utarmning, blev den gamle språkvetarens hårda dom.

Vad blev det av den kemalistiska språkreformen?

Språkreformen fortsatte i Atatürks anda efter hans död 1938 under större delen av 1940-talet, då Republikanska folkpartiet fortfarande hade makten med İsmet İnönü som president. Viktiga lingvistiska händelser från den tiden är en starkt puristisk omformulering av republikens konstitution 1945 och från samma år den första utgåvan av *Türkçe Sözlük*, 'Turkisk ordbok', som var ämnad att spegla ett turkiskt standard-ordförråd på grundval av den pågående språkreformen – ett behjärtansvärt men närapå hopplöst åtagande.

Emellertid hade vid den tiden reformarbetet redan avtagit, och puristiska tendenser motverkades genom en ökad tolerans mot väletablerade och betydelsemättade arabismer och persicism, framför allt då i talad turkiska; ord som *cami*, 'moské', *namaz*, 'bön', *çarşı*, 'marknad/basar', och *dükkan*, 'butik', skulle få vara kvar.

I fortsättningen koncentrerades reformarbetet till fackterminologi men också det framkallade kritik, inte minst från akademiskt håll, där man kunde tycka att det turkiska språkvårdsinstitutet *Türk Dil Kurumu* inte hade den vetenskapliga kompetens som krävdes för uppgiften. På universiteten efterlystes större öppenhet för internationella vetenskapliga termer än vad institutet tillät.

När politisk opposition blev tillåten och nya politiska partier kunde bildas under senare delen av 1940-talet, började den konservativa reaktionen mot språkreformen och andra radikala samhällsförändringar att märkas allt tydligare. Efter demokraternas makttillträde år 1950 med Adnan Menderes som premiärminister blev det åter möjligt att förrätta böneutrop och andra religiösa ceremonier på arabiska. 1924 års version

av konstitutionen återinfördes i stället för *Öztürkçe*-versionen från 1945. Myntandet av nya av ord fortsatte men i ett lugnare tempo, och språkinstitutets band till det politiska etablissemanget försvagades.

Militärstyret på 1960-talet gynnade en återgång till en radikalare och mer antireligjös språkpolitik. Konstitutionen kom i en ny version på reformerad turkiska (1961) – något som de konservativa var måttligt entusiastiska över, när de satt i regeringsställning några år senare.

Den senaste – kanske rentav den sista – riktigt radikala perioden i det turkiska språkreformarbetet inföll under den socialliberale Bülent Ecevits maktinnehav i mitten av 1970-talet. Då kunde vänsterpolitiska kretsar agera mera fritt än tidigare, och *Öz Türkçe* blev i deras hägn något av en symbol för radikal modernism och progressivitet. Samtidigt präglades det officiella språket, inte minst premiärminister Ecevits eget språkbruk, av ovanligt mycket *Öz Türkçe*.

Vad man än må ha för åsikt om turkiskans tillstånd och utveckling idag, kan ingen förneka att språkreformen i enlighet med de givna målsättningarna har överbryggat den sociala språkklyfta som fanns efter den osmanska eran och att den har medfört ett närmande mellan talad och skriven turkiska.

I sin tidningskolumn *Evet/Hayır*, 'Ja/Nej', i *Cumhuriyet* skrev författaren och journalisten Oktay Akbal (1923–2015) den 26 september 1987: »... *çağdaş yazarların yüzde 80–90, ki-milerin yüzde yüze yakın oranda Türkçe sözcükle yazdıkları saptandı. Dil özleşmesine direnenler bile yazılarında yüzde 70 oranda Türkçe sözcük kullanmaktaydılar. Yani özlenen sonuca ulaşılmıştı ...*« ('... [vid undersökningar utförda i början av 1970-talet] fastställdes det att moderna författare använde 80–90 procent, somliga närmare 100 procent, turkiska ord när de skrev. Till och med motståndarna till språkningen hade i sina

texter turkiska ord i storleksordningen 70 procent. Det eftersträvade målet hade alltså uppnåtts ...').

Oktay Akbal själv har i det här citatet enbart turkiska ord, sånär som på ett, *yani*, 'alltså' (< arab.). I fortsättningen av artikeln vädrade författaren sitt missnöje med senare års (1980-talets) språkpolitik, som enligt honom och likasinnade stred mot Atatürks ideal och dogmer.

Hösten 2014 bor min dotter Olivia hos mig i Istanbul och går en introduktionskurs i turkiska. Vi jämför det språk hon lär sig med den turkiska som omgav mig för några decennier sedan, när jag var student. Det roar oss att notera hur mycket som har förändrats på bara denna korta tid i både ordförråd och grammatik.

Språkreformen – och språkdebatten – fortsätter

Språkreformen intog en central plats i Atatürks politiska program. Dess betydelse i kampen mot analfabetismen och för den ekonomiska och tekniska uppbyggnaden av landet är oomtvistad. Den har till och med sin egen högtidsdag, *Dil Bayramı*, 'språkdagen', på årsdagen av den första turkiska språkkongressen, som Atatürk samlade i sitt officiella residens i Istanbul, Dolmabahçe-palatset, den 26 september 1932.

Språkvård och språkdebatt är alltså en återkommande fråga i Turkiet – liksom i många andra länder – och mycket lexikografiskt arbete utförs fortfarande, men den centralstyrda institutionella strukturen för språkreformen har luckrats upp. Det språkinstitut som Atatürk grundade, *Türk Dil Kurumu*, omorganiserades 1983 och förenades med några andra institut i en ny inrättning underställd regeringen (*Atatürk Kültür, Dil ve*

Tarih Yüksek Kurumu, 'Atatürkakademien för kultur, språk och historia').

Från första början har känslorna svallat för och emot språk-reformen. En ofta förekommande beskyllning som de olika åsiktslägren har slungat mot varandra är den om »artificialitet« (*uydurmacılık* < *uydurmak*, 'hitta på'). När försvararna av det äldre språket reagerat mot neologismer som de ansett vara onaturliga, fula eller rentav felaktigt härledda, har purister och andra anhängare av idén om språkförnyelse upprört frågat vad »blandspråket« osmanska var om inte ett artificiellt språk, med sitt överflöd av främmande element och »påhittade« nybildningar av främmande ursprung.

Meningsskiljaktigheterna i språkfrågan grundade sig till en början på motsättningen mellan vad man skulle kunna kalla »traditionalister« och »nationalister«, det vill säga å ena sidan sådana som ville slå vakt om det muslimska kulturarvet och å den andra anhängarna av visionen om en turkisk nation skapad på nya politiska och kulturella grundvalar.

Så länge Turkiet var en enpartistat, fram till mitten av 1940-talet, kunde dessa åsiktsskillnader inte direkt kanaliseras i någon politisk struktur. Med uppkomsten av vad vi numera brukar kalla politisk pluralism, med olika politiska partier i opposition mot varandra, har de två huvudlinjerna i språkdebatten med tiden polariserats på den politiska höger-vänster-skalan.

Traditionalisterna förknippas med politisk konservatism och nationalisterna med radikalism, som till exempel under Bülent Ecevit's ministärer. Ofta har man dock i stridens hetta glömt att det finns många schatteringar däremellan och att språkfrågan också har språkvetenskapliga aspekter som skulle kunna, och borde, diskuteras mer oberoende av politisk agitation.

En händelse som visar hur engagerande språkfrågan ändå kunde vara ett halvt sekel efter Atatürks dagar, är listan över »förbjudna ord« från 1985. En lista på drygt 200 *Öztürkçe*-neologismer offentliggjordes med påbudet att ifrågavarande ord inte längre fick användas i turkisk radio och TV. Politiskt sett var det en ovanligt utmanande handling, i synnerhet som de förbjudna orden skulle ersättas med äldre arabisk-persiska ord (arab. *hayat* i stället för *yaşam*, 'liv', arab. *hürriyet* i stället för *özgürlük*, 'frihet' med flera), vilket alltså pekade mot en konservativare språkpolitik från officiellt håll.

Händelsen uppmärksammades till och med i utländsk press. Tidskriften *The Middle East* skrev om den i sitt aprilnummer 1985 under rubriken »Why Atatürk is turning in his grave«. Språkvetenskapligt sett handlade det om »felaktigt« härledda neologismer, som redan tidigare hade kritiserats, och då inte bara av politiskt konservativa personer utan också av personer som själva varit verksamma i språkreformarbetet. Det anmärkningsvärda i det här sammanhanget är att man bland de förbjudna orden hade inkluderat många som var väl förankrade i turkiskt språkbruk. Sådana ord, felaktiga eller inte, brukar till slut bli legitimerade medlemmar av ett språks vokabulär.

I en artikelserie, *Dil Kavgaları*, 'Språkstrider', i dagstidningen *Milliyet* hösten 1986 påstod man att det omorganiserade språkinstitutet, *Türk Dil Kurumu*, utan något eget yttrande givit sitt tysta medgivande till ordförbudet och därmed visat sin passivitet och maktlöshet. Men, skrev tidningen, de gamla trogna reformanhängare som hade drivits bort från språkinstitutet skulle komma att skapa nya kanaler och på så vis hålla liv i språkreformen. *Kavga Durmaz*, 'Striden är inte slut', heter det i tidningsseriens sista avsnitt den 1 oktober 1986.

Tidningen blev sannspådd. Kampen har gått vidare. En inofficiell sammanslutning, *Türk Dil Derneği*, 'Turkiska språkföreningen', inrättades i Ankara i april 1987 under ledning av en tidigare, avpolletterad chef för *Türk Dil Kurumu*. Sedan juli 2002 har föreningen ställning som en legaliserad instans i allmännyttans tjänst. Det finns idag således två officiella organ med periodika och andra publikationer som under snarlika namn båda är inriktade på turkisk språkvård.

Västerländska ord

Även västerländska lånord blev så småningom – om än långt senare – föremål för debatt och reformförsök. I jämförelse med det arabisk-persiska språkgodset från osmansk tid utgjorde sådana lånord en relativt liten del av det turkiska ordförrådet. De hade inte heller kommit in i språket i någon förutbestämmd stavning och hade därför assimilerats i större utsträckning än arabisk-persiska termer (ex. *abluka*, 'blockad' < venet./ital. *abloco/blocco*; *anons*, 'annons' < fr. *annonce*; *iskelet*, 'skelett' < fr. *squelette*; *tuvalet*, 'toalett' < fr. *toilette*).

Eftersom språkreformen i likhet med Atatürks andra reformer var riktad i första hand mot det muslimska kulturarvet, hade de västerländska orden även av den anledningen till en början lämnats i stort sett obeaktade. Till följd av den inledda moderniseringsprocessen och allt närmare förbindelser med Europa fortsatte trenden tvärtom att peka mot ett växande antal västerländska ord.

Osmanernas täta kontakter med italienska och grekiska parter inom handel och sjöfart hade tidigt satt sina tydliga spår i turkiskans maritima vokabulär. Turkisk slang är ett annat område där det finns särskilt gott om främmande, icke-muslimska

språkelement. Närmare en tredjedel av de omkring 5 200 ord och fraser som finns uppställda i 'Stora turkiska slangordboken' (Hulki Aktunç, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü*, 1998) innehåller element från icke-muslimska språk. Ett exempel från franskan är *balkon*, ett ord som används i standardturkiska för 'balkong' och som på samma sätt som i fransk slang fått betydelsen '(kvinno)bröst'.

Liksom i fallet med de arabisk-persiska orden har försöken att rensa ut västerländska ord lyckats bara delvis. I en 'språkreningssguide', *Özleştirme Kılavuzu*, från 1978 presenteras till exempel det ursprungliga dialektala ordet *yunak* som ett alternativ till *banyo* (< ital.), liksom för övrigt det arabiska *hamam*, i betydelsen 'badrum'. Det ersättningsordet lär inte användas av många idag. Såväl *banyo* som *hamam* har blivit kvar i turkiskan. I andra fall har ordbytet lyckats bättre: *komputer* (< eng.) och *ordinatör* (< fr., vilket använts ytterst sällan) har ersatts med det turkiska *bilgisayar* för 'dator' (< *bilgi*, 'kunskap/information' + *sayar*, '(den som) räknar/beräknar').

Det västerländska inslaget i turkisk tidnings- och annan fackprosa har snarast blivit mer märkbart med åren. Med tilltagande internationalisering och globalisering har nya lånord fortsatt att komma i en stadig ström. De assimileras och integreras i språket på samma sätt som tidigare genom uttalsanpassad turkisk stavning (t.ex. *hijiyen/hijyen*, 'hygien'; *tşört*, 'T-shirt') och ibland dessutom genom ny ordbildning med turkiska härledningsändelser (*detektiflik* < 'detektiv' + turk. *-lik* motsv. sv. »-het«, 'detektivarbete'; *fotoğraf*, 'fotografi' > *fotoğrafçı*, 'fotograf' > *fotoğrafçılık*, 'fotografi(konst)/ fotograferrande' etc.).

Förstasidorna i dagstidningen *Hürriyet*, under veckan 27 februari–5 mars 1995 innehöll i medeltal 34–35 västerländska

ord vardera. Den 27 februari, till exempel, fanns följande ord: *ajans*, 'nyhetsbyrå'; *anten(li)*, 'antenn(försedd)'; *antika*, 'antik(vitet)'; *asfalt*; *ekonomi*; *federal*; *fotograf*; *jet*; *kilometre*; *koalisyon*; *komik* 'komisk'; *kurye*, 'kurir'; *maç*, 'match'; *marina*; *mesaj*; *metrekare(lik)*, '(i en omfattning av) ... kvm'; *milyar*; *milyon*; *molotof kokteyl*; *otomobil*; *park*, 'parkering'; *parke*, 'parkett'; *parlamento*; *patron*, 'chef'; *plaka*, '(nummer)skylt'; *platform*; *polis*; *prenses*, 'prinsessa'; *sekreter*; *sistem*; *spor*, 'sport'; *stabilize*; *şoför*; *tip*, 'typ'; *trafo(lu)*, 'transformator(försedd)' < *transformatör(lü)*; *turizmci*, 'researrangör'.

Tjugo år senare är antalet västerländska ord på tidningens förstasida i samma storleksordning, även om orden kan vara andra. Fonetiska omskrivningar görs kanske i något mindre utsträckning men är fortfarande klart dominerande. Medan till exempel *twitter* vanligtvis skrivs med ett *-w-* som inte finns i det turkiska alfabetet, återges engelskans *tape* i enlighet med turkiska ljudregler som *teyp*, där *-p* förvandlas till *-b-* före vokal (*teybi*, 'hans/hennes/dess band').

Språkvårdare – vare sig de är turkar eller inte – är ett nitiskt släkte som så långt det går försöker att ställa saker och ting till rätta. Ett ord som hamnade i skottgluggen på 1990-talet var *fax/faks*. Båda stavningarna har förekommit på bokpärmar och andra ställen, men den vanligaste varianten är den med ett *-ks* i stället för *-x* – en bokstav som inte ingår i det turkiska alfabetet och som tidigare haft något av en tabustämpel över sig, då den påmint om det en gång förbjudna kurdiska språket. Men, oberoende av den ena eller andra stavningen, var ordet utländskt och borde kunna bytas ut mot en inhemsk neologism, tyckte ansvariga språkvårdsorgan. Förslaget blev *belgeç*, en förkortning av två sammanslagna turkiska ord, *belge*, 'dokument', och *geçer*, 'passerar'. Trots den för turkiska talare

mer transparenta benämningen av faxapparaten som en »dokumentpassage« slog ordet ändå aldrig igenom.

Ett pikant exempel på att inte ens språkvårdarna själva nödvändigtvis lever som de lär fick jag vid ett besök på ett *Türkiyat Enstitüsü* (ungefär 'Institut för turkspråkig kultur') i Istanbul. Institutschefen hade ägnat en god stund åt att förklara finessen med det nya ordet *belgeç*, då telefonen ringde och han övergick till att vänskapligt gräla på personen i den andra ändan av linjen för att denne inte hört av sig tidigare. Själv hade han minsann både ringt och skrivit – och skickat *fax*. Så språkauktoritet han var, tycktes han glömsk av sin egen sensmoral ha kapitulerat för det utländska ordet.

När jag på nyåret 2015 besöker Turkiska språkföreningens webbsida, ser jag att det svenska lånordet *ombudsman* föreslås bli utbytt mot det turkiska *uzlaştırıcı* (< *uzlaştırmak*, 'medla/förlika'). Återigen ser man hur svårt det kan vara att få semantiken att stämma från ett ord till ett annat. Medan det svenska ordet förblir titel på en unik och prestigefylld statlig tjänst, framstår det turkiska ordet snarast som en beskrivande term, som talar om vad en person gör på en viss tjänst, och då inte nödvändigtvis bara ombudsmannatjänsten. Den officiella turkiska benämning som används jämte det svenska ordet har hittills varit *kamu başdenetçisi*, som i direktöversättning blir 'offentlig huvudgranskare'.

Turkiet fick sin första ombudsman i november 2012, vilket förorsakade protester och debatt med påståenden om att den utnämnde Mehmet Nihat Ömeroğlu under sin tid i Appellationsdomstolen undertecknat en dom mot den armeniske chefredaktören Hrant Dink och därmed indirekt möjliggjort mordet på denne i början av 2007.

Vilken språkpolitik står Erdoğan och AKP-partiet för?

Den alltmer auktoritära presidenten Erdoğan hör till det traditionalistiska lägret i språkfrågan och ger intryck av att ha en faiblesse för osmansk turkiska. I sina demagogiska anföranden talar han till massorna på deras eget språk utan någon sofistikerad osmansk meningsbyggnad. Detta hindrar honom emellertid inte från att lansera nygamla ord från den osmanska historien, uppenbarligen i syfte att förstärka banden till det islamiska kulturarvet.

Turkiska skolbarn ska lära sig läsa äldre osmansk text i arabisk skrift, tycker presidenten. I ett försök att sprida ett klarare islamiskt ljus över den högre utbildningen har han vidare lekt med tanken att det franska lånordet *kampüs* kunde ersättas med *külliyе* – ett ord från arabiskan och samlingsnamn på de sociala inrättningar som traditionellt funnits runt en moské, däribland bibliotek och högskolor. Neologismen *yerleşke* (< *yer*, 'plats'), som sedan en tid också används för 'campus', verkar inte ens ha varit med i tankeexperimentet.

I ett tal på universitetet Yıldırım Beyazıt i Ankara i samband med att Erdoğan korades till hedersdoktor i januari 2015 fick han rektor och andra beslutsfattare att genast döpa sitt nya campus till *Esenboğa Külliyesi*, 'Campus Esenboğa'. Universitetet grundades 2010. Det är ett av de högre lärosäten som Erdoğan hoppas ska omvandla det »Nya Turkiet« från ett kunskapsimporterande till ett kunskapsexporterande land.

En mörk sida av Turkiets språkpolitik alltsedan republikens grundande har varit behandlingen av kurdiskan. Kurderna är landets största minoritet och utgör närmare 20 procent av befolkningen. Kurdiska är landets näst största språk

efter turkietturkiska. Det har många talare och en stark ställning i den kurdiska befolkningen. Kurderna har funnits i området lika länge som turkarna, men deras språk har till för bara några år sedan varit förbjudet i undervisning, publikationer och andra officiella sammanhang.

Numera får kurdiska talas offentligt, och akademisk utbildning i kurdiska språket och kulturen ges vid universitetet i Mardin, men språket är fortfarande starkt undertryckt. Kurdisktalande kurder i Turkiet blir genom sin skolgång tidigt tvåspråkiga, och hos många blir turkiska till slut det dominerande språket.

Den av AKP-regeringen inledda kurdiska fredsprocessen är en nödvändighet för demokratin i Turkiet, men förhandlingarna går trögt och har redan drabbats av flera bakslag. Undervisning av skolbarn »på« – och inte bara »i« – kurdiska är alltså en känslig fråga och dess framtid därmed ovisst.

Turkspråkig gemenskap

Turkietturkiskans inflytande bland andra turkfolk, framför allt i det forna Sovjetunionen, tar sig mer välvilliga uttryck. Efter Sovjetunionens kollaps finns det nu en rad turkspråkiga stater i Kaukasus och Centralasien som i likhet med Turkiet på 1920-talet ska konsolidera sin självständighet och nationella identitet. Därtill kommer olika turkiska minoriteter (tatarer, basjkirer, karakalpaker med flera) som inte har bildat egna stater, men som till följd av de nya politiska förhållandena har större möjligheter och behov att fatta egna avgöranden i språk- och andra kulturfrågor.

För dessa samfund har turkietturkiskan en viktig särställning. Det är det enda turkspråk som i den moderna industria-

lismens tidevarv varit ett självständigt lands officiella språk under en längre period, med de utvecklingsmöjligheter som det innebär. Än mer effektivt blir detta, då landet ifråga är ett stort land med geopolitisk betydelse och ett land som dessutom för inte så länge sedan har genomgått just sådana reformer som nu övervägs bland många av de andra turkfolken.

Kontakterna med Turkiet var livaktiga under de första åren av självständighet, då tusentals turkspråkiga studenter från det forna Sovjetunionen reste på stipendium till universitetsstudier i Istanbul, Ankara och andra större städer i Turkiet. Inför sin högskoleutbildning i Turkiet lärde de sig turkietturkiska. Samtidigt etablerades allt fler turkiska så kallade lyceer med högstadieundervisning på turkietturkiska i de nya centralasiatiska staterna, där för övrigt den turkiska televisionens utlandssändningar på turkietturkiska på sina håll tidvis haft höga tittarsiffror.

Det ska bli intressant att se vilka kulturpolitiska konsekvenser dessa turkspråkiga förbindelser får i framtiden. Turkiet och andra turkstater har sin lingvistiska gemenskap, men deras politiska, ekonomiska och, inte minst, kulturella erfarenheter är alltså mycket olika. Jag återkommer till den centralasiatiska språkpolitiken i den andra delen av boken.

Strukturellt sett utgör turkspråken en homogen grupp. De är ändelserika språk med olika grader av vokal- och konsonantassimilation. En substantivstam kan följas av en eller ett par härledningsändelser och sedan i tur och ordning av ändelser för plural, possessiv ('min', 'din' etc.) och kasus. Exempel: *gözlüğümü*, 'mina glasögon (sg., ack.)' < *göz-lüğ-üm-ü*, 'öga'-härledn.-poss.-kasus; *gözüklerimi*, 'mina glasögonpar (ack.)', = 'öga'+ härledn. + plur. + poss. + kasus.

Vokalassimilationen fungerar så, att en ändelsevokals uttalskvalitet till stor del bestäms av vokalen i närmast före-

gående stavelse. Vissa ändelser har en vokal som varierar mellan *i*, *ü*, *ı* (»bakre i«) och *u* beroende på om närmast föregående vokal är främre eller bakre och rundad eller orundad (jfr poss. 'mina', *-üm* och *-im*, i exemplet). Andra ändelser har en variation mellan *a* och *e* efter främre respektive bakre vokal i föregående stavelse (plur., som är *-ler-* i *gözlüklerimi*, blir till exempel *-lar* efter den bakre vokalen i *taş*, 'sten': *taşlar*, 'stenar').

Verbformerna kan bli riktigt långa, som i *anlaştırılmayıp*, 'om vi inte hade förmåtts att nå samförstånd', där verbstammen följs av sju ändelser: *anla-ş-tır-ıl-ma-sa-ydı-k*, 'förstå'-reciprocitet (»varandra«)-kausativ (förmå att)-passiv-negation-konditionalis-preteritum-subjektsperson (1:a person plur.).

Turkspråkiga sats- och frasstrukturer följer konsekvent ett mönster där huvudordet föregås av sin bestämning. I satsen står predikatet sist och föregås av alla andra satsdelar, vilka är dess bestämningar. Exempel: *Kız anne-si-n-i gör-üyor*, 'Flickan ser sin mor' = flicka(n) mor-poss. ('sin')-n (inskottsljud)-ack. se-presens.

Objektsbisatser behandlas på samma sätt som enkla objekt och placeras också före huvudsatsens predikat. *Kız annesinin kızdığını görüyor*, 'Flickan ser att hennes mor är arg'. Bisatsen är en så kallad »nominalisering« (ungefär '[Flickan- ser]- sin mors varande arg'. En mer idiomatisk svensk översättning vore '[Flickan ser] sin mors ilska'). Likt andra direkta objekt (som *annesini* i exemplet innan) står den nominaliserade satsen i ackusativ. Den sista vokalen i *kızdığım* är en ackusativändelse med i det här fallet en bakre orundad vokal (*-ı*) – egenskaper som i enlighet med vokalharmonin betingas av närmast föregående vokal.

För fraser gäller samma ordföljdsprincip som för satser. Be-

stämning kommer före huvudord. Substantivet föregås av sina attribut (adj., pron., räkneord med flera; ex. *küçük kız*, 'liten flicka/den lilla flickan'; någon särskild form motsvarande svenskans bestämda artikel finns inte i turkiskan). I genitivuttryck står »ägare« före »det ägda« (som i svenska »s-genitiver«). I uttryck motsvarande svenskans prepositionsuttryck står substantivet före sin »preposition«, som då i stället rätteligen kallas »postposition« (ex. *kız için*, 'för flickan').

Så gott som alla turkspråk – stora som små – ingår och används i mångkulturella och flerspråkiga samhällen. Inte minst gäller detta turkietturkiskan. Genom sin geografiska utbredning men också till följd av immigration och folkomflyttning hade Osmanska riket blivit ett alltmer sammansatt multietniskt och mångspråkigt imperium. Den situationen förändrades inte av de kemalistiska reformerna. Turkiet har fortsatt att vara ett samhälle med många olika folkslag och kulturer, även om turkietturkiskan i sin roll som landets officiella språk fått en allt starkare ställning och i rätt stor utsträckning hämmat användningen av andra språk.

Över 50 språk talas i dagens Turkiet. Av dessa är en tredjedel turkspråk. Därutöver finns en mängd indoeuropeiska språk, som kurdiska, armeniska, grekiska, ryska, romani och ladino (de spanskättade judarnas språk). Arabiska dialekter talas framför allt i sydöstra Turkiet nära gränsen mot Syrien och Irak. Från Kaukasien kommer språk som georgiska, laziska, abchaziska och tjerkesiska.

Många av de människor som av historiska och traditionella skäl skulle räkna något av dessa språk som sitt etniska språk talar idag huvudsakligen turkiska. Men fortfarande beräknas 10–15 procent av landets befolkning trots allt ha ett annat språk än turkiska som sitt förstaspråk.

Likaså är språkförhållandena bland de före detta sovjetiska

turkfolken invecklade och i många fall svårmanövrerade, inte minst på grund av den tidigare dominansen av ryskan. Dock har åtminstone titlärsspråken i de nya turkstaterna (dvs. språk vars benämningar återkommer i republikernas namn – uzbekiska, turkmeniska etc.) fått en stärkt officiell ställning, och ett språkreformarbete har inletts.

I Uzbekistan är uzbekiska officiellt språk sedan 1989 och ska enligt parlamentslagar från 1993 och 1995 övergå från ryskkyrillisk till latinsk skrift. Två andra turkspråkiga stater som tagit liknande beslut är Turkmenistan och Azerbajdzjan och i åter andra turkspråkiga samhällen har idén om att införa latinska alfabet varit föremål för återkommande diskussioner.

Turkiet engagerade sig tidigt i den diskussionen i hopp om att kunna samordna utformandet av latinsk skrift för turkspråken och kanske till och med börja tillämpa ett gemensamt basalfabet. Sedan 1991 finns ett förslag till ett sådant enhetligt alfabet. Det omfattar hela det turkietturkiska alfabetet och fem bokstäver till: vokalen *ä* och konsonanterna *q*, *x*, *ñ* /*ŋ*/ och *w*. I Azerbajdzjan har det gjorts försök att tillämpa basalfabetet, medan Turkmenistan och Uzbekistan har utarbetat egna, avvikande alfabet.

Turkspråken, omkring 25 till antalet, brukar sammanföras med *mongoliska språk* och *manchu-tungusiska språk* till den *altaiska språkfamiljen*, dit somliga forskare även har velat hänföra koreanska och japanska. Benämningen »altaisk« pekar ut den region i Asien som varit en viktig referenspunkt i spekulationerna om turkfolkens och andra besläktade folks ursprungliga hemvist. Det avsedda området skulle med andra ord vara Altajbergen, som med dagens kartbild breder ut sig över gränslandet mellan Kazakstan, Mongoliet och Kina.

Idén om en altaisk språkfamilj är omstridd, liksom äldre teorier om en ural-altaisk släktskapsförbindelse. Det råder stor oenighet om hur påvisade likheter mellan språken ska förklaras. Är de tecken på ett gemensamt ursprung (genetiskt samband), eller är de snarare tecken på ömsesidig påverkan till följd av geografisk närhet och sammanblandning av olika folkgrupper (arealt samband)?

Klart är emellertid att det finns särskilt starka etnolingvistiska band mellan mongoler och turkfolk. Hunnerna och många andra migrerande nomadgrupper på den centralasiatiska stäppen runt år 500 var troligtvis konglomerat av mongolisk-turkiska stammar.

De äldsta kända turkspråkiga dokumenten med säkerställd datering är runinskriptioner från förra hälften och mitten av 700-talet, återfunna på stenar vid floderna Orchon och Selenga söder om Bajkalsjön.

Turkiets litterära förvandling

Yaşar Kemal drar lika stor masspublik som Recep Tayyip Erdoğan. Enda skillnaden är den att Kemal inte behöver kommandera ut folk. Någon närmare presentation verkar han inte heller behöva. Alla vet att han växte upp i Sydanatolien, bland bomullsfälten på Çukurovaslätten, där många av hans berättelser också utspelar sig. Han är Turkiets populäraste författare, nobelpristagaren Pamuk inräknad. Han är den store epikern. Naturens spel och växlingar flätas samman med människors öden och fantasier till en mustig poetisk sång.

Hans språk är speciellt, hans ord ingen turkisk standardvokabulär. När jag var student, läste jag Yaşar Kemals böcker med hjälp av en specialordlista som jag hade hittat i en bokhandel. Den ordlistan använder jag än idag.

Utomlands får Yaşar Kemal nästan lika mycket uppmärksamhet som på hemmaplan. Samtidigt som debatterna pågick om Pamuks nobelpris i slutet av 2006 (s. 131), noterades det i turkiska litteraturtidningar att en av Kemals romaner, *Yılan öldürseler* (1976), fanns med bland de 40 litterära handlingar som den franska litteraturtidningen *La Magazine Littéraire* hade valt att lyfta fram som särskilt minnesvärda i samband med tidskriftens 40-årsjubileum. Romantiteln betyder 'Bara de dödar ormen'. En svensk översättning från 1984 har den snarlika rubriken *Ormen skall dö*.

Kemals mest berömda verk är och förblir de två romanerna om den ädle rövaren Magre Mehmet, *İnce Mehmet* från 1955 och 1969. De och många andra böcker av Yaşar Kemal är översatta till svenska – skam till sägandes, hittills ingen av dem

direkt från turkiska. På svenska heter den första Mehmetboken *Låt tistlarna brinna* och den andra *Och de brände tistlarna*.

De engelska översättningar som ligger till grund för de svenska versionerna är gjorda av Yaşar Kemals fru Tilda. Hustrun dog 2001. Något år senare blev Ayşe Semiha Baban Kemals andra fru. Henne hinner jag växla några ord med en kväll i november 2014, då maken Yaşar utnämns till hedersdoktor vid Bilgi-universitetet i Istanbul, där Ayşe Hanım är lektor i kommunikation. Författaren själv är inte där. Men publiken kommer ändå. Den stora universitetsaulan är fylld, när de högtidliga talen hålls och filmscener från Kemals nittioåriga liv spelas upp.

Utnämningen vid Bilgi var Yaşar Kemals sjätte hedersdoktorat, och det blev hans sista. Två månader senare togs han in på sjukhus och vårdades de återstående veckorna för andningssvårigheter och försvagade kroppsorgan. Hans tillstånd blev en nationell angelägenhet och bevakades av massmedia.

Hyllningsartiklarna efter hans död den 28 februari 2015 tog fasta på både hans unika ställning som »hela Turkiets författare« och hans humanitära engagemang. I de turkiska tidningarna förekom rubriker som »Legendernas mästare«, »En vulkan har slocknat«, »Turkiet är Yaşar Kemal«, »Turkiet borde utlysa landssorg«, »Kan Magre Mehmet någonsin dö?« och »Turkarnas meste kurd – Kurdernas meste turk«. Kemal hade kurdiskt påbrå, och man tyckte sig se något symboliskt i att det samma dag som han dog gjordes ett upprop från kurdisk sida om att lägga ned vapnen för en fortsättning på fredssamtalen med den turkiska regeringen.

Över den brusande trafiken på en av de större gatorna i stadsdelen där jag bor vajar en stor plastaffisch med Yaşar Kemals bild och texten *Güle güle usta*, 'Farväl mästare'. Något

Yaşar Kemal (1923–2015). 'Färväl mäster' står det på affischen över en av de större gatorna i stadsdelen Teşvikiye / Nişantaşı, där författaren begravdes den 2 mars 2015. Foto: Förf.

namn behövs inte. Alla vet. Vid begravningsceremonien den 2 mars var det märkbart svårt att ta sig fram i de här kvarteren; masspubliken var åter på plats.

Både Yaşar Kemal och Orhan Pamuk är väl förankrade i Turkiets litterära tradition, fast på olika sätt. Kemal har skapat sitt eget litterära universum, samtidigt som han håller sig nära den muntliga berättartradition som länge odlats bland turkfolken. Orhan Pamuks verk kan, som jag noterar längre in i kapitlet, ses som en spegling av den turkiska romankonstens utveckling.

Resan som metafor

Jag har redan pekat på resans betydelse i nutida turkisk litteratur. När poeten Fazıl Hüsnü Dağlarca vill förklara vad förståelse och vidsynthet är, liknar han det vid en resa (s. 31). Orhan Pamuk är inne på liknande tankar. Både att skriva romaner och att läsa romaner, säger han, innebär ett resande mellan världar:

Att läsa en roman är att möta en verklighet som finns där både som ett resultat av författarens skapande fantasi och genom vårt eget deltagande och vår närgångna nyfikenhet. När vi sitter i ett hörn eller ligger någonstans med en roman i handen, jobbar vår fantasi oavbrutet och färdas mellan romanens värld och vår egen värld; genom romanläsningen har vi alltså börjat göra oss föreställningar om något »annat«, som vi tidigare inte varit i kontakt med och som vi inte är riktigt bekanta med. Eller så gör vi en resa in i någons själ som påminner om vår egen. (s. 82)

Citatet kommer från *Pappas resväska* (2008), min översättning av den turkiska boken *Babamın Bavulu* (2006) med tre essäer om romankonsten och författarrollen.

Kanske reser inte den turkiska samtidslitteraturen så värst mycket mer än vilken annan litteratur som helst. Men det är inte svårt att hitta faktorer som skulle kunna förklara varför resor och resande återkommer så ofta hos turkiska författare.

Turkarna är inte längre nomader, men nomadismen och migrationen finns i det kollektiva minnet, och deras nutidshistoria rymmer nya former av mobilitet. Den rumsliga förflyttningen har varit allt ifrån folkvandringar – och med dem de långa episka berättelserna – till sentida migration som ett resultat av modernisering och urbanisering. Den geografiska resan blir samtidigt en mental resa med uppehåll i gränslandet mellan öst och väst, mellan nu och då, mellan jaget och den andre och så vidare.

Medan den turkiske gästarbetaren kör sin gula Mercedes hem till byn i Anatolien för att visa upp sin nya status, reser en historielärare från Turkiet till Wien för att hitta mer av sin osmanska historia (s. 64). I romanen *Snö* färdas Orhan Pamuk mellan tyska Frankfurt och Kars i östra Turkiet – mellan Europa och Asien – för att bättre kunna förstå hur huvudpersonen Kaa formades av sina miljöer.

Romanen och novellen, eller dikten, beskriver den fysiska resan. Samtidigt reser den själv på ett annat plan och blir ett färdmedel som driver läsaren via modernitet och tekniska landvinningar till något slags postmodernt reflekterande över det mänskliga livet.

Den moderna turkiska litteraturens egen utveckling och förvandling under ett halvtannat sekel kan också beskrivas i termer av en sådan resa.

De första turkiska romanerna

Den turkiska litteraturen har under större delen av 1900-talet producerats och formats inom ramen för det omfattande och omvälvande politiska program som initierades av Kemal Atatürk. Något tillspetsat skulle man kunna säga att såväl den turkiska staten som den turkiska samtidslitteraturen och, faktiskt också, det reformerade språk som denna litteratur skulle komma att skrivas på, alla har födelseåret 1923.

Den mentala förberedelsen – uppbyggnaden av det fundament av idéer och principer som utgjorde grunden för den nya turkiska republiken och dess »turkietturkiska« litteratur – hade inlets långt tidigare och pågått i närapå ett sekel dessförinnan.

Den moderna turkiska prosakonsten utvecklades samtidigt med Osmanska rikets närmande till väst och de första försöken till modernisering under den så kallade *Tanzimat*-perioden i mitten av 1800-talet och den tid som följde omedelbart på den. Ordet *tanzimat* ('reformer') bildat på en arabisk ordstam vars grundverb betyder 'lägga till rätta', 'organisera' är i det här sammanhanget framför allt en politisk term. Det står för de åtgärder som skulle vidtas i enlighet med ett dekret utfärdat år 1839 av sultanregeringen i Konstantinopel för att reformera och i praktiken rädda det försvagade osmanska imperiet från stagnation och kollaps.

Reformeringen skulle komma till stånd genom byråkratiska förändringar både militärt och civilt, förbättrade kommunikationer, utökade kontakter med omvärlden, nytt undervisningssystem, satsningar på ny teknologi med mera.

Tidningar började cirkulera och blev bekväma instrument för informationsspridning och lansering av nya idéer. En effekt av nyordningen var en viss frikoppling från islamiska referens-

ramar, vilka ditintills varit mer eller mindre allenarådande inom den osmanska hovlitteraturen. De allra flesta reformvänliga intellektuella, *ungosmanerna*, var troende muslimer. Men de moderna begrepp som man ville diskutera – frihet, rättvisa, humanitära ideal med mera – ledde ändå obönhörligen till ett ökat mått av sekulärt tänkande. Genom kontakten med Europa, främst Frankrike, dit osmaner reste som diplomater eller studenter, ökade språkkunskaperna och kännedomen om europeisk litteratur.

I valet av europeiska skönlitterära verk för de första översättningarna till turkiska visades en viss förkärlek för äventyrsberättelser – kanske för att de inte förutsatte kunskaper om någon annan samhällsordning. Kanske påminde de också om osmanernas och andra turkfolks egna episka traditioner. *Robinson Kruse* kom 1862, och *Greven av Monte Cristo* gjorde entré några år senare.

De första inhemska prosaverk skrivna på turkiska som började publiceras under 1800-talets sista decennier var mestadels moraliserande litteratur, där ett återkommande tema berörde mötet mellan det traditionellt osmanska och de nya, i mångas ögon fördärvliga influenserna från väst; *alafranga*-snobben, dandyn, som på ett eller annat sätt gör bort sig genom någon misstolkning av den västerländska livsstilen (dålig franska med mera), figurerar i många litterära verk från den här tiden.

De flesta författarna var statstjänstemän och tillhörde det politiska etablissemanget, varifrån de med den åsikts- och yttrandefrihet som *Tanzimat*-reformerna hade skapat utrymme för kunde få gott genomslag för sina åsikter. Det politiska klimatet hårdnade dock redan på 1870-talet under sultanen Abdülhamid II:s envælde. Men trots de begränsningar som enväldet och censuren medförde började nu en viktig fas i

den turkiska prosakonstens utveckling med bland annat en helt ny hantering av det som skulle skildras.

Det gjordes ansatser till både psykologiska personporträtt och realistiska eller naturalistiska beskrivningar. Författaren skulle inte längre vara en kommenterande iakttagare. Han fick en annan roll än den traditionelle osmanske kvartersberättaren, *meddah*, som hade presenterat sina historier i direkt samspråk med åhörarna.

Det som imponerar hos de intellektuella osmanerna från den här tiden är att en så medveten och engagerad debatt fördes – trots politisk isolering och stagnation. I den litterära tidskriften *Servet-i fünun*, 'Kunskapens skatt', fick tänkarna och författarna ett forum där det språkliga och litterära uttrycket stod i centrum. Målet var att skapa och utveckla 'Den nya litteraturen' – *Edebiyat-ı cedide*.

Många av de deltagande prosaisterna och poeterna skulle bli kända namn i den turkiska litteraturhistorien, som Recai-zade Mahmut Ekrem (1847–1914), Halit Ziya Uşaklıgil (1866–1945), Tevfik Fikret (1867–1915), Ömer Seyfettin (1884–1920) och Ahmet Haşim (1884–1933).

De frågor som behandlades då finns alltså på agendan. Orhan Pamuks första bok från 1985, *Cevdet Bey ve Oğulları*, på svenska *Herr Cevdet och hans söner*, har mycket gemensamt med de tidigaste turkiska romanerna. Herr Cevdet är en uppkomling, men ingen dandy, som 1800-talsförfattarna skrev om, utan snarast en allvarsam streber. Han vill dra nytta av den nya tidsandan och göra kommersiell karriär – något otypiskt för en dåtida muslim – och han lägger grunden till en förmögen köpmannaklan. Dess familjehistoria får vi följa under tre generationer från åren närmast före ungturkarnas revolution 1908–1909 fram till 1970-talet. Bakom den kronologiska familjehistorien skymtar den osmanska människans vilshenhet och rotlöshet i det nya europeiserade samhällslivet.

Samhällsreform och socialrealism

De kemalistiska reformerna blev kulmen på det osmanska samhällets kulturomvandling. Vi har sett hur ett nytt språkligt uttryck tog form genom införandet av ett nytt alfabet och en omfattande lexikal förnyelse. Som litterärt idiom har det reformerade turkietturkiska språket fortsatt att spela en framträdande roll i Turkiets sociala och mentala förändring.

Under utvecklingens gång ger poeterna, roman- och novellförfattarna, sagoberättarna och dramaturgerna ord åt samhällsförvandlingen. De speglar det sociala skeendet – ömsom gillande och legitimerande, ömsom med vånda. I boken *Tales of Crossed Destinies: The Modern Turkish Novel in a Comparative Context* (2008) säger den turkisk-amerikanska litteraturvetaren Azade Seyhan så mycket som att »early Turkish nationalism has its roots more in the literary than in the political sphere«, samtidigt som hon vill sätta den turkiska romankonsten inom vida gränser och se den som »a dialogue narrative [...] where voices across history and space are framed by stories« (s. 14).

Interaktionen mellan litterära traditioner och sociokulturella förnyelseprocesser är en komplex historia med inverkan såväl på form och uttryckssätt som på innehåll och tolkning.

En av de mest framträdande och fortsatt inflytelserika författarna i övergångsskedet från osmansk till turkietturkisk litteratur var Halide Edip Adivar (1884–1964). En del av hennes skönlitterära produktion bygger på egna erfarenheter av befrielsekampen under Kemal Atatürk. Hennes kanske mest kända verk är *Ateşten Gömlek* ('Skjorta av eld' 1922). Boktiteln associerar till både nationellt patos, självupppoffring och romantik.

Romanen är mest sannolikt också den första från den nya republikanska eran som kommit ut på svenska. Redan 1928 fanns romanen under namnet *Eldskjortan* i direktöversättning från turkiska av Hjalmar Lindquist. I den svenska versionen finns en inledning av översättaren och ett förord av författarinnan. Båda ger en intressant bakgrund till romanens skildring av »episoder från de tragiska, äventyrsfyllda åren 1920–1922«, då Halide Edip i likhet med Atatürk blev dömd till döden och flydde inåt Anatolien.

Än större betydelse skulle Halide Edip Adivar komma att få som galjonsfigur för turkisk feminism och företrädare för ett kvinnoideal där det bästa av traditionell osmansk kultur förenades med modern bildning och internationell utblick.

Andra författare verksamma under republikens första uppbyggnadsfas var Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864–1944), Abdülhak Şinasi Hisar (1887–1963), Yahya Kemal Beyatlı (1884–1958), Reşat Nuri Güntekin (1889–1956), Nahit Sırrı Örik (1895–1960) med flera.

I likhet med Halide Edip Adivar hade dessa en osmansk barn- och ungdomstid i ofta burgna miljöer att utgå ifrån när de som vuxna intellektuella skulle förhålla sig till den nya tidens anda. Ute bland Anatoliens bönder mötte de en annorlunda värld där många av dem torde ha känt sig rätt vilsna. Resan inom någon annans land – förståelsen av den andre – måste ha varit en utmaning för dem.

Snart nog gjorde socialrealismen sitt intåg i den republikanska turkiska litteraturen. Skildringar av den »lilla« världen, vardagen i samhällets utkant, utgjorde en stark litterär trend under republikens första decennier. Turkiets motsvarighet till

proletärromanen, *köy romanı* ('byromanen'), blev ett uppburet begrepp, först i landsbygdsdräkt och sedan mer och mer med urbana särdrag.

En bok som väckte stort uppseende när den kom 1950 var *Bizim Köy* ('Våran by'), skriven av en 20-årig Mahmut Makal (1930–2018). Den handlar om en liten fattig by på 700 invånare i det inre av Anatolien, dit författaren kommit som lärare efter en utbildning inom det nya republikanska skol-systemet.

Boken, som snarare är ett socialt reportage än fiktion, publicerades vid en politiskt känslig tidpunkt. Med sin kritik av den kemalistiska framgångssagan fick den politisk effekt och spelade den framväxande oppositionen i händerna. Hur djupt förankrade var egentligen de nya idéerna, uttänkta och implementerade i Ankara, Istanbul och några andra större städer? Hade de överhuvudtaget nått ut till den turkiska lands-ortsbon?

Redan i början av den republikanska eran hade det skrivits kritiskt om förhållandena i de mer eftersatta delarna av Turkiet, som i romanen *Yaban* ('Främlingen' 1932) av Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889–1974). Men det var först efter Atatürks död 1938 och de politiska turerna under 1940-talet med försök att skapa ett flerpartisystem som tiden verkade mogen för kritik av det kemalistiska samhällskontraktet, om än med många och långa fängelsestraff som följd.

En som tidigt vågade avvika från kemalismen och dess i hans tycke väl okritiska hållning till västernisering var Kemal Tahir (1910–1973). I sin stora roman *Devlet Ana* ('Moder Staten' 1967) riktar Kemal Tahir blicken bakåt i den osmanska historien och problematiserar det förhållande som sysselsatt och fortfarande sysselsätter så många samhällsdebattörer – det mellan öst och väst.

Med den socialrealistiska litteraturen och de litterära reaktioner och motreaktioner som den gav upphov till genomgick den nya turkiska prosan både i romanens och novellens form en stark och dynamisk utveckling. Tidiga turkieturkiska noveller som förblivit tongivande är, förutom en del av de nyss nämnda prosaisterna, bland andra Memduh Şevket Esendal (1883–1952) – »Turkiets Tjechov«; Refik Halit Karay (1888–1965) – språkförnyare och skarp iakttagare; Sabahattin Ali (1907–1948) – en mästare i skildringen av den lilla fattiga och ofta ensamma människan på den anatoliska landsbygden; Sait Faik (1906–1954) – flanören och dryckesbrodern med en alldeles egen litterär ton; Halikarnas Balıkcısı (1886–1973) – havets och sjömannens frände.

Politik och modernism i prosa och dikt

Efter en tid med övervägande landsbygdslitteratur kom andra kontexter att göra sig alltmer gällande, där berättandet blev mer varierat och mer språkligt nyskapande. Kanske kan man tala om en stigande grad av individualiserande stilistik, i många författarskap kombinerad med ett naknare samhällskritiskt och politiskt engagemang.

Orhan Kemal (1914–1970) var en tidig vardagsskildrare av urbana miljöer och en av de första som skrev om gästarbete och liv i exil – områden som med åren fått en lång rad uttolkare: Necati Cumalı (1921–2001), Fakir Baykurt (1929–1999), Bekir Yıldız (1933–1998), Tahsin Yücel (1933–2016), Füzûzan (f. 1932), Demir Özlü (1935–2021), Gülten Dayıoğlu (f. 1935), Tomris Uyar (1941–2003), İnci Aral (f. 1944), Ayfer Tunç (f. 1964), Sibel Türker (f. 1968), Elif Şafak (f. 1971) med flera.

Alla de ideologiska svängningar som har präglat Turkiets

offentliga liv alltsedan 1950-talet har tidvis bidragit till uppkomsten av politiserad litteratur (Suat Derviş, 1903–1972, Vedat Türkali, 1919–2016, med flera), i synnerhet under åren mellan militärkupperna 1960 och 1980, då arresteringar och internering av författare återigen blev vanliga. *12 Mart romanı*, ['12 mars-romanen'](#), med datum efter dagen för militärkuppen 1971, blev en egen genre, företrädd av författare som Adalet Ağaoğlu (1929–2020), İlhan Selçuk (1925–2010), Çetin Altan (1927–2015), Erdal Öz (f. 1935–2006) och Sevgi Soysal (1936–1976).

En annan typ av samhällsdebatterande litteratur har varit socialpsykologiserande och språkligt experimentella texter inom den litterära riktning som går under namnet *Bunaltı* ('kris') och som bildades på 1950-talet under inflytande av fransk existentialism och andra europeiska trender.

Flera av de redan uppräknade äldre författarna har kopplingar till den turkiska existentialismen. Detsamma kan sägas om författare som Nezihe Meriç (1925–2009), Sevim Burak (1931–1983), Leylâ Erbil (1931–2013), Pınar Kür (f. 1943) och Erendiz Atasü (f. 1947), kända bland annat för sina romarer och noveller med fokus på genusrelaterade frågor.

Satiren fick sin främsta företrädare i Aziz Nesin (1915–1995). Nesin var själv ett barn av det kemalistiska välfärds-systemet. Han växte upp med det nya turkiska samhället och fick med tiden en nykter och inkännande distans till det. En typisk Aziz Nesin-historia fångar upp någon vardaglig dråplighet för att med hjälp av den gissla något litet grus i det politiska maskineriet.

Trendbrotten – för att inte säga *uppbrotten* – inom den turkiska lyriken kan tyckas ha varit ännu mer halsbrytande än inom prosakonsten. Tidig nationalistisk diktning (Mehmet

Emin Yurdakul, 1869–1944, Mehmet Âkif Ersoy, 1873– 1936, med flera), ibland med inslag av religiös mystik (främst Necip Fazıl Kısakürek, 1904–1983, och Asaf Hâlet Çelebi, 1907–1958), åtföljdes snart av en världstillvänd rakt på sak-poesi under den första modernistiska fasen (*birinci yeni*).

Det är en poesi som var revolutionär inte bara till innehållet, utan också för att den så radikalt ville frigöra sig från den månghundraåriga osmanska poesitraditionen och dess strikta mönster. Gruppen *Garipler* ('De sällsamma') med de tre poeterna Orhan Veli (1914–1950), Oktay Rifat (1914–1988) och Melih Cevdet Anday (1915–2002) gjorde sensation, när den på 1940-talet lanserade en poesi där inget ämne kunde vara för banalt för en dikt skriven helt utan versmått, på ett alldagligt språk och ofta med en satirisk underton.

Min lyhörda vän Anne-Marie Özkök (1923–2001), som under många år deltog i våra seminarieträffar om turkspråkig litteratur i Stockholm på 1990-talet, har tillsammans med maken Lütfi och andra författarvänner tolkat dikter av alla tre *garip*-poeterna. Här en dikt av Orhan Veli i samlingen *Jag lyssnar till Istanbul* (1991):

Tro inte att jag har bekymmer för vädret	Sanma ki derdim güneşten ötürti;
Mig kvittar det lika om våren kommer	Ne çıkar bahar geldiyse?
eller om mandelträden står i blom	Bademler çiçek açtıysa?
Det är ju inte det man dör av	Ucunda ölüm yok ya.
Men om så vore	Hoş, olsa da korkacak
Skulle jag frukta en död	mıyım zaten
som kommer i sällskap med solen?	Güneşle gelecek ölümden?
Jag som blir yngre vart år i april	Ben ki her Nisan bir yaş
och varje år allt mera förälskad	daha genç
Skulle jag vara rädd?	Her bahar biraz daha âşığım;
Ack nej, min vän, jag har andra bekymmer	Korkar mıyım? Ah, dostum, derdim başka ...

Politisk diktning grundlades och befästes framför allt av Turkiets internationellt mest uppmärksammade poet, Nazım Hikmet (1902–1963). Trots sin långa exil i Sovjetunionen från 1951 till dödsåret 1963, då hans dikter var förbjudna i Turkiet, har Nazım Hikmet haft ett enormt inflytande över den turkiska 1900-talslyriken.

Hans storhet beror inte enbart på det politiska engagemanget, utan också på den episka kraften i hans större verk, främst *Memleketimden İnsan Manzaraları* ('Mänskligt panorama från mitt land'), påbörjat 1939 och publicerat 1966–1967 – ett ode över det tjugonde seklet i form av enskilda turkiska människoöden – och *Şeyh Bedreddin Destanı* ('Epos över schejk Bedreddin' 1936) om politisk aktivism och självständighetskamp på 1400-talet.

Den andre nestorn på poesins område är den tidigare nämnde Fazıl Hüsni Dağlarca (1914–2008). I en minnesartikel kort efter hans död kallades Dağlarca för den turkiska poesins

»stora öga« (*Cumhuriyet Kitap*, 18 december 2008); han var den vidsynte som granskade alla aspekter av tillvaron. Med sina mer än 70 år som aktiv poet hade han upplevt och ofta medverkat i de olika poetiska trender som avlöst varandra i den unga turkiska republiken.

Efter den enkla vardagliga *garip*-stilen inom den första modernismen kom den »andra modernismen« (*ikinci yeni*) med influenser från inte bara internationella stämningar som surrealismen och dadaismen, utan också den egna, tidigare utdömda osmanska hovpoesin. Dağlarca slog följe med poeterna Behçet Necatigil (1916–1979), Turgut Uyar (1927–1985), Cemal Süreya (1931–1990), Edip Cansever (1928–1986) och İlhan Berk (1918–2008) med flera, innan han återgick till en mer samhällsengagerad poesi och blev det sociopolitiska men ideologiskt obundna samvete som han tidigare varit.

I den samhällskritiska poesi (*toplumcu şiir*) som fortsatte efter den andra modernismen märks poeter som Ahmet Arif (1927–1991), Atıf Behramoğlu (f. 1942) och İsmet Özel (f. 1944). Yngre poeter, födda efter 1900-talets mitt, som Enis Batur (f. 1952), Tuğrul Tanyol (f. 1953) och Küçük İskender (1964–2019), verkar vara mer distanserade från ideologiska grupperingar och ha ett mer individualistiskt förhållningssätt till dikt och verklighet.

Postmodernism och magisk realism

Än i dag förekommer meningsutbyten om hur ett verk eller ett helt författarskap förhåller sig till »det turkiska« – eller »turkiskheten«, som det ofta brukar översättas till. Detta får ses

som ett utslag av den starka bindning som fortfarande finns i vissa läger till det kemalistiska, och senare det postkemalistiska samhällskontraktet.

I den kritik som Orhan Pamuk fick utstå från andra turkiska författare och intellektuella, när han tilldelats nobelpriset i litteratur 2006, ingick beskyllningar om att han befann sig alltför långt ifrån »den moderna realistiska romanen« för att kunna anses vara en värdig representant för den turkiska samtidslitteraturen.

Mot sådana påståenden kan det tvärtom hävdas att Orhan Pamuk mycket väl passar in i det moderna Turkiets litterära tradition. Han är ett bra exempel på utvecklingen inom turkisk litteratur med avseende på både realism och modernism och så småningom också postmodernism. Med de romaner han hittills har publicerat uppvisar Pamuk ett författarskap som på ett intressant sätt speglar den turkiska romankonstens förvandling från de tidiga romanförfattarnas rättframma deskriptiva realism, vilken vi också hittar i *Herr Cevdet och hans söner*, till den fiktiva komplexiteten hos senare turkiska författare som Pamuk beundrat och tagit starka intryck av.

De två turkiska författare som Orhan Pamuk i olika sammanhang har pekat ut som sina främsta förebilder är Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–1962) och Oğuz Atay (1934–1977). Ingen av dem hade under sin levnad några större litterära framgångar, men postumt har de fått alltmer uppmärksamhet och framhålls nu som två av de allra främsta turkiska 1900-talsförfattarna.

De frågor de uppehåller sig vid är desamma som hos de tidiga realisterna i slutet av 1800-talet såväl som hos Orhan Pamuk. De kretsar kring kulturkrockar och identitetskriser till följd av mötet mellan öst och väst, ställningstagandet mellan

jaget och den andre, valet mellan tradition och förnyelse med mera.

I Tanpinars roman *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ('Klockregleringsinstitutet' 1962) ställs teknikern/chefen mot esteten/kulturbäraren i en skarp kritik mot ohejdad teknologisering och kanske till och med mot den kemalistiska moderniseringen och västerniseringen. Men den som behärskar den nya tekniken/automatiken – maskinen – blir kanske en ny hjälte, som Arif i *Sarı Traktör* ('Gula traktorn' 1957) av Talip Apaydın (1926–2014), eller den nya mästaren, även om han tidigare var slaven/assistenten, som i Pamuks *Den vita borgen* (s. 64) – en roman på väg mot den tygellösa postmodernismen.

Ahmet Hamdi Tanpınar, som brukar kallas den första turkiska modernisten, var både poet och prosaförfattare och dessutom litteraturprofessor, väl bevandrad inte bara i turkisk litteratur, utan också i modern västeuropeisk litteratur, främst fransk. I sitt eget skönlitterära författarskap tog han starka intryck av både fransk symbolism och det ur engelskspråkig litteratur framsprungna »stream-of-consciousness«. Tanpınars egen term var *rüya nizamı*, 'drömmordning'.

I novellen »Tahsin från Erzurum« ('Erzurumlu Tahsin'), som Tanpınar skrev någon gång i slutet av 1940-talet och som jag själv har översatt till svenska, är huvudpersonen Tahsin en onåbar vandrare, som avsvurit sig allt materiellt och ställt sig vid sidan av samhället. Mot slutet av berättelsen framträder han som inte i första hand en fysisk person, utan något av en okänd kosmisk röst som möter berättarens grubblande tankar.

Tanpınar var för abstrakt och esoterisk för de samtida socialrealisterna. Så småningom, från slutet av 1950-talet, kom nya trender som uppvisade större likheter med Tanpınars

litterära stil. Ett exempel är den ovan nämnda *Bunaltı*-rörelsen, den turkiska motsvarigheten till existentialismen i Västeuropa. Även här fanns det dock olikheter. Det som kanske främst gjorde Tanpınar annorlunda även gentemot representanter för den här typen av turkisk litteratur var – bortsett från det språkliga – hans historiska förankring.

I den snabba modernism och reformering som utvecklades i Turkiet vid den här tiden intog Tanpınar en ställning mellan å ena sidan dem som främst ville satsa på västernisering och, å andra sidan, sådana som var anhängare av tanken på en turkspråkig gemenskap med broderfolk bortom och öster om Turkiet. Tanpınar ville i motsats till dessa båda riktningar söka den turkietturkiska identiteten i Anatolien – i det seldjukiska och framför allt det osmanska.

Oğuz Atays litterära produktion är liten och tycks ha tillkommit under några få intensiva år runt 1970. Titeln på hans huvudverk, romanen *Tutunamayanlar*, är ett svåröversatt ord som betyder 'de som inte kan hålla i sig/hålla sig kvar' och som utifrån bokens innehåll kan tolkas som 'De bortkopplade/De marginaliserade/Förlorarna' eller något dylikt.

Romanen är oerhört komplex, men den har likväl fascinerat många. Efter publikationen 1972 blev den något av en kultbok bland turkiska studenter, bland vilka fanns den då 20-årige Orhan Pamuk: »Så snart den kommit ut, gick jag och köpte den«, skriver Pamuk i essäsamlingen *Öteki Renkler: Seçme Yazılar ve Bir Hikâye* ('Övriga färger: valda artiklar och en novell' 1999). Romanen *Tutunamayanlar* handlar om ett hoppöst sökande efter sanning och identitet, där huvudpersonen Turgut till slut tappar greppet och blir en *tutunamayan*, en (bortkopplad) förlorare.

I den turkiska litteratur som skrivs idag får Turgut sällskap inte bara av Orhan Pamuks romanfigurer. Identitetsupplösande

– och möjligen också identitetsförlösande – irrfärder hittar vi i rikt mått även hos andra författare. Resan kan vara fysisk eller övernaturlig eller båggedera och fylld av grubblande.

Murathan Mungan (f. 1955) och Aslı Erdoğan (f. 1967) är två framträdande ordkonstnärer i Istanbuls litterära myller. De rör sig fritt mellan olika genrer och skriver en tät, på gränsen till krampaktig prosa. Båda är hudlösa individualister. I boken *Den mirakulöse mandarin* av Aslı Erdoğan far en enögd kvinna runt på Genève's gator och jagar efter något – kanske någons själ som påminner om hennes egen eller, ja, gud vet vad ... Det finns något tygellöst och kanske hopplöst eller meningslöst i Erdoğan's berättelse. Så är det också i hennes två andra böcker på svenska, *Staden i röd kappa* och *Stenbyggnaden*.

Den tidigare konkretiserande socialrealistiska prosan har fått ge plats åt magisk realism, där berättelsen på ett mer eller mindre fantasifullt vis spränger iväg mot det överkliga. Här kan flera andra författarskap nämnas, som Yusuf Atılgan (1921–1989), Bilge Karasu (1930–1995), Orhan Duru (1933–2009), Ferit Edgü (f. 1936), Nazlı Eray (f. 1945), Lâtife Tekin (f. 1957), Hasan Ali Toptaş (f. 1958), İhsan Oktay Anar (f. 1960), Murat Gülsoy (f. 1967) och Sema Kaygusuz (f. 1972).

Den numera kultförklarade och filmatiserade romanen *De skugglösa* av Hasan Ali Toptaş handlar om en gudsförgäten turkisk bergsby, där det händer märkliga ting. Personer försvinner utan spår eller förklaring. Ju mindre byborna vet, desto mer ökar ryktesspridningen och galenskapen. Det hjälper inte att den borttappade kommer tillbaka, för han eller hon har inget att säga.

En av dem som försvinner är den vackra Güvercin, 'Duvan' – namnen bär på mycket symbolik, precis som i Pamuks *Den svarta boken*. Güvercin visar sig vara gravid när hon åter-

kommer. Vad hon sedan föder får vi gissa oss till. Mycket förblir anonymt och absurt. Mycket påminner samtidigt om uråldrig turkisk berättarglädje.

Vurmen för fantasi och dröm är ett sammanhållande drag i turkisk litterär tradition. Vi hittar den i tidigare skeden av den republikanska litteraturen hos till exempel epikern Yaşar Kemal och modernisten Ahmet Hamdi Tanpınar, och den fanns i överflöd några århundraden tidigare hos resenären Evliya Çelebi (1611–1682).

Om den sistnämndes *Seyahatname*, 'Reseskildring', skriver Robert Dankoff i boken *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* att den är »a huge example on the literary level of this Ottoman mentality, which oscillates between a down-to-earth realism and a love for 'marvels and wonders'« (s. 214).

Turkiska och konsten att översätta

»Utan översättare ingen världslitteratur«, har det sagts. Få torde vilja motsätta sig det påståendet. Och världslitteratur vill vi ha. Det håller nog också de flesta med om. »Utan världslitteratur inget nobelpris«, skulle vi kunna tillägga. För många stora språk och deras litteraturer är det en skriande brist på översättare. Det faktum att svenskar i snart 50 år läst Yaşar Kemal i översättningar från andra språk än turkiska är ett exempel som är tydligt nog.

Skillnaden mellan andrahandsöversättning, där man utgår från ett annat språk än originalspråket, och direktöversättning från originalspråket har inget med översättarens prestation att göra. I båda fallen ställs samma krav på skicklighet – att åstadkomma en så idiomatisk och smidig svenska som möjligt. Där

är det ingen skillnad. Problemet med andrahandsöversättning är snarare att man för valet av litteratur begränsas till de verk ett annat lands förlag bestämt sig för att satsa på och att man har begränsade möjligheter – om några alls – att bedöma hur väl den utländska översättningen stämmer överens med originaltexten.

Turkisk skönlitteratur låter tala om sig mer och mer. Turkiet kommer allt närmare Europa. De svensk-turkiska kontakterna ökar, likaså det ömsesidiga intresset för våra litteraturer. Generalkonsulatet i Istanbul kunde under en kort period reservera medel för översättningar av svensk vuxen- och barnlitteratur till turkiska.

För översättning åt andra hållet – från turkiska till svenska – gjordes en lovvärd satsning på Södertörns högskola under fyra år, 2007–2011. Ett litterärt översättarseminarium hade startats där 1998 med utbildning av översättare för litteratur utanför det anglosaxiska språkområdet, i första hand från Östersjöspråk som ryska, polska, finska, estniska och tyska. Små »översättarverkstäder« inrättades för de ingående språken med deltagare som drev egna översättningsprojekt i samarbete med handledare och kurskamrater.

Efter nära tio års verksamhet ville man vidga kretsen av språk och litteraturer. Dåvarande seminarieledaren Lars-Erik Blomqvist och hans efterträdare Aimée Delblanc kontaktade mig på Stockholms universitet och ville höra sig för om möjligheten att starta översättning från turkiska. För att spinna vidare på den idén bjöd vi in till ett endagsseminarium på temat »Turkish Fiction and the Art of Translation« i september 2006, vilket var – något som vi inte visste då – en månad före tillkännagivandet av att det årets nobelpris i litteratur skulle gå till den turkiske romanförfattaren Orhan Pamuk.

Ett år senare hade vi antagning till den första turkiska översättarverkstaden. Mina kursdeltagare var inga vanliga studenter. De hade gedigna kunskaper i språket och dessutom bred erfarenhet av det turkiska samhället och kulturen. Några var redan översättare av turkisk skönlitteratur och skulle nog så ha förblivit även vårt seminarium förutan. Men grupparbetet på Södertörn gav deltagarna en möjlighet att läsa och diskutera varandras översättningar och att under gemensamma föreläsningar och seminarier träffa kolleger som översatte från andra språk.

Efter åren på Södertörn har vi idag ett »stall« av skickliga översättare av turkisk skönlitteratur till svenska.

Flera av de svenska direktöversättningar av turkisk skönlitteratur som kommit under det senaste decenniet började som projektarbeten inom det litterära översättarseminariet vid Södertörns högskola. Där läste vi tillsammans kapitel ur Orhan Pamuks *Herr Cevdet och hans söner*, översatta av Mats Müllern, samt Ashi Erdoğan's *Den mirakulöse mandarin* i översättning av Ulla Lundström, Zülfü Livanelis (f. 1946) *Eunucken och ormen*, som översatts av Mats Andersson, och *De skugglösa* av Hasan Ali Toptaş i Annika Svahnströms översättning.

Södertörnseminariet medverkade också i ett specialnummer av tidskriften *Karavan* (1/2009) om litterära händelser i Istanbul. Där finns bidrag av de översättare jag just har nämnt och dessutom av Birgitta Kurultay, med en novell av Istanbulflanören Sait Faik, och av Martin Palm, som ger ett smakprov ur en av »deckarkungen« Ahmet Ümits (f. 1960) romaner.

Det litterära översättarseminariet var för unikt för att kunna passa in i den svenska högskolevärldens poängsystem och avskaffades efter 13 års verksamhet till mångas sorg och hög-

Den första översättargruppen i turkiska vid Södertörns högskola, 2007–2009, på seminariebesök i Istanbul. Bakre raden från vänster: Martin Palm, Birgitta Kurultay och Ulla Lundström. Främre raden: Jutta Huhtala, Birgit Schlyter (handledare) och Mats Müllern.

Ijudda protester. Man får trösta sig med tanken att det här seminariet var en enastående kulturgärning som i framtiden kommer att ge mycket valuta för de pengar som satsades.

Genom sammankomsterna på Södertörn fick vi ett forum både för konkret skönlitterär översättning och för diskussioner om de villkor och inte så sällan svårigheter som översättningsverksamheten innebär. De kontakter som skapades och det gemensamma arbete som bedrevs utgör en yrkesmässig resurs för alla de översättare som deltog och som nu fortsätter att ge oss tillträde till världslitteraturen.

Hocas finurligheter och andra visdomsord

Den klurige Nasreddin Hoca har svar på det mesta. Frågar man vad som händer med fullmånen när den avtar, förklarar han att det görs stjärnor av den. Det är Hoca inte ensam om att tro.

I Alexander Solzjenitsyns roman *En dag i Ivan Denisovitjs liv* finns liknande funderingar. Huvudpersonen, kolchosarbetaren Ivan Denisovitj Sjuhov, säger i likhet med folk där hemma att det varje månad skapas en ny måne efter det att den gamla smulats sönder till stjärnor. Hans vetenskapligt bildade kamrat i det sibiriska fånglägret fnyser och frågar vad det skulle tjäna till. För Sjuhov är saken enkel: stjärnor faller och måste ersättas med nya.

Solzjenitsyns debutroman från 1962 byggde på egna erfarenheter av fångenskap under sovjetdiktaturen. Sjuhov är en uppiktad person, men kanske fanns där någon medfänge i Gulagarkipelagen med den här synen på måne och stjärnor. Eller så hade författaren historien från något annat håll och lade in den i texten som en passande bild av den okunnige, okultiverade Sjuhov.

Om Nasreddin Hoca någonsin har existerat som en person av kött och blod är en fråga som fortfarande ältas och diskuteras. Den gängse legenden om honom – åtminstone i Turkiet – är att han levde på 1200-talet i centrala Anatolien och var verksam som islamiskt skolad predikant och domare. Den yrkeställningen skulle förklara titeln *hoca*, 'lärare', 'förekunnare (av islam)', i hans turkiska namn.

Akşehir har länge antagits vara platsen där han är begravd,

och hans *türbe*, 'grav(vård)', har varit ett mål för turister. Nya fynd tycks nu ha ruckat på den uppfattningen. Häromåret såg jag en turkisk tidningsnotis om att en kista som tidigare flyttats från staden Sivrihisar till en moské i Eskişehir hade visat sig tillhöra Nasreddin Hoca. Kistan hade grävts fram nära den plats där benresterna efter Hocas dotter Fatma Hatun återfanns 2003. Enligt en arkeologiprofessor som citeras i tidningsnotisen är det därmed bevisat att Hoca både föddes och dog i Sivrihisar.

Ett korn av sanning kan finnas i den historieskrivningen, och visst kan det ha existerat någon »historisk« Nasreddin Hoca. Säkert är dock att »skälmen« Nasreddin Hoca med förmodligen att dyka upp litet varstans i och runt den turkspråkiga världen och i olika århundraden är en figur som vuxit med sina skrönor och blivit mer dikt än verklighet. Han tillskrivs den ena knasiga historien efter den andra, där han antingen gör bort sig själv eller sätter andra på pottkanten. Kanske kan man säga att han blivit en symbol för insikten om den hårfina gränsen mellan dårskap och vishet hos det mänskliga släktet. Som sådan har han blivit en världskändis.

Fenomenet Nasreddin Hoca har varit känt i muntlig form sedan 1400-talet. Äldsta samlingen av Hocahistorier är handskriften *Hikâyat-i Kitâb-i Nasreddin* ('Boken med historier om Nasreddin') från 1571 och finns förvarad i *Bodleian Library* vid universitetet i Oxford.

Nasreddin är kanske den mest spridda skämtfiguren i världen. Han återfinns under olika men i de flesta fall snarlika namn över hela den turkspråkiga världen och därbortom hos folk på Balkan, i Mellanöstern och på den indiska subkontinenten. Egennamnet Nasreddin kan variera i uttal och stavning, ibland till viss förvillelse, som det grekiska Anastratdin. Titeln efter eller före namnet varierar mellan religiösa/teologiska be-

Den ständigt reflekterande, slagfärdige och fräcke Nasreddin Hoca – på tvärs med det mesta, inte minst sig själv. Teckning av Abidin Dino i boken *Nasreddin Hoca*, utgiven av Abdülbâki Gölpınarlı.

nämningar som Hoca och Molla och det neutrala Efendi, 'herr' – även de med sina variationer. Hos uighurerna i Xinjiang finns Näsirdin Äpändi, som vi ska få se.

De tidigaste presentationerna på svenska är *Nasreddin Khodjas upptåg och skämt. Turkiska sägner från Timurlenks dagar*, sammanställd och utgiven 1902 av konstnären Gustaf Noring under dennes namn som islamisk konvertit, Ali Nouri,

och *Nasreddin Hodscha: turkiska sagor och skämthistorier*, publicerad 1928 av litteraturhistorikern Fredrik Böök.

FN-organet UNESCO utropade år 1996 till ett »Nasreddin Hocas och toleransens år«.

Den städse närvarande Hoca

I Turkiet är Nasreddin Hoca en central och ovanligt levande skämtfigur för både stora och små. De korta allmogliga anekdoterna passar bra i barnböcker tillsammans med teckningar av den trinde Hoca, åsnan, fruar och annat i hans omedelbara omvärld. Bland vuxna är det inte ovanligt att man tar Hoca till hjälp för att belysa någon sedvänja eller någon aktuell händelse.

Emin på resebyrå erbjuder sig till exempel en dag då jag beställer en ny flygbiljett av honom att vänta med utskriften till efter helgen, för säkerhets skull. »För du vet hur vi turkar tänker«, säger han, och frågar om jag känner till historien om Nasreddin Hoca som blåser på yoghurten innan han äter den. Nej, det gör jag inte, och Emin berättar då om Hoca, som får frågan varför han blåser på den kalla yoghurten. »Jo, se«, svarar Hoca, »jag har bränt mig på varm mjölk, och yoghurt är ju gjord på mjölk. Så, därför blåser jag på den innan jag börjar äta den.«

Småpratet med Emin om Nasreddin Hocas stolligheter blir jag påmind om när jag någon vecka senare läser en tidningspalt där skribenten inleder sin politiska kommentar med att upplysa läsaren om turkiskans motsvarighet till det engelska ordspråket »Once bitten, twice shy«, vilket på svenska blir »Bränt barn skyr elden«. På turkiska heter det »Den som bränner sig på varm mjölk, blåser på yoghurten, innan han

äter den«. En Hoca-historia går igen som ordspråk – eller vice versa, om man så vill.

Dagsaktuella variationer på Hocas finurligheter förekommer, som vid det turkiska presidentvalet 2014, vilket ägde rum samtidigt med den årliga Hocafestivalen i Akşehir den 5–10 augusti. Nasreddin Hoca skulle ha varit den perfekta presidenten, tyckte en av talarna. Hoca är en internationellt känd figur som behandlar alla människor lika, var argumentet. När valresultatet blev känt och det visade sig att den gemensamma kandidaten från de två största oppositionspartierna inte hade lyckats bjuda regeringspartiets kandidat tillräckligt starkt motstånd, var det läge för en kommentar från salig Hoca: 'Om det här är en koalition, var är då rösterna? Om det här är rösterna, var är då koalitionen?' (*İttifak buysa, oy nerde? Oy buysa, ittifak nerde?*)

Den valanalysen går tillbaka på historien om katten och den uppättna leverbiten:

Hoca hade köpt en bit lever till middagen. Hustrun blev så sugen, att hon genast stekte upp den och bjöd in grannfruarna på en smakbit under eftermiddagen. När Hoca kom hem och frågade efter levern, sa husmodern att katten tyvärr fått tag på den och ätit upp den. Då tog Hoca fram vågskålen och vägde katten, vilken visade sig vara ungefär lika tung som den leverbit han hade köpt.

– Hur förklarar du det här, kvinna, frågade Hoca, om det här är katten, var är då levern, och om det här är levern, var är då katten?

Det första stycke text jag själv stavade mig igenom, när jag hade börjat lära mig turkiska var en Hoca-historia:

Grannen kommer en dag till Nasreddin Hoca och ber att få låna hans åsna.

– Den är inte här, den är ute på bete, svarar Hoca.

Just då gnäggar åsnan borta i stallet.

– Ljuger du, Hoca, jag hör ju hur åsnan gnäggar, den måste vara här, säger grannen.

– Men, vad nu då, gode granne, svarar Hoca, du tror mer på en åsna än på mitt vita skägg.

Här räckte inte 20-åringens kulturhistoriska kunskaper till. Vad skägget hade med saken att göra förblev oklart. I andra versioner av samma anekdot sägs det mer explicit att Hoca med hänsyftning på sitt vita skägg menar att människor i omgivningen bör ta honom på orden, då han genom sin höga ålder ju är en erfaren och klok man. Därmed fick jag lära mig att det vita skägget symboliserar levnadsvisdom och klokskap. I traditionella turkspråkiga samhällen är ett 'vitskägg', *aksakal*, en person motsvarande vår »byäldeste« – en förtroendemän som kan ge kloka råd, medla och agera skiljedomare. Och nog borde väl alla veta att Nasreddin Hoca är en sådan, tycker han själv.

Samtidigt förbehåller han sig rätten att vara grov i mun, ja, riktigt grov och hämningslös i både ord och handling:

Nasreddin Hoca sågs en dag slå lovar runt minareten till en moské. När man frågade vad han höll på med, svarade han:

– Jag letar efter testiklarna.

Nasreddin Hoca håller predikan i en liten moské och säger till de församlade:

– Muslimer, ni borde tacka Allah för att han inte satte arslet bredvid munnen, när han skapade människan. För då skulle ni dagligen ha skitit ner er i ansiktet.

Hoca hade sex med en åsna i byns moské. En man som blev vittne till det hela gick fram till Hoca och spottade honom i ansiktet. På det svarade Hoca:

– Om jag inte var så upptagen, skulle jag ge dig en hurril för att du spottar på en helig plats.

Det här blev för mycket för den ängslige Abdülhamid II. Sultanen satt förskansad i sitt Yıldızpalats, på sin vakt mot allt och alla, inklusive Nasreddin Hoca, som blev portförbjuden under hela hans regeringstid 1877–1909. Men en figur som Hoca stoppar man inte så lätt, och tystnar gör han naturligtvis inte. Snart var han på banan igen, i sina många skepnader.

Den dumsluge och ofövägne Nasreddin Hoca

Av det jag berättat hittills har det framgått, att Hoca sällan eller aldrig blir någon svaret skyldig, även om han inte har så mycket att komma med; åtminstone ett »goddag yxskaft«, bara han får sista ordet:

En dag är Hoca inne i grannens trädgård och plockar en säck full med grönsaker. Ägaren kommer på honom och skriker:

– Vad gör du här?

– Åh, du förstår, svarar Hoca, det blåste så kraftigt i morse, att jag sveptes med och hamnade här.

– Jaså, på det viset, men vad har hänt här då, säger grannen och pekar på några rovor som fortfarande ligger på marken.

– De rycktes upp när jag försökte hålla mig i något för att inte blåsa iväg ännu längre bort.

– Säger du det? Men säcken då? Hur kan den ha stoppats full med grönsaker?

– Ja, du, det undrar jag med, svarar Hoca.

En natt går Hoca ut och skjuter en tjuv i trädgården, för att morgonen därpå upptäcka att den nedskjutne var hans egen vita skjorta som hängde på tork:

– En sån tur att jag själv inte var i den, utbrister Hoca.

Han klarar sig långt på att spela dum, för att till slut sno till logiken, om så behövs för det avväpnande svaret:

Hoca går en dag till kvarnen med en säck vete. I väntan på sin tur att få säden mald snor han vete ur andras säckar. Mjöl'naren märker det och börjar gräla på honom. Hoca urskuldar sig:

– Äsch, jag är förskräckligt korkad, ser du, och då gör jag alla möjliga dumheter, varpå mjöl'naren föreslår:

– Om du nu är så dum, kan du väl ta och ösa över lite av ditt eget vete i de andras säckar.

– Nähä, du, så korkad är jag inte, svarar Hoca.

En gång gick Hoca in i en vingård och började plocka av frukten. Ägaren tog honom på bar gärning:

– Hallå där, vad håller du på med?

Hoca svarade lugnt:

– Ursäkta mig, men jag var tvungen att komma in här och uträtta mina behov.

– Jaså, på det viset, men visa mig då det du har »uträttat«, fräste den andre.

Hoca såg sig omkring och upptäckte en hög åsnespillning en bit längre bort:

- Se, där ligger det, sa han och pekade.
- Försök inte, det där är åsnedynga, röt mannen som ägde vingården.
- Där ser du, svarde Hoca, du lät mig inte vara ifred, så att jag i lugn och ro kunde skita som en människa.

Den egoistiske och fördomsfulle Nasreddin Hoca

Hoca är godmodig och tolerant, men han är sig själv nog, och ingen kan vara säker på hans stöd eller empati, allra minst hans fruar:

Hoca ligger på sitt yttersta och hustrun vakar vid hans sida. I en klar stund tittar Hoca upp och säger:

- Hustru, sätt på dig helgdagsklänningen och gör dig fin.
- Men, Hoca, här ligger du svårt sjuk, och så tycker du att jag ska klä upp mig. Vad menar du?
- Dödsängeln kommer snart, svarar Hoca, kanske blir han förtjust i dig och tar dig i stället.

Hoca hjälper gärna till, men klandra honom inte, om det går åt skogen:

När Hoca en dag sitter vid flodstranden, kommer tio blinda män fram till honom. En av dem säger till Hoca:

- Vi ger dig en peng per man, om du tar oss, en och en, på din rygg och för över oss till andra sidan.

Hoca går med på det och börjar föra över de blinda. När han är på väg med en av dem, halkar han. Den blinde faller

ned från Hocas rygg, och vattenströmmen drar iväg med den stackars mannen, som skriker:

– Hjälp, jag drunknar,

Då börjar hans kamrater också att ropa på hjälp där de står på varsin sida av floden. Hoca kan inte göra något för att rädda den drunknande och ser sig ingen annan råd än att ropa tillbaka till de andra:

– Vad väsnas ni för, karlar? Jag tar inget betalt för det här. Ge mig en peng mindre.

Den genomskådande Nasreddin Hoca

Fräck är han för det mesta, den gode Nasreddin Hoca. Inte heller är han sen med att slå håll på andras skenhelighet, när tillfälle ges:

Hoca var bjuden till en festmåltid och gick dit i sin gamla rock. Han fick en undanskymd plats och ingen tog notis om honom. Efter en stund gick Hoca hem, satte på sig en lånad päls och återvände till festen. Där hälsades han välkommen och erbjöds bästa platsen vid bordet. När soppan serverades, stoppade han en flik av pälsen i den och sa:

– Ät, dyra päls, den här ynnesten är inte för mig, utan för dig.

Hoca lånade en gryta av grannen. När han återlämnade den och tackade för lånet, hade han stoppat en mindre gryta i den. Till den roade grannen sa han att den stora grytan hade fått barn. En tid därefter lånade han grytan igen men kom sedan inte tillbaka med den. Då grannen frågade efter sin gryta, svarade Hoca att den tyvärr hade dött.

- Det var det fånigaste jag hört, sa grannen, en gryta kan väl inte dö. Folk kommer att skratta åt dig.
- Kära du, sa Hoca, vad ska man säga om dig då, som trodde att en gryta kan få barn?

Lika väl kan Hoca spela narrens roll och retas med furstar. Timur Lenk, som härjade i Mindre Asien under tidigt 1400-tal, utsätts särskilt ofta för hans spefullhet – långt efter det att den fysiske Nasreddin Hoca förmodas ha lämnat detta jordeliv:

En dag befinner sig Timur Lenk och Hoca tillsammans på ett turkiskt bad. Timur frågar vad Hoca skulle vara beredd att betala för honom, den store härskaren, om han likt slavar vore till försäljning:

- Fyrtio silvermynt, bjuder Hoca.
- Vafalls, vet hut, det är ju vad du skulle få ge bara för den här badrocken av siden, dundrar Timur.
- Ja, just det, den var medräknad i budet, svarar Hoca.

Vandrande visdomsord

Det finns hundratals Hoca-historier. I boken *I, Hoca Nasreddin, Never Shall I Die* skriver utgivaren och medförfattaren İlhan Başgöz om en samling på närmare 600 anekdoter sammanställda av hans kollega, framlidne Pertev Boratav.

Fler lär det bli, då Hoca i sin himmel inspirerar sentida generationer till nya vitsar. Han kan till och med blanda sig i dagspolitiken, som vi sett tidigare i kapitlet. Samlingen växer och Nasreddin Hoca blir ännu mer en fantasifigur med en jargong som går i hans anda utan att vara helt och hållet hans.

Vi har också sett att det även för gamla Hoca-historier inte behöver vara givet att Nasreddin Hoca ska uppfattas som »upphovsmannen« till vitsen eller visdomen. Ordväxlingen kring månen och stjärnorna i Solzjenitsyns roman om Ivan Denisovitj bottnade kanske i en Hoca-historia från någon av nationaliteterna i det forna Sovjetunionen. Ändå kunde det fortfarande vara så, att anekdoten går tillbaka på en äldre och vida spridd folktro.

Känslan att man hört den förut infinner sig likaledes inför en annan av Nasreddin Hocas slutsatser rörande den kosmiska ordningen. Någon frågar vilken av solen och månen som är viktigare än den andra. Hocas trosvissa svar är månen, som ju lyser upp nattmörkret.

Den historien berättar jag på ett vykort med Hocamotiv och skickar till en astronomikunnig vän – numera min man för övrigt – som säger sig ha hört historien förut i något annat sammanhang, där den turkiske skälmen inte var med. Hoca är inte heller ensam om att söka efter något där det är som ljusast i stället för den plats där han säger sig ha tappat saken. När frun frågar Hoca varför han går ut för att leta efter en ring som han tappat inne i huset, undrar han förebrående hur han skulle kunna hitta den inomhus, där det är så mörkt.

Historien om Timur Lenk och Hoca läste jag först på uzbekiska. Där var badrocken utbytt mot ett dyrbart bälte, men poängen var densamma. Som den oåtkomliga narr han är gör Hoca klart att han inte skulle ge minsta spottstyver för den mäktige krigsherrens kropp. Han låter därmed Timur Lenk förstå att denne i eget majestät utan makt och rikedomar inte är mycket att ha.

Den uzbekiske skälmen heter Afandi och är lika tidlös och fräck som den turkiske Hoca. Om just det här nålsticket mot mongolkungen kom från Hoca / Afandi är däremot lika osäkert

som påståendet att det någon gång skulle ha existerat någon Nasreddin Hoca. När jag bläddrar i E.J.W. Gibbs osmanska litteraturhistoria, stöter jag på anekdoten igen.

En tongivande osmansk poet under det sena 1300-talet och början av 1400-talet var Ahmedî, som skrev *İskendername*, ett stort poetiskt verk om Alexander den store. Ahmedî var känd för sina sociala talanger och spirituella kvickheter bland de artistokratiska kretsarna i Amasya, där han befann sig vid tiden för Timur Lenks seger över osmanerna våren 1402 utanför Ankara.

I likhet med Nasreddin Hoca lär Ahmedî ha fått en inbjudan att hålla Timur Lenk sällskap i dennes privata bad. Timur bad honom sätta pris på var och en av de unga kvinnor som assisterade dem. Poeten slösade stort med världens alla rikedomar i sin lovsång över skönhheterna. När han var klar, sa Timur: »Nå, vad skulle du sätta för pris på mig då?« Ahmedî svarade: »Åttio silvermynt.« Den sårade Timur hojtade till: »Hur kan du säga något sådant? Bara den här handduken som jag har runt magen är värd så mycket«, och fick till svar: »Det var handduken jag värderade; utan den är du inte värd ett rött öre.«

En narrens spetsfundighet har vandrat mellan olika folk och olika tidevarv och från en litterär genre till en annan. Kanske var Hocas version av den här episoden ett sätt att popularisera och sprida en sedelärande finurlighet från de finkulturella salongerna till den breda massan. Sensmoralen är glasklar: man ska inte tro att man är nå't.

Efter ytterligare några turer och i ett snålare sammanhang landar den här visdomen i den svenska jantelagen. På vägen dit gör den neddykningar i ordspråk och folksagor. Varningsorden »Den som gappar över mycket mister oftast hela stycket« och »Högmod går före fall« ligger nära till hands i berättelsen om

grodan som inte kan hålla tyst om sin förträfflighet och ramlar ned mot sin egen död, då han ska bita sig fast i en pinne och bli räddad över till ett nytt vattendrag av två flygande änder.

Den folksagan finns hos karakalpaker, mongoler och säkert många andra, däribland europeiska folk. Djuren varierar men budskapet är oförändrat. Hos de La Fontaine är det en sköldpadda som gapar och faller («La Tortue et les deux Canards»).

När vi kommit så långt som till jantelagen, har förmaningarna om blygsamhet parats med avund eller ren missunnsamhet. Det är en farlig kombination, i synnerhet som vi människor har en fallenhet för elakhet – allt ifrån grymhet i krig och massförföljelse till småaktigt gormande i den vardagliga tillvaron. Den destruktiva avundsjukan verkar vi inte kunna få bukt med, även om vi sätter upp Hocafigurer och kärnfulla ordspråk till motvärn.

Ett visdomsord som Nasreddin Hoca säkert skulle ha gillat – om det nu inte från början var hans – är det turkiska uttrycket *İt ürür kervan yürür*, 'Hundarna skäller men karavanen går vidare'. Dagens kloka ungdomar skjuter ifrån sig småaktigheterna med uppmaningen »Mata inte trollen«. Vare sig det rör sig om ylande hundar eller ljusskygga troll, ska man inte låta dem få »vatten på sin kvarn« eller ge dem en chans att »väsnas för ingenting«; något att tänka på ...

Nasreddin Hoca på nya äventyr

Hocafiguren finns alltså över hela det eurasiatiska rummet, där folk och kulturer har trängts med varandra i årtusenden. Vad skulle Hoca ha mera att säga om dagens värld, utöver presi-

dentval och annat som jag nämner i det här kapitlet? Vad skulle hända om vi skickade ut den turkiske Nasreddin Hoca på en långresa – en tur och retur Turan? Låt oss se!

Hoca var ute på sin första flygresan någonsin och kom till en plats där han aldrig varit förut. En stor välkomstkommitté mötte honom, och i den såg han en man som påminde om honom själv.

- Vem är det, frågade han en av sina reskamrater.
- Det är en gubbe som alla kallar Näsirdin Äpändi, eller mest bara Äpändi, blev svaret.
- Han ser lumpen ut, tyckte Hoca.
- När du skulle komma, sa folk att Äpändi nu skulle få träffa sitt alter ego.
- Och vad ska det betyda, undrade Hoca.
- Att ni faktiskt är en och samma figur.
- Du milde, utbrast Hoca, om han är jag, skulle jag då inte vilja vara han!

På vägen tillbaka landade flygplanet med en väldig duns mitt i en brännhet öken. Där blev Hoca omringad av beväpnade män. De kallade honom avfälling och förde honom med bakbundna händer till kalifen, islams beskyddare. Han kastades huvudstupa framför kalifen, som sparkade till honom och sa:

- Din fähund, du har vanhedrat moskén i din by. Du har vänslats med djur på en helig plats dit trogna muslimer kommer för att bedja. Du är inte ens värd en plats i helvetet. Vi bränner dig genast.

Man satte Hoca i en stor bur och tände på. Hoca suckade:

- Det ante mig att jag inte hade hamnat rätt. Då blir det paradiset nästa.

Från kalifens brinnande bur kastades Hoca in i en mörk gravkammare. Där insåg han snart att han stod inför ingen mindre än Jesus Kristus:

– Ser man på! Trevligt att råkas, sa Hoca. Du och jag har ju en del gemensamt. Vi är långlivade bägge två. Men du verkar inte riktigt hänga med längre. Jag har just gjort min första flygtur och träffat en som kunde vara jag. Gör om det, du, om du kan.

– Jag är ett med Gud och sitter hos honom, svarade Jesus. – Kors då, sa Hoca. Då behöver ni alltså bara en stol, när ni är ute och flyger?

Svenska Forskningsinstitutet i världsstaden Istanbul

Istanbul är en stad vid många vatten. Från mitt köksfönster ser jag Bosporen. Fiskmåsar går med rak hållning på hustaken och samlar sig till nästa svep över båtar och färjor i jakten på föda. Pråmarna från Svarta havet glider tyst förbi, men någonstans ifrån lägger sig ljudet av dova mistlurar som ett ödesmättat hölje över tillvaron. Genom lövverket anar jag Seraljudden, som sticker ut där Bosporen möter Gyllene hornet och Marmarasjön. Där stod en gång sultaner i sitt palats Topkapi och spanade ut över staden. Längre bort i Marmarasjön ligger Prinsöarna – en mörk bergshorisont i soldiset. Galatatornet sticker upp ovanför röda tegeltak, och jag ser om natten från fönstren i sovrummet den avsmalnande toppen och den förgyllda spiran, där ivriga fågelvingar flyger runt, runt i cirkeln av strålkastarljus.

Nedanför mina fönster vagnar palmbblad i en trädgårdsoas som andas stillhet och ro. Här har jag bott några år och här har jag min arbetsplats – på mark som varit svensk sedan mitten av 1700-talet – en »gated community« i hjärtat av megastaden Istanbul. Oleanderträdetes djuprosa blommor och den blålila lavendeln är färgklickar på den lilla gräsmattan som sluttar ned från den svängda marmortrappan på terrassen till det svenska generalkonsulatets palats. I det nedre vänstra hörnet av trädgården bakom palatset finns Svenska Forskningsinstitutet i två mindre hus, hopbyggda med det betonggytter som numera skymmer den en gång så magnifika sjöutsikten. Entrén till vår

skyddade inhägnad ligger i den övre änden av tomten vid stadsdelens myllrande affärsgata İstiklal Caddesi. De järnsmidda grindarna är inramade av en ljus välvd portal i gatumuren, som fotot på sidan 23 visar.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) grundades 1962 och blev tillsammans med de två andra svenska institut som redan fanns i Rom och Athen en bas för arkeologi och annan humaniora i Medelhavsområdet. SFII har sedan dess utvecklats till ett multidisciplinärt centrum för forskning i såväl humanistiska som samhällsvetenskapliga ämnen och med alltmer dragning åt nutid och dagsaktuella frågor.

Under institutets halvsekelånga existens har alla de politiska förändringar som samtidigt ägt rum i regionen gjort Istanbul till en första rangens utsiktsplats för studier av nationella och transnationella strömningar över Eurasien och Mellanöstern. I början av 1960-talet hade den turkiska republiken efter 40 års omvälvande stats- och nationsbygge just haft sin första militärkupp. Några år senare eskalerade Mellanösternkrisen till ett bestående internationellt trauma. När slutligen kalla krigets dagar var över, öppnades portarna till det som varit handelskaravanernas och turkfolkens vandringsvägar genom det vidsträckta Centralasien.

Geografiskt sträcker sig Istanbulinstitutets relevansområde från det inre av Asien till östra Medelhavsområdet med angränsande regioner som under historiens gång stått under det bysantinska eller osmanska rikets hegemoni.

Ett institut blir till och tar plats i Dragomanhuset

De svenska instituten i Rom och Athen – båda med inriktning på arkeologi och konsthistoria – är visserligen äldre än Istanbulinstituten, från 1926 respektive 1948, men ett forskningsinstitut i Konstantinopel hade faktiskt förts på tal tidigare än så.

I en artikel publicerad 1920 i årsboken *Ymer* från Svenska sällskapet för antropologi och geografi lanserades idén av arkivarien vid Kungliga Vitterhetsakademien, Ture Arne, med hänvisning till Sveriges långvariga kulturella och politiska förbindelser med Osmanska riket och med ett påpekande om att i »Konstantinopel besitta vi ett eget tomtområde, som möjligen kan utnyttjas för institutets räkning«.

Ture Arnes vision svarade i mycket mot det koncept som alltjämt styr utvecklingen av SFII idag. Förutom arkeologi, som var hans egen disciplin, menade Arne att »[s]pråk, etnografi och religionshistoria höra ... till studieområdet«. Den tomt han syftade på var platsen för den dåvarande svenska beskickningen med dess *Palais de Suède* i den osmanska huvudstaden.

Ett kortvarigt försök gjordes 1922–1924 att inrätta ett svenskt »forskarhem« i en förhyrd villa på den asiatiska sidan av Istanbul, i stadsdelen Moda-Kadıköy. Forskarna uteblev dock, och försöket kom av sig. Det skulle dröja ända till 1950-talet innan ett nytt initiativ togs. Dåvarande envoyén, sedermera ambassadören i Ankara, Adolf Croneborg, uppvaktade Utrikesdepartementet och andra svenska myndigheter och fick slutligen tillstånd att under tider då den stod outnyttjad upplåta en personalbostad om två rum och pentry på översta våningen i *Palais de Suède* åt svenska forskare, »vilka med Istanbul som bas önska bedriva studier eller forskning i Mellersta Östern«, enligt utrikesministerns yttrande i januari 1958.

Nu var bollen i rullning. Promemorior skrevs och en kommitté konstituerade sig som interimsstyrelse för bildandet av ett svenskt forskningsinstitut i Istanbul, vilket blev verklighet den 15 mars 1962, med sinologen Bernhard Karlgren som ordförande och bysantinologen Gustav H. Karlsson som sekreterare. Till en början bestod det nya forskningsinstitutet av inte stort mer än stadgar och donerade medel för stipendier och resebidrag. Verksamheten skulle komma att ta riktig fart först sedan institutet fått tillgång till egna lokaler 1974 och i likhet med de andra två Medelhavsinstitutionen beviljats ett årligt bidrag från staten från och med 1976.

Några decennier efter sin tillkomst firade Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul sin första stora fest. Det var lördagen den 5 juni 1999. En turkisk militärörkester inhyrd från Istanbuls armémuseum stod framför Svenska Palatset i traditionsenlig kostymering och med hela arsenalen av historiska instrument och attiraljer. Ljudet från pukor och trumpeter fick människor att häpet stanna till utanför konsulatsgrindarna vid İstiklal Caddesi.

Det som skulle firas var en återinvigning av den tidigare konsulsbostaden bakom palatset, det så kallade Dragomanhuset, som under de senaste 25 åren hade disponerats av forskningsinstitutet. Efter en omfattande reovering och utbyggnad stod huset rustat till de översta takbjälkarna. Ett auditorium hade byggts på den muromgärdade uteplatsen bakom huset. Därinnanför fanns kansli och bibliotek, spaciösa samlingsrum och gästforskarrum. Och på toppen av allt detta hade en vacker föreståndarbostad ritad av den turkisk-svenske arkitekten Chet Kanra inrättats på den en gång öppna och alltsedan 1954 inglasade takterrassen.

Osmansk så kallad *mehter*-musik med traditioner från janitsjerernas militärorkester – en av världens äldsta, grundad på 1300-talet – framför *Palais de Suède*, Istanbul, den 5 juni 1999. Foto: Förf.

Varför hade huset döpts till »Dragomanhuset«, frågar kanske någon. Benämningen *dragoman*, 'översättare/tolk', är en europeiserad form av ett semitiskt ord som på arabiska heter *tardjuma:n* och som på turkiska blivit ett något mer ljusklingande *tercüman*.

I det osmanska riket tjänade i äldre tid inhemska, vanligtvis icke-muslimska dragomaner som förmedlare och uttolkare av kontakterna mellan Höga porten och utländska makter, vars språk de behärskade men som de för övrigt inte hade någon lojalitet till. I den rollen var det viktigt att ha inte bara språkkunskaper, utan också politisk fingertoppskänsla för att behaga och, om livet stod en kärt, hålla sig väl med sina överordnade. Skickliga dragomaner kunde bli mycket inflytelserika och förlänas furstliga titlar.

Den svenska legationens tomt i Konstantinopel hade tidigare tillhört en mäktig osmansk dragoman av albansk härkomst, Alexandre Ghika. När denne föll i onåd, blev han halshuggen och hans fastigheter bortauktionerade. Det var så Sverige fick sin äldsta egendom utomlands. Via en annan dragoman som haft uppdrag för legationen kom den i svensk ägo den 10 maj 1757 och togs i besittning av envoyén Gustaf Celsing d.y.

Under det sena 1800-talet började de utländska ambassaderna hålla sig med egna dragomaner. Sveriges »siste dragoman«, som han har kallats, var Johannes Kolmodin (1884–1933). Han är en av dem som bott i SFII:s nuvarande kanslibyggnad, Dragomanhuset. Kolmodin hade kommit till Konstantinopel för att leta i arkiven efter nytt material om karolinernas uppehåll i Osmanska riket 1709–1714. Väl på plats blev han mer och mer indragen i det diplomatiska arbetet vid den svenska beskickningen, först som honorärattaché och dragoman, sedan som förste legationssekreterare.

Han var där mellan åren 1917 och 1931, mitt i händelsernas centrum, då det osmanska väldet drog sin sista suck och en ny turkisk nation tog form. Han dansade med prinsessor från sultanens hov, samtidigt som han följde den turkiska frihetskampen på nära håll och försåg svenska Utrikesdepartementet med ingående rapporter om dess framryckning under Mustafa Kemals ledning.

Överlåtelsen av Dragomanhuset från generalkonsulatet till forskningsinstitutet hade föregåtts av förhandlingar under viss friktion och dramatik. Det förstod jag, när jag tillsammans med andra studenter och forskare sommaren 1973 deltog i en kulturhistorisk resa längs Turkiets västkust i regi av institutet och under ledning av den då nypensionerade Cypernerarkeologen Alfred, »Alfiros«, Westholm. En dag medan vi fortfarande

Dragomanhuset på det svenska generalkonsulatets tomt i Istanbul. Bilden togs sommaren 1974, kort efter det att huset överlätits till SFII. På den tidigare inglasade takterrassen finns sedan 1999 en direktörsbostad. Foto: För.

var i Istanbul, skulle vi göra visit hos generalkonsul de Geer med maka och personal. Under rundvandringen i *Palais de Suède* fick vi se de rum på översta våningen som fram till en tidpunkt kort dessförinnan hade kunnat disponeras av forskningsinstitutet. Att frågan om forskarrummens framtid i det läget var oklar och kanske till och med vållade problem i relationerna mellan institutet och generalkonsulatet blev tydligt för oss, då Alfiros i närvaro av generalkonsulinnan besvarade våra frågor med ett kryptiskt »det där får vi tala om vid något annat tillfälle«. Möjligen visste Alfiros utan att vilja säga det öppet att en ny lösning var under diskussion.

Bara några månader senare, i september 1973, gavs det från Byggnadsstyrelsen besked om att institutet kunde få hyra Dra-

gomanhuset. Efter förhandlingar och beslut om hyreskontrakt och andra formaliteter ställdes huset till institutets förfogande våren 1974.

I maj samma år reste jag till Istanbul som institutets stipendiat för att under ett par månader göra förstudier till en doktorsavhandling i turkisk grammatik. Det jag då kom till var något helt annat än den ombonade miljö som idag möter forskaren. Dragomanhuset var helt tomt på folk och möbleringen ytterst sparsam. Tre andra akademiker hade bott där under några veckor och fått ordning på den lilla inredning som fanns. Sedan hade de gett sig iväg på långresa och skulle bli borta ett tag.

Portvaktens dotter hjälpte mig in och lotsade mig upp till husets största sovrum, där man inför min ankomst hade ställt in en tältsäng, en bokhylla och ett litet bord. Till min »svit« på andra våningen hörde också ett badrum och en stor klädkammare – en lyx som i den stunden bara ökade känslan av ödslighet och tryckande ensamhet.

Där stod jag dammig och trött efter en fem dagar lång bussfärd genom Europa och kände mig alltmer illa till mods i detta stora hus, som jag inte visste något om och där jag inte ens kunde låsa dörren till mitt sovrum.

De första nätterna ställde jag en brandsläckare för dörren, så att jag åtminstone skulle få en förvarning och bli väckt av oljudet om någon kom och försökte forcera hindret. Till slut hade min mörkrädsla stegrats till den grad, att jag drog tältsängen in i klädkammaren, vars dörr hade nyckel. I nära en veckas tid, så länge jag var ensam i huset, låste jag in mig där om kvällarna. Först när tupparna i grannskapet började gala nästa morgon, tordes jag öppna igen och gå ner till köket för att koka mitt frukostte.

Nya turkiska vänner, som kom och hälsade på i det ödsliga

huset, och en och annan tillfällig forskargäst från Sverige gjorde snart tillvaron drägligare. Till slut gick både avhandlingsarbetet och vardagslivet så bra, att jag sökte förlängning av stipendiet och blev kvar i Istanbul några månader till.

I brist på annan föreståndare fick jag ta hand om Dragomanhuset efter bästa förmåga och sköta kontakterna med generalkonsulatet. Institutets skattmästare hade skickat med 1 000 kronor för driften av huset under tiden jag var där. Pengarna räckte gott. Någon omfattande verksamhet var det således ännu inte tal om. Utlägg gjordes för tvätt, städning och smärre reparationsarbeten. För resterande belopp köpte jag bland annat turkiska teglas, vilka saknades bland det svenska porslinet i köket, och turkologisk litteratur till biblioteket.

Senare under hösten rustades biblioteket upp med bokhyllor från golv till tak. Hyllorna monterades och kom på plats genom en kraftinsats av en nyanländ gäst i huset, författaren Aarand Roos. Den tillträdande styrelseordföranden Gunnar Jarring kom en dag och inspekterade. Andäktigt berättade vi för honom om våra praktiska bestyr.

Den världskända »musslan« var så stillsam och korrekt som vi hade förväntat oss att han skulle vara. Samtidigt slog han an en kollegial ton, som han kanske inte skulle ha gjort i ett icke-akademiskt sammanhang. Efter de inledande hälsningsfraserna tog han sig »friheten« att som senioren i sällskapet lägga bort titlarna med oss, och så var vi »du« med den store!

Vid återinvigningen av det restaurerade och utbyggda Dragomanhuset ett kvartssekel efter min stipendietid i Istanbul framstod erfarenheterna från 1974 som något smått överkligt från *anno dazumal*.

Ännu märkligare känns det, när jag efter ytterligare ett fem-

tontal år sitter i mitt kontor med en boksamling från Gunnar Jarrings privata bibliotek på hyllor i det hörn av rummet där min enkla tätsäng en gång stod. Studentåren var en härlig tid, men i just det här avseendet kan jag inte säga att det var bättre förr. De senaste decenniernas tillbyggnad och renoveringar av institutslokalerna i Istanbul har gjort SFII till en plats där allt fler forskare och studenter kan vistas för eget arbete och vetenskapliga utbyten av varjehanda slag. Under mina år som institutschef på 2010-talet sjuder huset av liv och spännande aktiviteter.

SFII – nordiskt campus i megastaden och lärdomsstaden Istanbul

Istanbul har så länge man kan minnas varit en storstad som attraherat historiker och kulturvetare. Så är det fortfarande. Idag är Istanbul dessutom en megastad som lockar affärsfolk, politiker och för övrigt horder av människor som hoppas kunna göra karriär eller åtminstone få möjlighet till arbete och försörjning.

Dagens Istanbul har en folkmängd som närmar sig det sammanlagda antalet invånare i Sverige, Danmark och Norge. Dessa tre länder (exklusive Grönland och Svalbard) har ett gemensamt ytmått på ungefär 878 000 kvadratkilometer. Stor-Istanbul breder ut sig på omkring 5 200 kvadratkilometer.

I större utsträckning än många andra storstäder har Istanbul en särskilt stark koncentration av människor i kärnområdet, medan förstäderna är färre och mindre tätbefolkade. Med vårt turkiska inlån från Karl XII:s dagar kunde vi kalla det *kalabalik* i ordets ursprungliga bemärkelse; det är packat med folk och trångt i Istanbuls innerstad, om än inte nödvändigtvis med det

kaos som en gång uppstod vid »kalabaliken i Bender«.

På 1990-talet växte Istanbul med »ett Malmö årligen«, som dåvarande svenske generalkonsuln Sture Theolin uttryckte saken. Folkökningen har fortsatt i den takten. Flyktingströmmar från Syrien och andra oroshärdar i Mellanöstern förvärrar läget. Det är nog bara en tidsfråga, innan Istanbuls befolkning vida överstiger invånarantalet i Skandinavien.

Storistanbul upptar bara omkring 1 procent av Turkiets yta men hyser 15–20 procent av dess befolkning och dominerar landet på många sätt. Istanbul är inte längre huvudstad, men ändå tveklöst Turkiets – för att inte säga regionens – ekonomiska och kulturella centrum. Hälften av Turkiets författare lär vara bosatta i Istanbul. Antalet universitet – statliga och privata – är långt fler än 50.

Staden breder ut sig i både Europa och Asien. Dess två uddar i den södra änden av Bosporen är näringsmässigt lika framgångsrika fast på olika sätt. Seraljen och de magnifika moskéerna ligger inbäddade i sin kulturhistoria och lever gott på turismen. I Kadıköy avancerar kommersen och bostadsmarknaden. Den milslånga strandpromenaden utefter Marmarasjön är ett av flera exempel på det mondäna liv som välbeställda Istanbulbor i många fall kan tänka sig som alternativ till den europeiska sidan av Bosporen.

Enkätundersökningar från senare tid visar att människor boende på den »anatoliska«, det vill säga den asiatiska sidan av Istanbul, är lika mycket och till och med aningen mer nöjda med sitt vardagliga liv i jämförelse med boende på den europeiska sidan.

I ett vidare geografiskt perspektiv har Istanbul likaså fått en alltmer central position, inte minst som trafiknav för tre

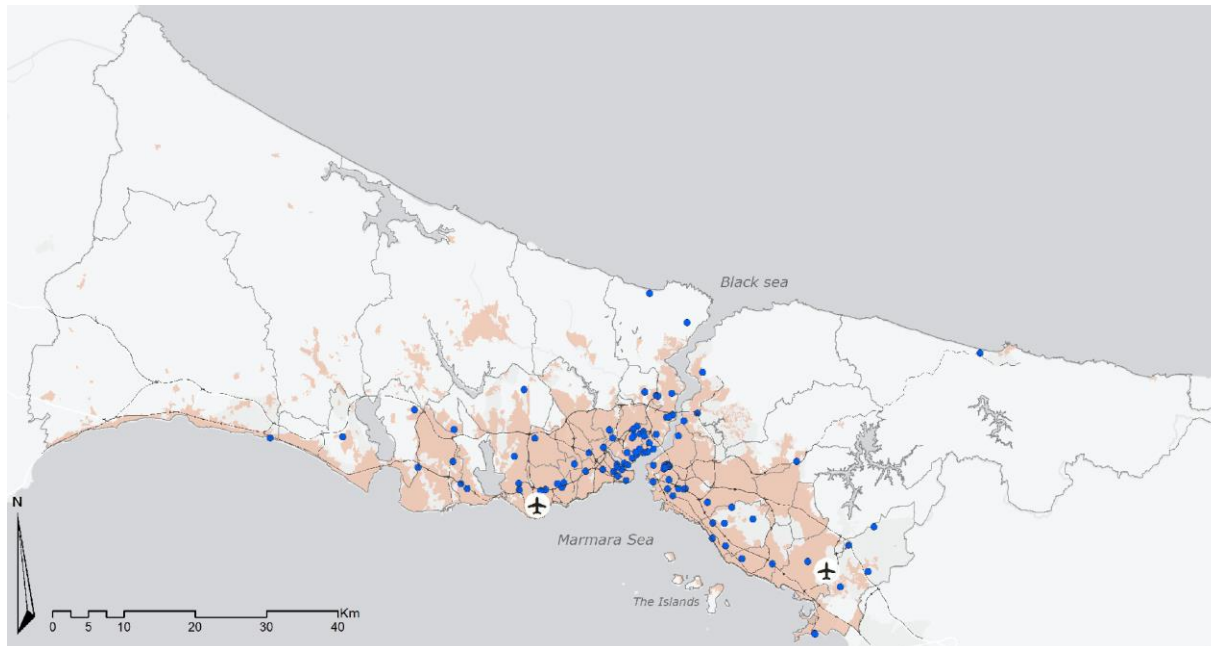
kontinenter och, delvis till följd av det, som internationell mötesplats för politiker, affärsmän med flera. Transittrafiken via Istanbul från och till destinationer i Asien och Afrika har ökat lavinartat. Strömmen av passagerare svämmar över sina bräddar på stadens två civilflygplatser – den europeiska Atatürk Havalimanı (International Atatürk Airport) och den anatoliska Sabiha Gökçen (Istanbul Sabiha Gökçen International Airport), döpt efter Atatürks adoptivdotter, som utbildade sig till pilot.

En tredje flygplats ska byggas uppe vid Svarta havet, samtidigt som skog skövlas och grunden läggs till en tredje Bosporenbro för än mer och snabbare kommunikation mellan världsdelarna och i anslutning till den nya flygplatsen.

Istanbul är en värld i sig, och Sverige kan skatta sig lyckligt över att ha inte bara en stark diplomatisk och finansinriktad representation på plats, utan också ett centralt beläget forskningsinstitut med närhet till andra akademiska och mångkulturella miljöer i denna megastad.

Forskningsprojekten vid SFII har som sig bör stor spännvidd såväl ämnesmässigt som kronologiskt sett. Det äldsta och mest omfattande projektet är utgrävningarna i Labraunda, en kultplats för »Zeus med dubbelyxan (*labrys*)« i det antika Karien (sydvästra Turkiet) några århundraden före vår tideräkning. Grävningarna inleddes på privat basis av svenska arkeologer redan 1948, långt innan det fanns något institut i Istanbul. Nu drivs de som ett delat fransk-svenskt projekt med vetenskapligt stöd från bland andra *Institut Français d'Études Anatoliennes* i Istanbul och Uppsala Universitet i Sverige. Till SFII/Istanbul kommer projektdeltagarna för konferenser och publicering av sina forskningsarbeten.

Andra historieinriktade projekt vid institutet har handlat om gudsbilden i 300-talets bysantinska Kappadokien, osmansk ar-

Storistanbul 2014. De orangefärgade partierna markerar bebyggelse och de blå punkterna spridningen av högskolor (huvudcampus och filialer). Ritning av Fatih Terzi, Istanbul Teknik Üniversitesi.

kitektur och Karl XII:s maktutövning över Sverige under åren i Osmanska riket. Den nutidsrelaterade forskning som bedrivs vid SFII är till stora delar av sociokulturell eller sociopolitisk karaktär. Ofta handlar det om frågor som rör mobilitet och identitet av olika slag (migration, gränsöverskridande kulturmöten, flyktingskap, medborgarskap, nationell identitet, språkpolitik, transnationalism, minoritetspolitik med mera).

För svenska universitet och högskolor är SFII/Istanbul i likhet med de andra instituten i Rom och Athen en förmånlig utpost – ett slags »andra campus« – i det allt intensivare arbetet för en internationalisering av forskning och högre utbildning. Lärosätena bidrar i sin tur till uppbyggnaden av institutens verksamhet genom affiliering av forskare och studenter till instituten och genom medverkan i kurs- och forskningsprogram som sedan genomförs vid något av dessa svenska »campus« utomlands.

Istanbulinstitutets anknytning till högskolor i Sverige, liksom de omfattande kontakter som finns med turkiska universitet, är en självklar del av konceptet. Det nordiska forsknings-samarbetet gynnas också av den svenska utposten i Turkiet. Våra nordiska grannländer har ingen egen stadigvarande forskningsrepresentation i Istanbul och uppskattar att SFII erbjuder deras studenter och forskare att söka stipendier och att delta i institutets övriga verksamhet.

Nordiskt nätverkande och forskarutbyten mellan Istanbul och Skandinavien skapar stora kontaktytor där deltagare från både Norden och de regioner som forskningen är inriktad på snabbt kan nå varandra och utveckla samarbeten. Det märks också att unga forskare attraheras av den breda och varierade forskningsmiljö som ett institut som SFII står för. Att bygga upp och utveckla postdoc-program för forskningspraktik och

studiebesök kunde vara en lukrativ affärsidé för internationella och internationaliserande institut av det här slaget.

Svenska kvarter i Konstantinopel / Istanbul

En het och fuktig dag i juli 2014 tar jag spårvagnen från Karaköy över Galatabron och Gyllene hornet till Gülhaneparken. Där stiger jag av och tar mig upp för gatan Soğukçeşme till ett hus på krönet inte långt från Bâb-ı Hümayûn, 'Imperieporten', det första portvalvet intill sultanpalatset Topkapı.

Jag går fram till huset jag vill besöka och rycker i ytterdörren, som visar sig vara låst. Några sekunder senare öppnar en äldre herre och ber mig vänligt att stiga på hos *İstanbul Kitaplığı*, Istanbulbiblioteket – ett bibliotek som samlar på böcker förknippade med Istanbul.

När bibliotekschefen Neslihan Yalav hör var jag kommer ifrån och plockar fram böcker som kan vara intressanta för mig, visar hon upp en bok på svenska om *Svenska Palatset i Konstantinopel* av Bengt O.H. Johansson. En annan svensk bok som jag sedan hittar i bibliotekets katalog är *Fotografiska vyer från Bosporen och Konstantinopel* – en bok om fotografen Guillaume Berggren (1835–1920), som gick i land i Konstantinopel 1866 och blev kvar där i ett halvt sekel, i nära kontakt med såväl svenska beskickningen som sultanhovet.

Allt om Istanbul verkar vara åtråvärt på det här biblioteket – turkiskt som utländskt. Det sporrar mig att leta fram lämpliga bokgåvor bland institutets publikationer. Dem har jag med mig till Neslihan Hanım, när jag återkommer en vecka senare för

att fortsätta botanisera bland hennes Istanbulböcker. En antologi som passar alldeles utmärkt i samlingarna är *Istanbul as Seen from a Distance* med min företrädare på direktörs-posten, Elisabeth Özdalga, bland utgivarna. Sveriges siste dragoman i Konstantinopel, Kolmodin, väcker också förtjusning, när biblioteket får ett exemplar av en annan konferensvolym från institutet.

Biblioteket öppnades 1990 och hade då ett bestånd av cirka 6 000 böcker. Det har sedan dess vuxit till över 10 000. Grundaren, Çelik Gülersoy (1930–2003), var en kulturhistoriskt intresserad jurist och författare till många verk om Istanbul. I boken *Beyoğlun'da Gezerken* ('På strövtåg i Beyoğlu') har han ett avsnitt om Svenska Palatset. Gamla fotografier visar 1800-talsinteriorer i tunga draperingar, däribland »Orientaliska rummet«, som den svensk-norska legationen tydligen höll sig med på den tiden. En svenskrubricerad teckning av samma gamla datum återger den panoramavy över hamnen och Seraljudden som man då hade från palatsets terrass men som idag är ett minne blott.

Det var den här vyn som tidigare hade gjort det Svenska Palatsets belägenhet så avundsvärd. På närmare håll än någon annan utländsk beskickning hade man haft ögonkontakt med Topkapi, sultanernas och den osmanska regeringens högborg alltsedan Mehmed Erövrarens dagar. I det sena 1800-talet var Topkapi en övergiven plats, sedan sultanerna byggt sig nya palats utefter Bosporen, men man kan ändå tänka sig att den mytomspunna Seraljen förblev en fantasieggande symbol för den osmanska stormaktstiden.

Från goda vännen Fatmas terrass på andra sidan İstiklal-gatan mittemot det svenska generalkonsulatet kan jag återuppliva den forna utsikten – ja, mer än så. Här har jag i nedre vänstra ögonvrån entrén till Svenska Palatset med det ny-

målade riksvapnet i klarblått och guld. De höga yviga lindarna uppe vid grinden på svenskarnas tomt skulle vi helst vilja kapa, för de skymmer en stor del av Topkapi. *Aya Sofya* är snart också bakom lövverket, men Blå moskén – eller *Sultan Ahmet*, som den kallas här – står fritt med sina sex minareter.

Istanbuls berömda skyline i all ära, men på Fatmas terrass är det något annat som fascinerar. Rakt nedanför oss ser vi innergården till *Narmanlı Han* – ett ruckel idag men en gång, på 1830-talet, uppförd för den tsarryska ambassadens räkning efter ritningar av ett schweizisk-italienskt brödrpar, arkitekterna Gaspare och Giuseppe Fossati. Den äldre Gaspare (1809–1883) hade studerat både romartidens och renässansens arkitektur och därefter tagit intryck av ryska stilideal under några år i S:t Petersburg. Det märks. Gatufasaden framför den svenska konsulatsgrinden har något tungt nyklassicistiskt över sig.

Fastigheten var stor, upptog nästan ett helt kvarter, och tjänade i närmare 100 år både som konsulär avdelning och som fängelse. I förvirringen efter oktoberrevolutionen 1917 var beskickningen under en tid öppen för ryska flyktingar från det nyetablerade Sovjetunionen. Efter rättning i det sovjetiska ledet stannade det före detta konsulatet och fängelset i den nya statens tjänst och uppläts åt olika sovjetiska agenturer, däribland resebyrån Intourist.

År 1933 var den rysk-sovjetiska epoken över för fastigheten mitt emot svenskarnas beskickning. Den såldes och fick sitt nuvarande namn av de nya ägarna, två affärsidkande bröder Narmanlı. Under deras tid blev *Narmanlı Han* ett kulturcentrum med ateljéer för bildhuggare, författare och andra skönandar, innan hela byggnadskomplexet gick mot misskötsel och förfall.

En av det moderna Turkiets mest uppburna författare, Ahmet Hamdi Tanpınar, hade under åren 1944–1951 sin skrivarlya där. Kanske var det i *Narmanlı Han* som han skrev novellen »Erzurumlu Tahsin« – den första och hittills enda översättningen till svenska av denne poet, prosaist och akademiker, som var i otakt med sin tid men som kommit igen desto mer postumt (ss. 131–133).

Efter många stumma år, då Brustna fönsterrutor i *Narmanlı Han* gapat mörkt och tomt mot den svenska konsulatsmuren, väcktes runt millennieskiftet nya tankar på upprustning och restaurering. Bråk mellan arvingar och andelsägare låste planerna i ytterligare något decennium. Nu är fastigheten såld igen. Vi svenskar på andra sidan gatan kan bara vänta och se hur det kommer att gå för apoteket och andra butiker i husets gatuplan, där vi länge varit kunder.

Den gatstump som löpte utefter den södra väggen intill fängelsedelen av det forna tsarryska konsulatet hette Sverigegatan, *İsveç Sokağı*. Den döptes senare om till *Müeyyet Sokağı*, där det första ordet är arabiskt och betyder ’stödjure(n)’ – Gud eller någon annan. Det ordet används knappast längre i dagens turkiska, vilket tyder på att namnbytet kan ha skett kort före eller efter republikens grundande 1923.

Motivet till namnbytet känner jag inte till. Men varför gatan inte fick behålla sitt tidigare namn skulle jag bra gärna vilja veta. Svenskarna fanns ju fortfarande där, åtminstone den svenska legationen, på andra sidan huvudgatan *İstiklal Caddesi*.

Den centralt belägna svenska beskickningstomten i Istanbul har lovordats i många sammanhang och framhållits som en smått oskattbar tillgång för Sverige. Det märks inte minst idag

bland oss som arbetar på forskningsinstitutet. SFII utgör en forskningsmiljö dit folk hittar och gärna kommer. Men även långt före SFII:s tid och långt innan dagens byggnader med sina välputsade fasader fanns, verkar den svenska beskickningen ha varit en samlingspunkt i både diplomatiskt och kulturellt hänseende.

Runt sekelskiftet 1800–1900 hade »svenskkolonin« i Konstantinopel blivit något av en institution med legationen i stadsdelen Pera som givet centrum för träffar och kontakter. Ett stenkast därifrån låg fotografen Berggrens ateljé, »Svenska klubben«, dit kända figurer som kung Oscar II, Anders Zorn och Sven Hedin kom för att bli avporträtterade. En rad yrkesverksamma kvinnor ingick i svenskkolonin, till exempel författarna med mera Elsa Lindberg-Dovlette, Hanna Hindbeck och Stéphanie Beyel, som i olika publikationer skrivit om den vardag de själva länge levde i. Många svenskar blev kvar i Turkiet livet ut och ligger begravda i Istanbul.

Många är också de svenska diplomater som fascinerats av Turkiet och på ett eller annat sätt dröjt sig kvar vid det turkiska. Förutom de redan omtalade och citerade Johannes Kolmodin (1884–1933), Erik Boheman (1895–1979), Erik Cornell (f. 1930) och Kaj Falkman (1934–2018), tänker jag på sådana bland 1900-talets sändebud som Einar af Wirsén (1875–1946), Gustaf Oscar Wallenberg (1863–1937), Torsten Weman (1901–1981), Eric von Post (1899–1990) och Ingmar Karlsson (f. 1942).

Deras minnen är värdefulla närbilder av den turkiska republikens uppbyggnad och utveckling. Gunnar Jarring, som jag återkommer till längre fram, var bland de första som i en publikation på svenska gav en översikt över den kemalistiska republiken. Rubriken på hans skrift, *Det nya Turkiet*, ekar

pikant idag, då Erdoğan och den sittande AKP-regeringen lanserar en likalydande slogan och menar något helt annat än det Jarring skrev om 1937 (ss. 83, 108).

Efter den Turkiska Republikens grundande 1923 flyttade främmande makters beskickningar till den nya huvudstaden i det inre av Anatolien. Den svenska legationsflytten var fullbordad 1934. Palatset i Istanbul stod till Ankaraambassadens förfogande men fick ingen egen diplomatisk status förrän 1953, då det inrättades som konsulat och sedan, 1962, som generalkonsulat. Snart nog skulle också ett forskningsinstitut flytta in på området.

Den mångbenämnda staden

Omdöpning av gators namn är en vanlig företeelse bland världens städer. Detta gäller inte minst Istanbul och då inte bara dess gator, utan mycket annat också. Den stora affärsgatan – som den tidigare nämnda korta tvärgatan Müeyyet Sokağı (s. 172) mynnar ut i framför det svenska generalkonsulatets huvudgrind – kan ha döpts om från *Grand Rue de Pera* till İstiklal Caddesi vid ungefär samma tid som »Sverigegatan« fick nytt namn. Även den gången hade man valt ett arabiskt ord, *istiklal*, 'självständighet' – inte alls ovanligt i tidig 1900-talsosmanska men senare utkonkurrerat av turkiska nyord som *bağımsızlık*, 'oavhängighet', och *özgürlük*, 'frihet'. Men det gatunamnet byter man inte ut i en handvändning arabismen till trots; *İstiklal* har blivit ett begrepp – gatan som aldrig tycks sova, gatan där man shoppar eller bara strosar inpå sena natten.

Det grekiska *Pera*, 'bortom', i det gamla namnet hade avsett hela stadsdelen där gatan låg – området norr om och på

andra sidan av den mur som omgav det antika och osmanska Istanbul. Stadsdelsnamnet Pera avskaffades 1925 och byttes mot det turkiska *Beyoğlu*, 'furstesonen'. Den benämningen lär gå tillbaka på en uppburen affärsman på 1500-talet, Avise Gritti, illegitim son till en förmögen venetianare som efter återbördandet till Venedig blev stadens 'doge', furste.

I den långdragna såpoperan *Muhteşem Yüzyıl*, 'Det magnifika århundradet', om glansdagarna under Süleyman den stores regeringstid (1520–1566) är furstesonen Gritti och dennes entourage karikatyrer på rika européer som levde gott i den osmanska huvudstaden men som det självsäkra sultanhovet kunde leka katt och råtta med allt efter behag – om man nu ska tro på den versionen.

Mest av allt har stadens eget namn växlat. Den välplacerade metropolen har lockat många folk och makter i alla tider, och benämningarna berättar en del om vad staden har betytt för dem. Det mest idylliserande och skönklingande är kanske de osmanska poeternas *Der-i Sa'adet*, 'Lyckans boning', med variationerna *Âsitâne-i Sa'adet*, 'Tröskeln till lyckan', och *Âsitâne-i Sa'adetâshiyâne*, 'Tröskeln till lyckans boning'. För att inte tala om vikingarnas *Miklagård* för »Den stora staden«.

Mehmed Erövraren, som var först med att be till Allah i katedralen Hagia Sofia efter att ha intagit staden den 29 maj 1453, kan vara den som myntade namnet *Islâmbol*, '(staden) Uppfylld av islam'.

När ryska trupper gick in i Adrianopel / Edirne den 21 januari 1878, var det hägrande målet *Tsarigrad*, 'Kejsarstaden', som den osmanska huvudstaden kallades av befälhavaren, tsarens bror, storfursten Nikolaj. Det var ett namn gångbart bland Konstantinopels slaviska befolkning, däribland bulgar-

erna, som mellan åren 1848 och 1861 gav ut tidskriften *Tsari-gradski Vestnik* från ett ställe nära Galatabron över Gyllene hornet.

Den historiska person som framför andra lånat sitt förnamn åt Istanbul är kejsar Konstantin den store. År 330 utropade han Nya Rom, *Nea Roma*, till huvudstad i det rike som skulle bli Östrom, senare mera känt som Bysantinska riket med huvudstadsnamn efter nämnde kejsare. Namnformen, med eller utan grekiska *polis* ('staden'), har varierat beroende på språk. *Konstantinopel* blev bland armenier *Gosdantnubolis*, bland araber och osmaner *Konstantiniyye*.

Istanbul, slutligen, blev officiellt namn 1930 men hade varit i bruk långt dessförinnan, då begränsat till det klassiska stadsområdet söder om Gyllene hornet. Uppfattningen att namnet och kortformer som *Stambul* och *Stanbol* har sitt ursprung i grekiskans *eis tin polin*, 'in till staden', eller *stin poli*, 'i staden', tycks vara på väg att bli en vedertagen sanning. En annan teori är att namnet är en stympad form av *Konstantinopel*.

De flesta andra personnamn som figurerat i sammanhanget kommer från sagans värld. Det har till exempel berättats om en *Yanko* som lär ha funnits långt före vår tideräkning. Han ska ha grundat staden, givit den sitt namn och sedan levt i flera hundra år, till slut så hedniskt och syndigt att gudarna ingrep och krossade staden. Den som sedan fick ta vid och bygga upp staden på nytt var sonen Buzantin, skriver Klaus Kreiser i boken *Istanbul: Ein historisch-literarischer Stadtführer* (2001).

Därmed är vi framme vid den mest omhuldade legenden om Istanbuls grundande – eller rättare sagt »legender« i pluralis, för berättelsen om Buzantin, Byzas och dylika namn finns det många variationer på. Byzas, möjligen en kung från Thrakien

eller son till havsguden Poseidon och kanske barnbarn till Zeus, var enligt den mest spridda berättelsen ledare för en skara människor som utvandrat från staden Megara i Grekland efter att oraklet i Delfi ha fått rådet att ge sig iväg och bosätta sig på en plats »mitt emot de blinda«.

Legenden kan sättas i samband med migrationer som ägde rum under en period på cirka 200 år fram till mitten av det första årtusendet före kristen tid. Den avsedda platsen skulle ha varit nuvarande Seraljudden, mitt emot Kadıköy, det historiska Kalchedon. Där hade de »blinda« slagit läger några decennier tidigare utan att ha fattat att den motsatta sidan skulle ha varit en mer gynnsam boplats.

Tvåusenfemhundra år senare är Kadıköy en central och framgångsrik stadsdel i Storistanbul. De »blinda« i Kalchedon skulle idag ha kunnat sälja sina boningar för miljoner ...

Att vara eller inte vara – svenskt *raison d'être* i Istanbul

Sverige har haft fast diplomatisk representation i Turkiet alltsedan 1734–1735, då de unga herrarna Carl Fredrik von Höpken och Edvard Carlsson, senare Carleson som adlad, utnämndes och installerade sig som *chargés d'affaires* / ministrar i Konstantinopel. Deras första åtaganden var att reglera Karl XII:s skulder efter dennes femåriga vistelse på osmansk mark 1709–1714, att sluta handelsavtal och försvarsallians mellan Sverige och Osmanska riket samt att förbereda protestantisk religionsutövning i den osmanska huvudstaden.

De fick en tillfällig bostad i ovannämnda stadsdelen Pera, bland andra europeiska sändebud.

Den tomt på vilken svenska generalkonsulatet ligger idag –

svenska statens äldsta egendom i utlandet – införskaffades 1757 av efterträdaren Gustaf Celsing d.y., son till Gustaf Celsing d.ä., som varit med Karl XII i Bender. En senare beskickningschef, Gerhard Johan von Heidenstam, köpte 1787 den intilliggande jordplätt på norrsidan där knappt 200 år senare Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul skulle komma att få sina första egna lokaler.

Konstantinopel var vid den här tiden en trädad som ofta drabbades av bränder. De ursprungliga husen på svenskarnas tomt i Pera blev också lågornas rov. Efter några mindre eldsvådor i början av 1800-talet brann slutligen beskickningschefens hus ned till grunden 1818, och det skulle dröja ända till 1870 innan ett nytt ministerhus stod inflyttningsklart – den här gången byggt i sten.

Det är det huset vi ser idag – *Palais de Suède*, som det kallas, ritat av österrikaren Domenico Pulgher. Före tillkomsten av det nya palatset fick de utsända med familjer och personal tränga ihop sig i en tvåvåningsbyggnad som varit ämnad åt vakthavande personal längre upp på tomten mot huvudgatan *Grand Rue de Pera*, dagens İstiklal Caddesi.

En köksbyggnad som uppförts på den år 1787 inköpta tomt-delen eldhärjades 1829 men byggdes upp igen och blev bostad åt olika yrkesutövare vid legationen – präster, tolkar och andra samt så småningom, efter ambassadens flytt till Ankara, konsul och generalkonsuler. Genom en tillbyggnad 1886 utökades huset med en ny flygel i vinkel mot bakgården och ytterligare en våning med ett öppet terrassplan på taket. Det är det huset som är det nutida Dragomanhuset (se foto på s. 161).

En träbyggnad som klarat sig undan bränder och annan förödelse finns alljämt kvar på den svenska konsulatstomten. Det är det lilla kapellet beläget på en egen låst terrass nedanför

den sluttande gräsmattan bakom palatset. Det uppfördes 1858 på initiativ av den driftige svensk-norske diplomaten Sibbern, som under den korta tid han var stationerad i Konstantinopel såg till att det blev fart på det försummade återuppbyggnadsarbetet efter storbranden 1818. Legationsprästabefattningen, som hade instiftats under Karl XII:s tid i Bender, blev för den skull inte särskilt långlivad och upphörde efter 1883, då svenska staten inte längre betalade ut någon lön till prästen.

Kapellet har sedan dess hyrts ut till andra kristna församlingar – under lång tid grekiska protestanter och nu senast koreaner. Samtidigt påminner det lilla trähuset med sina höga gotiska fönster och ett blygsamt bronskors på taket om den betydelse religionen hade i det inledande skedet av den svenska diplomatiska närvaron i Turkiet. Själasörjare ansågs vara behövda både för frigivna kristna slavar, fångna och försålda efter sjöröveri och krig, och för en växande sjömansmission efter det att den svensk-norska skeppsfarten på Konstantinopel börjat expandera.

Närvaron av kristna i Konstantinopel – svenskar och andra – spelade stor roll i förhandlingarna mellan utsända och uppdragsgivare i Stockholm både inför köpet av legationstomten och sedan i överväganden om den skulle behållas eller avyttras. Pengar som samlats in för byggandet av en kyrka användes till fastighetsköpet 1757 av Gustaf Celsing d.y., som i stället lät inrätta en gudstjänstlokal i ministerhuset.

När han fick kritik för sitt sätt att disponera den evangeliska fonden, antydde han att man ju alltid kunde sälja egendomen, men det tyckte sig Kanslikollegiet inte kunna tillstyrka av omsorg om de kristna själarna. Kyrkofondsargumentet användes igen så sent som 1906, då Kungl. Maj:t avfärdade ett förslag från svenska riksdagen om försäljning med hänsyn

till att tomten »inköpts för uppförande av en luthersk kyrka«.

Dessemellan och senare har den svenska legationstomten i Konstantinopel / Istanbul varit föremål för ett otal anbud och spekulationer av olika karaktär. 1832 ville man från tsarrysk sida mot en rundlig mellanskillnad byta till sig den svenska tomten, som låg snäppet närmare sultanernas Topkapi och hade vackrare utsikt än den egna beskickningen. 1840 bjöd svenske kungen Karl XIV Johan ut tomten till ryssarna i hopp om en gränsjustering i norra Finland.

Privata spekulanter framträdde på 1860-talet, bland annat med planer på hotellbygge. Under 1940- och 1950-talen, då ambassaden flyttat till Ankara och det ännu inte inrättats något konsulat i Istanbul, verkar återigen frågan om försäljning ha legat nära till hands.

Turkiska statens k-märkning av fastigheten 1984 har begränsat möjligheterna att använda platsen för vinstbringande verksamhet. Men detta hindrade inte det svenska Utrikesdepartementet att år 2000 fatta beslut om nedläggning av generalkonsulatet. Allt gick i svindlande fart. Utan vidare konsultationer beordrades generalkonsuln avbryta sin semester för att börja säga upp personal och förbereda försäljning av fastigheten.

Åtgärderna innebar samtidigt ett hot mot forskningsinstitutet, som skulle bli av med både sina lokaler och den juridiska ställning man i likhet med svenska handelskontoret hade fått i Turkiet genom närvaron av ett svenskt generalkonsulat i Istanbul. Protesterna lät inte vänta på sig. Regeringen backade och tillsatte en enmansutredning med resultatet att generalkonsulatet blev kvar och utökades med en ny sektion för svensk-turkiskt samarbete.

Det **senaste nedläggningsshotet mot forskningsinstitutet** kom

2014, då jag fortfarande var chef för SFII. Den här gången var inte generalkonsulatet inbegripet. Det nya regeringsförslaget, som gällde de tre Medelhavsinstituterna i Rom, Athen och Istanbul samt kulturinstitutet Villa San Michele på Capri, gick ut på att det statliga stödet till dessa inrättningar skulle upphöra inom loppet av ett par år.

Det var en säregen historia som nu efteråt kan liknas vid stormen i ett vattenglas men som hade det goda med sig att myndigheter och andra fick se vilket starkt stöd instituten har bland svenskarna. Saken uppmärksammades till och med internationellt.

Den enda förhandsinformation institutsledningarna fick om regeringens intentioner kom i form av ett e-postmeddelande från en styrelseledamot. Denne hade på omvägar fått uppgift från Utbildningsdepartementet om innehållet i den budgetproposition som skulle offentliggöras nästa dag, den 22 oktober. Nyheten spred sig som en löpeld. Kampanjer inleddes för stöd åt instituten och pågick med oförminskad intensitet under fem veckor, fram till den 27 november, då högskoleministern i ett pressmeddelande förklarade att regeringen dragit tillbaka förslaget.

Statsanslaget, vilket efter den kraftiga opinionsstormen hösten 2014 till slut säkrades åtminstone fram till nästkommande riksdagsval, täcker i första hand driftskostnaderna (fastigheter och administration). Forskningsverksamheten däremot bekostas till allra största delen med medel som får sökas hos externa finansörer. De främsta gynnarna under senare år har varit Kungliga Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond, vilka inte bara beviljat anslag sökta av individuella forskare, utan också tagit egna gemensamma initiativ till utlysning av forskningstjänster vid SFII och de två systerinstituterna i Rom och Athen.

Sådana insatser stärker banden till den svenska universitetsvärlden, vilket för institutet i Istanbul är av särskild betydelse, då det till skillnad från de två andra arkeologiskt och konsthistoriskt orienterade instituten genom sin ämnesbredd inte har en given anknytning till specifika institutioner.

Forskare med externa anslag förvaltade av institutet anställs för den tid anslaget gäller och bedriver sin forskning på helt eller deltid i Istanbul eller kan välja att ha sin arbetsplats på annat håll beroende på vad som stipulerats för anslaget. Dessa spelar en viktig roll som representanter för SFII:s forskningsmiljö och förväntas delta i institutets program- och publikationsverksamhet. De blir ett slags resande vetenskapsambassadörer och bidrar till den internationella dynamik som ett forskningsinstitut typ SFII har goda förutsättningar att bjuda på.

För mig som chef för SFII, 2012–2014, och därefter som utsänd professor från Stockholms universitet med ansvar för institutets Jarringsamling (se nästa avsnitt), är det en sann glädje att vara med och utveckla den potential institutet har för forskning på bred front och närsynt bevakning av pågående samhällsskeenden i den turkspråkiga världen och angränsande regioner.

Genom sitt fysiska läge är Turkiet inte bara ett geopolitiskt utan också ett geokulturellt viktigt land. Det har i långa tider varit och fortsätter att vara en genomfartsled med allt vad det innebär av handelsutbyten och kulturflöden. Turkarna har länge varit angelägna om att få räknas in i den europeiska gemenskapen, men samtidigt håller de sig à jour med olika samarbetsformer i det asiatiska närområdet och längre österut.

Kontakterna med grannarna runt Svarta havet odlas och får

stort utrymme i nyhetsflödet. Hos *Shanghai Cooperation Organization* mellan Kina, Ryssland och centralasiatiska stater har Turkiet tills vidare status som »dialogpartner« med möjlighet att följa överläggningar och överenskommelser som kommer till stånd där.

Med sina biblioteksresurser och sin breda vetenskapliga verksamhet, erbjuder SFII en unik forskningsmiljö för studier inriktade på de landområden som en gång utgjorde Sidenvägens kultursfär.

Ett Gunnar Jarringbibliotek med sikte på Eurasien

Den internationellt mest kände av de personer som innehaft förtroendeposter för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul är ambassadör Gunnar Jarring (1907–2002). Jarring var ordförande i SFII:s styrelse 1974–1978. Tillsammans med bibliotekarien och kartografen, professor Ulla Ehrensvärd, var han redaktör för tjugo årgångar (1976–1995) av institutets årsbok *Meddelanden*, vilken han själv hade startat tillsammans med arabisten professor Christopher Toll.

Gunnar Jarring var inte bara världsberömd diplomat. Han var också turkolog med fokus på uighurernas språk och kultur i det forna Östturkestan – dagens Xinjiang i nordvästra Kina. Vid sidan av en lysande karriär som svensk envoyé fortsatte Jarring livet ut att engagera sig i det vetenskapliga studiet av uighurernas kulturhistoria och deras östturkiska dialekter.

Uighurerna, som i dag uppgår till omkring 10 miljoner eller till och med långt fler, var tidigare den största språkgemenskapen i Östturkestan. I Folkrepubliken Kina (1949–) står de under sträng kontroll från Beijing och får mer och mer trängas

med en växande hankinesisk befolkning. Uighuriska är ett av de större turkspråken och tillhör tillsammans med uzbekiska en östlig grupp av dessa.

Modern svensk turkologi kan sägas ha fått sin första gedigna grund bland de svenska missionärerna i Kashgar och andra östturkestanska städer. Kashgarmissionärerna var verksamma i Östturkestan från mitten av 1890-talet till 1938, då de abrupt slängdes ut av de kinesiska myndigheterna. De lyckades inte nämnvärt i sitt religiösa nit, men de gjorde betydande insatser inom undervisning, hälsovård och andra sociala gärningar. Ny lärdom och expertis utvecklades bland dem.

Gustaf Raquette, både predikant och läkare, återvände till fäderneslandet och blev på 1920-talet docent i turkiska språk i Lund – för bland andra den unge studenten Gunnar Jarring, som skickades iväg till missionsstationen i Kashgar för språkvetenskapliga fältstudier under ett halvår 1929–1930.

Gunnar Jarring lämnade efter sig både en egen omfattande vetenskaplig produktion och numera renommerade samlingar av handskrifter och tryckalster. Förutom den östturkestanska handskriftssamlingen på universitetsbiblioteket i Lund, som är en av de största i sitt slag, finns vid Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul en Jarringsamling, som genom Vitterhetsakademiens försorg donerades till institutet år 2012. Denna består av närmare 5 000 verk som var i Jarrings privata ägo fram till slutet av hans liv – mest böcker men även kartor, handskrifter, manuskript, kataloger med mera. De är författade på en mängd olika språk, centralasiatiska såväl som västerländska och andra asiatiska språk.

Huvudsakligen rör det sig om publikationer från 1800- och 1900-talen, vilka tillsammans ger en bild av utvecklingen i det inre av Asien från kolonial tid till våra dagar. Väl installerad

En ung Gunnar Jarring. Fotot återfanns i en språkvetenskaplig avhandling bland böckerna från Jarrings privatbibliotek som år 2012 donerades till Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

som en särskild avdelning av forskningsinstitutets bibliotek, döptes samlingen till det för utländska besökarens skull engelskspråkiga *The Gunnar Jarring Central Eurasia Collection*.

Gunnar Jarring var en boksamlare av stora mått och utnyttjade sina diplomatiska posteringar för att på ort och ställe komma över publikationer inom alla de områden som intresserade honom.

Ambassadörsåren i Moskva (1964–1973) var kanske de mest givande med avseende på den innerasiatiska delen av hans privata jättebibliotek. Han har själv berättat att han där flitigt umgicks med sovjetiska turkologer, vilket gjorde ett i många avseenden krävande diplomatliv så mycket behagligare. Samtidigt bedrev han eget vetenskapligt arbete och försåg sig med allt han kom över av de sovjetiska kollegernas publikationer.

En betydande del av SFII:s Jarringsamling består naturligt nog av turkspråkiga lexika, grammatikor och forskningsarbeten. Litteratur om och på uighuriska utgör merparten av det språkvetenskapliga och skönlitterära bokbeståndet. Därbland finns också ett par av Jarrings egna publikationer översatta till uighuriska.

En kuriosaskatt i samlingen är Gunnar Jarrings första läroböcker i detta östturkiska språk, som han senare skulle komma i direkt kontakt med vid sin utresa till Pamir och Tarimbäckenet i slutet av 1920-talet. Böckernas författare var hans lärare i Lund, nämnde docenten Gustaf Raquette. De är fulla av anteckningar och övningsexempel i både latinsk och arabisk skrift. Vi kan alltså steg för steg följa Jarrings nybörjarstudier i uighuriska.

En annan värdefull del av Jarringsamlingen är västerländska reseskildringar från Centralasien och angränsande områden

i Asien. Den här delen av världen har i modern tid under långa perioder varit ett *terra incognita* för människor i väst, i synnerhet efter det att handeln mellan Europa och Fjärran Östern funnit nya och mindre kostsamma rutter än de ringlande karavanvägarna över svårforcerade bergspass och hotfulla ökenvidder.

Den imperialistiska rivaliteten om det inre av Asien mellan Ryssland och England i det som historiskt brukar kallas *The Great Game* ledde till att antalet västerländska resenärer i regionen ökade på nytt. De flesta verkar ha haft ambitionen – eller kanske någon makthavares uppdrag – att för eftervärlden noggrant beskriva sådant de såg och upplevde. Många var dessutom skickliga tecknare eller kartografer och illustrerade egenhändigt sina verk, som exempelvis de nordiska utforskarna Sven Hedin och Gustaf Mannerheim.

Alla de stora och mest kända upptäcktsresandena från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal är representerade i SFII:s Jarring-samling. Samtidigt finns där ett ännu större antal mindre kända både äldre och yngre skildringar som idag troligen är mycket svårfunna såväl på bibliotek som antikvariskt.

Dessa skildringar av upptäcktsresor och andra tilldragelser längs de forna sidenvägarna fascinerade Jarring. De svenska missionärerna i Östturkestan, vilka tagit hand om honom som ung student, förblev likaså ett livslångt intresse. Jarrings eget språkvetenskapliga forskningsarbete efter pensioneringen från UD åren 1973–2002 byggde huvudsakligen på missionärs-material.

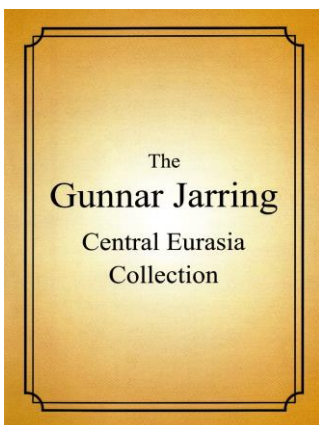
I boken *Prints from Kashghar* berättar Jarring om tryckeriet som missionärerna startade – det enda i Östturkestan på sin tid. Det var i drift från de första åren av 1900-talet till augusti 1938, då missionsverksamheten upphörde. I boken finns en förteckning över de av Jarring kända böcker, häften, pam-

fletter, almanackor med mera som trycktes där. Förteckningen upptar över hundratalet arbeten, många i omtryckta eller reviderade upplagor. En del av dem har det inte återfunnits några exemplar av. En nästan komplett uppsättning av befintliga Kashgartryck donerade Jarring till sitt gamla universitet i Lund på 1980-talet. Till Jarringsamlingen i Istanbul kom senare de dupletter och några enstaka kompletterande tryck som han hade sparat i sitt privata bibliotek.

Genom *The Gunnar Jarring Central Eurasia Collection* har SFII fått en forskningsprofil som väcker allt större intresse från olika institutioner i Turkiet – inhemska universitet såväl som andra utländska institut i Istanbul.

I ett pågående digitaliseringsprojekt görs delar av samlingen tillgängliga online. En elektronisk databas som kan nås via forskningsinstitutets webbsida innehåller i skrivande stund Kashgartryck och en mindre uppsättning reseskildringar (www.srii.se/Jarring). Jag är själv ansvarig ledare för den här verksamheten och har under flera år erhållit generösa anslag från både Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond. Projektet drivs i samarbete med Sven Hedins Stiftelse, där fotografier och annat material ur svenska Hedinsamlingar bearbetas, och med *The International Dunhuang Project* – ett världsomspännande nätverk för digitalisering av arkiv- och museimaterial från det östra Sidenvägssystemet.

Om Jarringsamlingen i Istanbul och Gunnar Jarrings turkologiska språkforskning berättar jag vidare i kapitlet ”Tillbaka till ett svunnet Östturkestan”, ss. 291–313.

Direktören för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul med plakett till den nyuppställda Jarringsamlingen efter Kungl. Vitterhetsakademiens donation våren 2012. Foto: Ann Olsén Ehrnstén.

Centralasien

Uzbekistan efter Andizjan

Oroligheterna i Uzbekistan våren 2005 ledde till stora politiska förändringar i den forna socialistiska sovjetrepubliken. Landets förhållande till sitt sovjetiska arv och till väst kom i ny dager, sedan president Karimov kört USA på porten och kastat sig i armarna på Putin.

Den mest påtagliga orsaken till denna kovändning tillbaka in i den ryska famnen var dödsskjutningarna i staden Andizjan i den uzbekiska delen av Ferganadalen fredagen den 13 maj. Men där bakom fanns en komplex härva av förhoppningar, umbäranden och besvikelser föranledda av den stora socio-politiska omvandling som allttjämt präglar livet i Uzbekistan och resten av regionen.

Tio år efter Andizjan och efter ett kvarts sekel av självständighet med ihärdigt stats- och nationsbygge kännetecknas det sociala och politiska läget i Uzbekistan allttjämt av auktoritärt styre och graverande korruption. I den internationella konkurrensen om inflytande och marknadsandelar i regionen är detta inget lättnavigerat läge – något som bland andra svenska Telia Sonera bittert fått erfaras.

Uzbekisk vardag i mahalla

Hösten 2005, direkt efter händelserna i Andizjan, vistas jag några månader i Tasjkent på inbjudan av den uzbekiska vetenskapsakademien. Jag sitter som gästprofessor på *Tarih Instituti*, 'Institutet för historia', där jag på nära håll kan följa

den revision av nationell och centralasiatisk historieskrivning som pågår alltsedan uppbrottet från Sovjetunionen 1991. Ett par våningar längre ned i samma byggnad, på Institutet för språk och litteratur, hittar jag uzbekiska språkvetarkolleger inom mitt eget forskningsområde. Det blir många tillfällen till samtal om uzbekisk språkpolitik och de ordböcker och manualer som håller på att utarbetas för uzbekiska i dess nya post-sovjetiska ställning som stats- och nationalspråk.

Gatan där jag bor i Tasjkent hette på den sovjetiska tiden 'Kompositörernas gata' – *Ulitsa kompositorov* på ryska. Nu är den omdöpt och har enbart ett uzbekiskt namn, *Sulton Axbariy kochasi* ('Sultan Axbariys gata') efter poeten, journalisten och akademikern Sulton Akbariy (1923–1997).

Några levande kulturpersonligheter finns inte längre i vårt kvarter, där livet går sin gilla gång. Bröllopsfesterna i september följs det här året av den muslimska fastemånaden Ramadan i oktober. Skulle man råka dö under Ramadan, hamnar man direkt i paradiset. Slutet på fastan firas i dagarna tre; vi bär mat och bakverk till grannarna och får lika mycket med oss tillbaka.

För var dag får jag nya inblickar i vardagslivets rutiner. Taxichauffören som kör mig hem en sen eftermiddag irriterar sig på en kvinna som sopar framför sin port längre bort på gatan. Den sortens arbete ska man göra på morgonen, muttrar han. Gårdssysslor som utförs sedan det börjat skymma kan djävulen blanda sig i. En annan dag när jag återvänder från arbetet, sitter svartklädda män på träbänkar längs infarten till ett hus. De deltar i den tre dagar långa sorgen över någon som just dött därinne. Kvinnorna samlas i huset och trädgården bakom den öppna porten för att begråta den döda. När hon på den första dagen bärs bort till mahallans begravningsplats, är det bara männen som får följa med.

Kvarteret är en typisk *mahalla*, en gammal samhällsordning där en stadsdel eller by är en självstyrande enhet och sköter sina egna lokala frågor. Husen är sammanbyggda och har låsta portar som skyddar mot tjuvar och annat otyg samt håller den tryckande sommarhettan på avstånd. »Staten börjar i mahalla« lyder ett visdomsord om denna sociala ordning som landets president, Islam Karimov, drar sina politiska växlar på och har gjort till en del av den uzbekiska statens »självständighetsideologi«.

Nära tre fjärdedelar av Uzbekistans befolkning bor i mahalla. Invånarantalet varierar. De största mahallorna på flera tusen personer finns i storstädernas höghusmiljöer, där den ursprungliga idén om närkontakt grannar emellan lätt kan förblekna till anonymitet. Men även där finns kvartersledning och samlingshus för olika slags sociala aktiviteter. Mahalla-begreppet är inskrivet i den uzbekiska konstitutionen sedan december 1992.

Under 2003 firades »Den blomstrande mahallans år«. Lovorden har sedan dess i artikel efter artikel haglat över denna form av »lokal demokrati«. I en bok om Tasjkents mahallor med inledande citat av Karimov påminns läsaren om att i mahalla blir individen omhändertagen i livets alla skeden, från vaggan till graven.

De traditionella ritualerna varvas med nya högtider för att fira den suveräna staten Uzbekistan, som blev en egen oberoende stat efter Sovjetunionens upplösning: Självtändighetsdag (1 september), Språkets dag (21 oktober), Uzbekiska flaggans dag (18 november) och Konstitutionens dag (8 december).

Tålamodet tryter

Ett nygammalt lokalsamhälle och ett led i uppbrottet från landets sovjetiska förflutna, tänker man. Samtidigt finns där en känsla av att det också är annat som förändras i uzbekernas vardag. Stämningarna bland folk är inte desamma som när jag gjorde mina resor hit under de första åren av landets självständighet på 1990-talet.

Doktoranden Sevara som jag träffar ett par gånger i veckan på vårt institut, vill förklara det med att människorna är mer resignerade och missmodiga. I början, när Uzbekistan just blivit en självständig stat, kunde folk hoppas på en bättre framtid, även om man hade det knapert. Men det går inte hur länge som helst, menar Sevara. Om folk fortfarande efter 15 år har det fattigt och om det till och med bara blir sämre, tar tålamodet slut, säger hon.

Genom en grundlagsändring 2002 stärktes den exekutiva makten i Uzbekistan och president Karimov fick ett ännu hårdare grepp om landet, men vad hjälper det, när folk börjar känna sig lurade?

Med det trytande tålamodet utvecklas en illusionslös sarkasm som inte minst riktar sig mot presidenten och hans entourage. Trots den självzensur som råder i både dagspress och vetenskapliga arbeten talas det man och man emellan ganska respektlöst om presidenten och hans maktutövning.

Kamala, en sociolog och genusforskare, berättar följande vits som hon hörde under sitt senaste fältarbete bland kvinnor på den uzbekiska landsbygden: Putin, Kazakstans president Nazarbaev och Karimov hade hamnat hos Sankte Per och fick ställa var sin fråga till honom. Putin frågade: Hur länge dröjer det innan det råder frihet och demokrati i mitt land? Ungefär 50 år, svarade Sankte Per, och Putin sa bekymrat: »Oj, så länge

lever jag inte!« Nazarbaev ställde samma fråga och fick höra att det nog skulle ta minst 70 år. Han reagerade på samma sätt som Putin. När Karimov frågade hur länge det skulle dröja för hans land, sa Sankte Per efter en stund: »Oj, så länge lever jag inte!«

En annan gång hör Kamala honnörsordet *mustaqillik*, 'självständighet', förvrängas till *mustaqullik* och en betydelse i stil med »slavständighet«. När hon frågar vad den andre egentligen sa, upprepar denne den förvrängda ordformen med en menande betoning på *-qul-*, vilket också finns som eget ord och betyder just 'slav'.

Även i tryck kan man se att kritikerna blivit djärvare, och nya informationskanaler gör det allt svårare att kontrollera åsiktsspridningen. Tidningen *Advokat Press* publicerade i november 2005 en debattartikel där skribenten kritiserade den allestädes närvarande parollen om att landet går mot en storlagen framtid och frågade hur detta kunde sägas om ett land där fattigdom och ohälsa dominerar. Tidningsnumret sopades visserligen snabbt bort från kioskhyllorna men hann dessförinnan få spridning och väcka uppmärksamhet.

Samtidigt fortsatte internetartiklar att cirkulera med berättelser om en bomullsindustri lika utsugande och korruperad som under sovjettiden, där den odlade bonden på sin höjd fick 10–15 procent av inkomsten från bomullsförsäljningen och resten hamnade på okända konton.

Andra artiklar berättade om »prinsessornas« – läs presidentdöttrarnas – lukrativa verksamheter. Den ena av dem är Gulnara Karimova, som på senare tid figurerat i svenska nyheter efter Telia Soneras mindre nogräknade affärer i Uzbekistan.

Andizjan

Dödsskjutningarna i Andizjan tycks mer än något annat ha urholkat Karimovs förtroende. Tidigare kunde han nog trots allt i många läger framstå som en stark ledare med kraft att hålla ordning på landet. Efter Andizjan blev det annorlunda. »Karimov begick sitt livs misstag när han visade att han inte ens drar sig för att skjuta mot sitt eget folk«, säger en god vän i ett ögonblick då det inte är meningen att någon annan ska lyssna. Liknande kommentarer hör jag sedan från andra; det var något som brast i Andizjan – på flera plan.

Vad var det då som hände den där natten mot den 13 maj 2005 i staden Andizjan i den uzbekiska delen av Ferganadalen?

Skott föll och människor dog – många människor. Så mycket är klart. För övrigt går meningarna starkt isär. Vad man i väst fått höra är att ett litet fängelse stormades av beväpnade personer i ett försök att frita 23 internerade affärsmän anklagade för islamisk extremism. Följande dag började folk samlas på stadens torg i något slags protest mot tillståndet i landet. En konfrontation mellan uzbekiska säkerhetsstyrkor och demonstranterna resulterade i hundratals – vissa säger tusentals – döda och sårade samt 500 eller många fler flyktingar i grannstaten Kirgizistan.

I en rapport från en undersökningskommission tillsatt av den uzbekiska regeringen talades det utan omsvep om religiös extremism och terrorism. Man påstod sig ha uppgifter om att händelserna i Andizjan föregicks av bland annat träning av 70 extremister med utländska instruktörer i städer på den kirgiziska sidan om gränsen. Uzbekiska TV-inslag från upploppen i Andizjan inledda med en historik över internationella terrordåd förstärkte bilden av Uzbekistan som drabbad nation,

jämförbar med Storbritannien efter attacken mot Londons tunnelbana i juli 2005 och andra länder i väst.

Rättegången mot aktivisterna från Andizjan pågick under en stor del av hösten 2005. Den väckte inte något större uppseende i Tasjkent och kallades allmänt för en ren fars. De femton män som stod anklagade och som många gånger visades i närbild under TV-sändningarna från de pågående vittnesförhören, sittades i en stor bur av vitt galler, yrkade själva på dödsstraff men dömdes till slut till längre fängelsestraff.

Den enda sprickan i fasaden uppstod, när en småbarnsmamma från Andizjan, Mahbuba Zokirova, avgav ett vittnesmål stick i stäv mot alla andras. Zokirova berättade för regeringen så graverande saker som att hon sett militären skjuta till och med mot människor som rest vit flagg. Hon blev föremål för ironiserande tidningskrönikor och avfärdades som otillräknelig.

Oroligheterna i Andizjan ledde till ommöbleringar både inom den uzbekiska regeringen och på universiteten och andra statliga institutioner – ett tydligt uttryck för den nervositet som händelserna ändå förorsakade på det inrikespolitiska planet, trots allt tal om utländsk inblandning och terrorism.

På det utrikespolitiska planet blev förändringarna än mer spektakulära. Uzbekistans relationer till väst hade redan 2005 länge varit ansträngda men blev efter Andizjan bottenfrysta. Många länder i väst riktade skarp kritik mot den uzbekiska regeringens hantering av krisen i Andizjan, samtidigt som Karimovs misstänksamhet mot USA i samma fråga stegrades till närmast besatthet.

Militärbasen i Khanabad, som USA fått tillstånd att sätta upp öster om staden Karsji i södra Uzbekistan för sitt engagemang i Afghanistan i kampen mot den internationella terrorismen, stängdes mot slutet av året och amerikanerna åkte ut. Attityden mot främlingar hårdnade. Det gällde även universiteten, som från centralt håll började avkrävas skriftliga redogörelser för sina utländska kontakter under de närmast föregående åren.

Ryska björnkramar

Det var nu som Karimov och Putin blev bästa vänner. Ett besök i Moskva som Karimov gjorde den 14 november 2005 för att underteckna ett alliansavtal mellan Uzbekistan och Ryssland fick stora rubriker och kallades historiskt i den regeringskontrollerade uzbekiska pressen. Allmänheten matades dagligen med TV-sekvenser om uzbekiska kontakter med ryssarna och gemensamma uzbekisk-ryska militärövningar. Viljan till samarbete verkade gränslös.

En av de första gemensamma åtgärderna som planerades på det ekonomiska området var att rusta upp den stora flygplansanläggning som hade evakuerats under andra världskriget till Tasjkentområdet och som sedan blivit kvar där. Efter Sovjetunionens upplösning gjorde Ryssland anspråk på den. Den uzbekiska regeringen stod emot och lyckades behålla den, dock utan att kunna starta någon större produktion på grund av brist på pengar och teknisk *know-how*. Efter den nyvunna vänskapen mellan Putin och Karimov talades det om en uzbekisk-rysk satorsatsning under samordning mellan Tasjkent och flygindustrin i Voronezj, 45 mil söder om Moskva. Mer än 2 500 nya tjänster aviserades, och anläggningen skulle fortsätta bära

namnet Valerij Tjkalov efter en sovjetisk pilot känd för sina insatser på 1930- och 1940-talen.

Något som gav extra tyngd åt de återupprättade vänskapsbanden mellan Uzbekistan och Ryssland var att de inte bara gällde handel och militära eller politiska avtal. Det talades också om ett bejakande av sekellånga kulturella och individuella kontakter mellan de båda staternas folk. Redan då, 2005, var man i Moskva uppenbart inställd på att dra nytta av den tidigare sovjetiska och tsarryska gemenskapen.

Den aspekten är inte mindre aktuell idag. Makthavarna i Moskva är väl medvetna om att Ryssland i det här avseendet har ett ointagligt försprång före Västeuropa och USA. Putins storryska drömmar får bästa möjliga näring av dessa kulturhistoriska band.

Den gamla samhörigheten mellan Ryssland och Uzbekistan hyllades i glödande ordalag hösten 2005, och den som tidigare uttryckt sig kritiskt om sovjettiden kunde tycka sig ha anledning att tänka om. Historieskrivningen verkade ännu en gång komma att revideras.

Under min termin i Tasjkent blev vår prefekt och ämnesföreträdare från andra historieinstitutioner inom OSS-länderna (Oberoende Staters Samvälde bestående av tidigare sovjetrepubliker utom Baltstaterna och Georgien) kallade till Moskva för att söka enas om en gemensam analys och beskrivning av olika »historiska epoker«. Mest tycks det ha handlat om att få till stånd en mer enhetlig och inte alltför negativ beskrivning av den sovjetiska eran.

Kort efter undertecknandet av det rysk-uzbekiska alliansavtalet och i all stillhet, utan massmedial uppmärksamhet, inleddes arbetet med att upprätta en rysk universitetsfilial vid det statliga Tasjkentuniversitetet, numera omdöpt till Natio-

nella universitetet och en gång det första universitetet i det sovjetiska Centralasien. Presidentdottern Gulnara Karimova lär ha varit en av den här verksamhetens mest aktiva tillskyndare. Tidigt började det cirkulera rykten om att hon skulle bli föreståndare för filialen – något som mig veterligt dock inte blev fallet. Enligt åter andra rykten ska en fond som hon inrättat för välgörande ändamål ha använts för att främja de uzbekisk-ryska förbindelserna inom kulturområdet. Några officiella uppgifter om hur mycket pengar fonden förfogade över eller varifrån pengarna kom har inte varit tillgängliga.

Karimovs gamla och nya hus

Folks reaktioner på den nya intimiteten mellan Uzbekistan och Ryssland var hösten 2005 i många fall positiva, om än något avvaktande eftersom händelseutvecklingen hade gått så snabbt. Hos många tycks det ha väckt en nostalgi och längtan tillbaka till en tid då det visserligen inte rådde demokrati men då de flesta hade det materiellt bättre.

Ryskspråkiga vänner i Tasjkent andades ut. Kanske behöver man inte längre fundera på att emigrera, sa datateknikern Vladimir en dag apropå nya uppgifter om att det kunde komma att bli fler skoltimmar i ryska framöver. En stärkt ställning för det ryska språket tolkas raskt som en indikation på toleranterare hållning till det sovjetiska kulturarvet och minskande krav på språklig uzbekifiering.

Stämningarna mot Karimov dämpades, sedan man fått något nytt att tänka på. En del talade om utsikten att alliansen mellan Uzbekistan och Ryssland kanske kunde hjälpa upp landets dåliga ekonomi. Andra kommentarer gick ut på att

Putin, som vuxit upp i Uzbekistan och som verkade komma bra överens med den uzbekiske presidenten, kanske kunde »ta hand om« Karimov på ett sätt som uzbekerna inte själva ansett sig mäka med.

Karimov å sin sida såg kanske en chans att med hjälp av den nyväckta nostalgin återta ställningen som den starke ledaren. Hans iver att prisa äldre inhemska samhällsformer typ mahalla kom väl till pass i det här sammanhanget. Den politiken har hållit i sig. Man har kunnat se hur Karimov försöker utnyttja den legitimitet för den totalitära staten som det sovjetiska arvet ger för att med appeller till lokala traditioner plädera för en modell där staten omfattar allt. Devisen »Staten börjar i mahalla« tycks Karimov ha gjort till sin – men med egna förtecken. I det självständiga Uzbekistan har mahalla blivit en inrättning där de förtroendevalda mer än tidigare har skyldighet att rapportera till de centrala myndigheterna.

Ett annat slagord som upprepats av Karimov otaliga gånger är att man inte ska riva sitt gamla hus förrän det nya är byggt. Den metaforen måste för många uzbeker kännas som en smärtsam ironi; varför tala om nyordning, när presidenten och hans män agerar som om de aldrig tänkt den tanken? I stället har Karimov skickligt manövrerat mot en starkare exekutiv makt och en kontrollstat, under förespeglingar om att uzbekerna nu bygger sin stat och nation efter genuina traditionella samhällsmönster.

Till det ryska famntagat 2005 var han så illa nödd och tvungen. Isolerad och misstänkliggjord som han var, hade Karimov inget annat val än att acceptera den ryske presidentens välvilja. Samtidigt lyckades han dock – för att använda hans egen metafor – bevara sitt gamla hus, även om det medfört en ökad risk för kraftig nordanvind.

Kovändning bort från väst

En intressantare och mer komplex fråga är vad Putins motiv och avsikter kan ha varit när han tog den i många ögon föga salongsfärdige Karimov under sina vingars skugga hösten 2005, efter det första allvarliga utbrottet av oroligheter i det självständiga Uzbekistan. Berodde det på stormaktsdrömmar inom den exsovjetiska gemenskapen eller på snöd ekonomi, eller kanske en kombination av båda?

Av bland annat Putins inblandning i den ukrainska inrikespolitiken under alltmer provokativa former och försöken till ännu en reviderad historieskrivning förstår man att han inte är ointresserad av att stärka Rysslands ställning bland OSS-länderna. Och det så mycket hellre, om utvecklingen dessutom skulle ge ekonomisk vinning. Ett blänkande blått glaspalat i den karakalpakiska provinshuvudstaden Nukus påminner om närvaron av det ryska olje- och gasbolaget Gazprom i den fattiga och miljöförstörda västra delen av Uzbekistan, där nya oljefyndigheter under Aralsjön hägrar.

Förutom Karimovregeringens kovändning tillbaka in i den ryska famnen har brytningen med väst – åtminstone vad gäller handel och industri – medfört en kraftigare satsning på förbindelserna med länder i Asien. Ekonomiskt starka stater i Östasien, inte minst Sydkorea, har alltsedan de första åren av självständighet i det före detta sovjetiska Centralasien visat stort intresse för regionen. Den utvecklade och i flera avseenden haltande marknadsekonomin i Uzbekistan har många gånger satt käppar i hjulet för de utländska investeringarna. Men insikten om betydelsen av internationella affärskontakter har ökat, och ju mer otillgängliga länderna i väst är, desto intensivare kan förbindelserna med stater i det asiatiska närområdet förväntas bli.

Den 10 oktober 2005 öppnades för första gången »Uzbekistans internationella bomullsmässa«, där 26 länder och 200 företag var företrädna. Bland dem som citerades i tidningsreferaten från mässan fanns företagsledare från de snabbväxande kinesiska och indiska marknaderna.

Fram till millennieskiftet var väst och Ryssland tillsammans de största importörerna av uzbekisk bomull, men bara några år senare gick över 50 procent av bomullsexporten österut. Handelsutbytet med Kina år 2004 uppgick till 600 miljoner dollar, en 70-procentig ökning i jämförelse med året innan. Sedan 2001 är Uzbekistan och tre andra ex-sovjetiska republiker (Kazakstan, Kirgizistan och Tadzjikistan) medlemmar i *Shanghai Cooperation Organization*, där Kina och Ryssland är de dominerande stormakterna och de som sätter agendan.

Med Telia Sonera i Uzbekistan

På ytan kan livet i Tasjkent te sig lugnt och jordnära. Ett nytt samtalsämne under mina taxiresor till jobbet senhösten 2005 var inte rättegångarna efter Andizjan, utan de senaste prisökningarna på bröd och andra förnödenheter, vilket chauffören tyckte borde vara förklaring nog till att han ville ta mer betalt än tidigare.

De ombytliga politiska vindar som blåser i maktens korridorer kan kännas fjärran från de vardagliga bekymren med att få den magra lönen att räcka till. Men missnöjet ligger och pyr – lika mycket nu som då. Det är oro i leden, och det finns bubblor som kan spricka – både bland oppositionella och i den korrumperade makteliten. För ett svenskt företag som vill göra affärer i Uzbekistan finns många utmaningar – och fallgropar.

Det kan inte ha varit långt efter Andizjan 2005 som Telia Sonera inledde sina förhandlingar med presidentdottern Gulnara Karimova och hennes ombud för att få ett insteg på den uezbekiska telekommernaden. I den turbulens som uppstod i efterdyningarna av händelserna i Andizjan och de politiska omsvängningar som dessa ledde till cirkulerade mängder av nyhetsmaterial både i officiella massmedia och i nätbaserade individuella inlägg.

Sådant borde ha nått även ett svenskt börsbolags öron. Gulnara Karimova var en ofta förekommande figur i informationsflödet och hennes vidlyftiga affärer var allmänt kända. Hon finns också omnämnd i den artikel jag publicerade i svensk press 2006 efter min gästforskartermin i Tasjkent. Året därpå, 2007, inledde Telia Sonera utbetalningen av dryga två miljarder kronor till det Gibraltarregistrerade bolaget Takilant för erhållande av 3G-licenser, telefonnummerserier och andelar i det uezbekiska telekombolaget Ucell.

I de utredningar som gjorts har det framkommit att chefer på Telia Sonera kände till Gulnara Karimovas delägarskap i brevlådeföretaget Takilant, vilket för övrigt var skrivet på en ung assistent till Karimova. Huvuden har rullat; »Sund affärsed har inte tillämpats«, sa styrelseordförande Marie Ehrling, då fyra Teliachefer fick sparken i november 2013. Merparten av de miljarder som skulle utbetalas till den uezbekiska kontrahenten har kunnat frysas, men amerikanska myndigheter intresserar sig för fallet och har velat göra en egen utredning av affären, vilket kan leda till dryga böter för Telia Sonera.

Jetsettaren Gulnara Karimova försvann från scenen i februari 2014. Allt tyder på att hon efter en schism inom president-

familjen sattes i husarrest i Tasjkent. Hennes svindlande affärer med Sverige och även Schweiz, där hon delgivits misstanke om penningtvätt, kan ha blivit för mycket till och med för en diktator som den uzbekiske presidenten. Favoritdottern och den tippade efterträdaren verkade ha fallit i onåd.

Själv sade sig Gulnara Karimova vara ett offer i den då redan inledda kampen om presidentmakten efter fadern, den 77-årige Islam Karimov.

Men än var inte handsken kastad. Den 29 mars 2015 skulle det hållas presidentval i Uzbekistan. Pappa Karimov ställde upp igen – mot tre rivaliserande kandidater. Spänningen var inte direkt olidlig.

Röster hade höjts mot nomineringen av Karimov, som suttit på presidentposten under de två senaste mandatperioderna och därmed nått gränsen för vad konstitutionen tillåter. Men, nej, så är det egentligen inte, svarade Centrala valkommissionen. Genom en lagändring 2011 reducerades mandattiden från sju till fem år. Det råder ett nytt förhållande, som inte kan kopplas ihop med det som varit, menade valkommissionärerna; med andra ord, den kommande presidentperioden var att betrakta som en omstart. Karimov kunde börja från ruta noll; så enkelt var det. Någon valkampanj blev det sedan inte riktigt tal om. Även hans rivaler, som nominerats av andra politiska partier representerade i parlamentet, ansåg Karimov vara den bästa kandidaten.

Västturkestan i kulturhistoriskt ljus

För oss västerlänningar har Centralasien länge varit en avlägsen värld. Det tar sex timmar att flyga från Frankfurt till Tasjkent, och då är man fortfarande bara i början av det väldiga Centralasien. I hela sitt omfång är regionen ytmässigt lika stor som USA:s fastland och sträcker sig så långt österut som det kinesiska Xinjiang (Sinkiang) och Mongoliet. Över hälften av de människor som lever där tillhör olika turkfolk, vilket förklarar det särskilt i äldre tid flitigt använda namnet Turkestan för stora delar av detta territorium.

I västra Turkestan ligger de före detta sovjetiska och numera självständiga republikerna Turkmenistan, Tadzjikistan, Uzbekistan, Kazakstan och Kirgizistan. Där utgör turkfolken en ännu större majoritet, cirka 65 procent. Efter det sovjetiska styret finns fortfarande många ryssar och andra slaver i regionen, även om deras antal minskat kraftigt på grund av utflyttning och dålig återväxt. Deras andel torde i dagsläget ligga runt 10 procent av Centralasiens totala folkmängd. Resterande fjärdedel består av tadjjiker och andra mindre iranskspråkiga folkgrupper, vilka alla hör till Centralasiens ursprungsbefolkning, samt en mängd olika minoriteter inflyttade eller deporterade till regionen i modern tid.

Mer än något annat område på den eurasiatiska kontinenten har Västturkestan varit en korsväg och en smältdegel både vad gäller stormaktspolitik och kultur. Under historiens gång har det stått under ömsom indoeuropeisk ömsom hunnomongolisk samt därtill litet kinesisk, något mer arabisk och än mer turkomongolisk samt slutligen turkfolklig dominans.

Den spridning av olika religioner, språk, myter, legender och andra kulturdrag som detta fört med sig har förstärkts av den stora mänskliga rörlighet som varit så kännetecknande för regionen. Vid sidan av omfattande folkvandringar i de tidiga erövringstågens efterföljd har nomadismen på sina håll varit ett dominerande levnadssätt långt in på 1900-talet. Handeln längs Sidenvägen medförde också på sin tid kulturmöten och nya levnadssätt.

Afghanistan, som hamnade i världspolitikens centrum efter terroristdåden den 11 september 2001, har starka kulturella band till det historiska Turkestan. De norra delarna av landet har sedan urminnes tider haft en befolkningsstruktur som med allt fog kan kallas turkestansk. De iranska tadjjikerna är den största folkgruppen, men där finns också uzbekerna i ansevärt antal. Den afghanska staden Herat var en gång en betydande timuridisk kulturmetropol. I lika stor omfattning som de turkestanska grannarna i norr har det afghanska området dessutom under olika historiska skeden hyst icke-muslimska indoeuropeer och andra folkslag och gett näring åt deras kulturer.

Förislamisk historia

I västerländsk historieskrivning är den här delen av världen känd sedan mitten av första årtusendet f.Kr., från de grekiska historikerna Hekataios och Herodotos dagar. Vid den tiden fanns där tre betydelsefulla bosättningsområden, vilka senare skulle komma att bli mäktiga riken: Khwarezm, Sogdien och Baktrien.

Khwarezm låg söder om Aralsjön, över ett område som idag är en del av den autonoma republiken Karakalpakistan i

västra Uzbekistan. Sogdien var beläget längre söderut i den bördiga Zarafshandalen, där vi fortfarande har de gamla städerna Samarkand och Bukhara. Söder därom, i nuvarande Afghanistan, fanns Baktrien.

Dessa tre riken låg mellan de två stora floderna Amu Darja och Syr Darja, vilka är över 200 mil långa. Det är i oaser livnärda av deras vatten som civilisationerna har blomstrat. Det har också hänt att kulturer och städer utarmats och dött, när någon av floderna ändrat lopp. Amu Darja tros till exempel en gång ha gått ut i Kaspiska havet. Idag mynnar båda floderna ut i Aralsjön.

En historisk benämning på landet mellan dem var *Transoxanien*. Det betyder 'bortom Oxus', där Oxus är det latinska namnet på Amu Darja. Den arabiska motsvarigheten är *Mawaraunnahr*, '(det som är) på andra sidan floden'.

Omkring 530 f.Kr. införlivades Transoxanien och angränsande områden i det akemenidiska perserriket under kung Dareios I. Omfattande förbindelser med resten av riket och utbyggda städer gjorde den 200-åriga akemenidiska överhögheten i Centralasien till en tid av stark kulturell och samhälls-ekonomisk utveckling. Persiskt förvaltningsväsende infördes genom en indelning i län, så kallade satrapier.

Den persiska dominansen i Centralasien bröts av Alexander den store, som efter sitt framgångsrika anfall mot sogderna år 330 f.Kr. fick herraväldet över hela Transoxanien och Baktrien. Dessa erövringar förblev grekiska provinser i närmare sjuttio år under en av Alexanders generaler, Seleukos, och dennes efterföljare, seleukiderna.

I romanen *Krigarens dikt* (1976) försöker Artur Lundkvist föreställa sig vad det var som mötte Alexander den store, när denne tog hären över Amu Darja in i sogdernas land. Alexander tros ha funnit

en bred men trögflytande flod med gulgrumligt vatten och täta vassar utmed stränderna. [...] Flodövergången skedde på det invanda sättet med hjälp av uppstoppade lädertält. Strömmen var långsam och sammanhållningen kunde bibehållas. Därefter drog trupperna fram genom halvt ökenartade trakter med sand och vassa stenar, mellan till synes förtorkade tamarisker som rök av damm vid varje vindil. [...] Någon väg fanns inte att följa, inte ens något bestämt spår, trots att karavanstråket sedan gammalt gick fram här. [...] Sogdiana tedde sig ödsligt och människotomt och egendomligt hotfullt. Det var under den outhärdligaste sommartiden, och syntes någonting närma sig var det inte annat än en plötsligt uppdykande virvelvind som drog likt en roterande pelare av mörker genom den solflimrande tomheten.
[ss. 149–150]

Väl inne i Sogdiana, eller Sogdien, avancerade Alexander genom »Marakanda, det senare Samarkand, som ännu var en obetydlig stad innanför halvt förfallna murar« och mot »gränsfloden i norr«, Jaxartes (Syr Darja):

Där mötte hans trupper en skytisk ryttarskara som inledde strid. Det var småvuxna, mörkhyade människor som satt egendomligt hopkrupna på sina lurviga hästar och red som demoner. De var snedögda och bredkindade, och deras hår var svart och grovt som hästtagel, insmört och fettblänkande. De höll till med sina hjordar på de ödsliga stäpperna bortom Jaxartes. [...] Alexander lät föra fram sina katapulter och avsköt tunga pilar som vinande flög över floden i nästan rak bana, slog med dova stötar in i hästkroppar och ryttare, trängde genom bröst eller mage. Ett sådant fjärrvapen hade skyterna aldrig förr råkat ut för, de skriade än hemskare,

drog upp läpparna som jagande vargar. Men förvirringen spred sig i deras led efterhand som allt fler ryttare störtade från hästarna eller hästarna stupade under sina ryttare. Så träffades deras anförare av en pil just som han ropade något med vidöppen mun. Pilen råkade tränga in genom munnen och ut genom nacken på ett sätt som verkade särskilt illavarslande eller skickelsedigert. Nomadskaran tycktes gripas av vidskeplig fruktan och gav upp striden, störtade iväg därifrån i ett dammoln bortåt slätten. [s. 151]

Alexander jagade efter de snabba skyterna ett slag men vände sedan om och lät dem vara. Det var ju Indien Alexander ville till.

Grekerna försvarade sina positioner i Sogdien och Baktrien i ett par århundraden efter Alexanders sorti, men egentligen bestod den persiska dominansen i området. Akemeniderna hade varit där i nära 200 år före Alexander, och det persiska inflytandet skulle förbli rådande ända fram till arabernas och turkarnas ankomst från och med mitten av 600-talet.

Den religion som fick allt starkare ställning i Perserriket och dess centralasiatiska provinser var zoroastrismen, den Baktrienfödde prästen Zarathustras lära – en synkretistisk religion med bland annat eldsdyrkan som ett viktigt inslag. Den var utbredd i Sogdien redan på Alexanders tid, och under sasaniderna, från 200-talet till 650 ungefär, var den statsreligion i Perserriket.

I Transoxanien fick zoroastrismen vid början av vår tideräkning viss konkurrens av buddhismen. Buddhismen infördes av indoeuropeiska stammar som kom österifrån och etablerade Kushanariket i Sogdien. Kushanariket varade från omkring 100 f.Kr. till 200-talets början, dock utan att riktigt hinna befästa

buddhismens ställning i sina områden. Kushanerna, som hade blivit fördrivna västerut av hunnerna, skulle tids nog följas av flera andra migrationsvågor, den här gången bestående av mongoliska och turkiska folkstammar. Men innan dessa östfolk fick fotfäste i västra Turkestan, hann två nya iranska dynastier dominera området under en stor del av det första årtusendet av den kristna tideräkningen: sasaniderna, som regerade i Iran 226–651, och de rent turkestanska samaniderna, 864–999. I intervallet mellan dessa båda dynastiernas regeringsperioder gjorde islam sin entré i regionen.

[Araberna](#) gjorde slut på den sasanidiska dynastin i mitten av 600-talet, och ett sekel senare drev de ut kineserna ur Transoxanien. Den politiska makten lyckades araberna inte behålla särskilt länge och de utmanövrades ett hundratal år senare av lokala dynastier. Däremot blev de verkliga vinnare i religiöst hänseende. Islam stannade kvar och fick fäste.

Den samanidiska dynastins grundare på 800-talet var en före detta zoroastrier och islamisk konvertit. Hans efterkommande arbetade på att förena persisk och islamisk kultur, inte minst litterärt med lanseringen av ett reformerat nypersiskt språk i arabisk skrift.

Centralasien har alltsedan dess till övervägande delen varit en islamisk kultursfär.

Turkifiering och islamisering

Med tanke på hur historien har förlupit kan man betrakta de två senaste millennieskiftena som de två största och mest genomgripande vändpunkterna i Västturkestans historia. Vid övergången till 1000-talet var turkifieringen av det redan islami-

serade Transoxanien definitivt på bekostnad av indoeuropeisk/iransk kultur.

Och det vi står mitt uppe i nu, vid 2000-talets början, kan beskrivas som avrussifiering efter en lång tid av tsarrysk och sovjetisk hegemoni, med åtföljande returkifering och reislamisering.

Turkarnas inflytande i Transoxanien byggdes successivt upp genom att turkiska stammar som rörde sig i gränslandet mellan Väst- och Östturkestan spred sig allt längre in över området. Där blandade de sig till en del med lokalbefolkningen och blev troligen islamiserade på ett tidigt stadium. Av stor betydelse var sedvänjan att införliva turkar som lego- och slavsoldater både i arabiska och samanidiska arméer. Somliga av dessa avancerade till höga maktpositioner.

Samaniderna besegrades till slut år 999 av turkiska stamhärskare från Tarimbäckenet, karakhaniderna, »de svarta khanerna«, i allians med den turkiska »slavdynastin« ghaznaviderna i nuvarande Afghanistan. De senare tillskansade sig Khwarezm, som därefter styrdes av en autonom turkisk ståt-hållare med den gamla iranska kungatiteln *shah*.

Med sitt turkiska styrelseskick bidrog karakhaniderna till den slutliga avvecklingen av det persiska kulturmönster som så länge varit ledande i västra Turkestan. Karakhaniderna blev själva snart utkonkurrerade av andra folk.

Norr om Aralsjön fanns oghuzturkarna. En av deras klaner var seldjukerna. Redan under första hälften av 1000-talet hade dessa hunnit slå karakhaniderna och dessutom ta Khwarezm från ghaznaviderna, innan de drog vidare mot Iran, Irak och Mindre Asien.

De försvagade karakhaniderna fick slå till ytterligare reträtt för ett buddhistiskt mongolfolk, kitanfolket, som upprättade ett rike efter kinesiskt mönster, mest känt som Kara Khitaj,

mellan Balkasjsjön och Kashgar i nuvarande Kazakstan respektive Xinjiang, Kina.

Khwarezmshaherna däremot behöll sin autonomi även under seldjukerna, och provinsen utvecklades till en handelspolitisk stormakt med kontroll över Sidenvägen. Deras stormaktstid varade fram till Djingis Khans erövring av Västturkestan år 1218. Djingisidernas rike med dess överhuvud, som alltså titulerades *khan* (< fornturk. *qaghan*), skulle bli det största rike världen någonsin skådat – med sträckning från Asiens östra kust till Europa.

Djingis Khans mongoler var inte muslimer. De trodde på himmelsguden *Tangri* och praktiserade i övrigt gammal turkomongolisk schamanistisk och animistisk tro. Samtidigt visade de religiös tolerans gentemot folken i de områden som de lade under sig. Islam hade redan en stor spridning i Västturkestan, och den var stark nog att också framdeles slå rot i de nya mongolrikena.

Efter Djingis Khans död 1227 delades hans välde mellan söner och sonsöner. I de västligaste khanaten, Gyllene horden och Vita horden, fanns stammar som längre fram skulle bilda egna khanat i stäpplandet norr om Aralsjön och Syr Darja. De etablerade sig som nya dynastier under namn som i vissa fall med tiden förvandlades till benämningar på nya etniska identiteter.

Dagens uzbeker, till exempel, härleder sin historia till en av de nomadiserande stammarna i den nordvästra delen av det västturkestanska området, shaybaniderna under ledning av djingisiden Shayban.

Shaybaniderna utmanade Timur Lenks efterföljare i Transoxanien, timuriderna. År 1430 hade de lagt under sig Khwarezm, och 1500 var hela Transoxanien deras. De undanträngda timuriderna drog söderut från sitt sista västturke-

stanska fäste i Ferganadalen och etablerade moghulriket i norra Indien.

Uzbekerna, som fått sitt namn efter en khan inom Gyllene horden i mitten av 1300-talet, kan ha utgjort en fraktion av shaybaniderna eller en konkurrerande gruppering till dessa – historieskrivningarna varierar. Efter århundraden tjänar nu deras namn som beteckning på majoritetsbefolkningen i det forna Transoxanien, som blivit Uzbekistan.

Efter shaybanidernas och uzbekernas intåg i Transoxanien återupprättades det före detta khwarezmiska riket som khanat och bytte så småningom namn från Khwarezm till Khiva, efter huvudstaden och khanatets maktcentrum. Khivakhanatet bestod formellt till 1920, då det förvandlades till en sovjetisk folkrepublik efter att ha stått under tsarrysk överhöghet och i praktiken varit en rysk vasallstat sedan 1873.

Den forna metropolen Khiva är idag en museistad i den sydvästuzbekiska provinsen Chorezm. En kraftig mur omger den medeltida staden, 'Inre borgen' (*Ichan Qala*), och runtom den breder det moderna Khiva ut sig. Innanför muren slingrar sig gatorna som i en typisk arabisk medina mellan storslagna islamiska byggnadsverk, mestadels från 1600-talet men med tydlig anknytning till äldre tid och äldre kulturer. De många terrasserna vid moskéer och palats, till exempel, är med all säkerhet ett iranskt kulturarv från sasanidisk och ännu tidigare parthisk tid.

Khiva var en viktig station utefter Sidenvägen, och dess minareter fungerade som ett slags landfyrar för handelskaravanerna. Med höjder på uppemot 50 meter syntes de långt väg i ökenlandskapet. Vissa minareter byggdes så sent som under 1800-talet och i början av 1900-talet.

Staden och khanatet blev under seklernas gång ett betydande centrum för kultur och bildning, där lärda män verkade

Entré till museistaden Khiva i Uzbekistan med staty av al-Khwarezmi – matematiker och verksam under det abbasidiska kalifatets tidevarv. Foto: Förf.

och lade grunden till sin berömmelse i stora madrasor – dåtidens universitet i den muslimska världen för högre utbildning i religiös, islamisk anda. Liknande madrasor, med praktfulla portaler och vidhängande undervisningsceller, finns i Samarkand, Bukhara och Tasjkent. En *madrasa* rymde oftast också en egen moské eller hade en moské alldeles intill.

En av de riktigt stora vetenskapsmännen i det muslimska Västturkestan, kanske den störste av dem alla, var matematikern al-Khwarezmi (cirka 780–850), »mannen från Khwarezm«, som namnet betyder. Här finns det som vanligt alternativa stavningar, som till exempel al-Chwarizmi. Den matematiska termen *algoritm* är bildad på det namnet, där det inledande konsonantljudet *-kh/-ch-* efter den arabiska bestämda artikeln blivit ett *-g-* och det tonande *-z-* bytts ut mot tonlöst *-t-*. Det är för övrigt också al-Khwarezmi som myntat ordet *algebra* från en arabisk rot (j-b-r > *jabara*, 'ordna/återställa').

Var han var född är egentligen höljt i dunkel, och mest sannolikt vistades han som lärd man i den tidens vetenskapliga och kulturella centrum, de islamiska abbasidernas huvudstad Bagdad. Men han har gått till eftervärlden som al-Khwarezmi, och en staty av honom i tänkande pose finns utanför muren till *Ichan Qala*, det forna Khwarezm- och Khivakhanatets högborg.

Kulturarv och episka traditioner

Den politiska utvecklingen i modern tid har inneburit att olika delar av Centralasien hållits isolerade från varandra och omvärlden. Till följd av 1800-talets begynnande imperialism, framför allt stormaktskampen *The Great Game* mellan Ryssland, England och Kina, samt 1900-talets kommunistiska hegemoni i större delen av Centralasien och kalla kriget mellan supermakterna blev regionen en splittrad och alltmer sluten värld.

Nu har de politiska förhållandena förändrats radikalt. Gränser har öppnats. Centralasiaterna har fått större frihet att använda sin egen historia utifrån ett nytt sammanhang. Dessutom har de att förhålla sig till en samhällsordning som regionen inte har några tidigare erfarenheter av. De stater som utropades efter den sovjetiska eran hade inte varit eller ens till fullo ingått i några autonoma stater före tsarrysk och sovjetisk tid. Som statsbildningar är de forna sovjetiska republikerna därför i viss mening historielösa. Den historia de har att tillgå är regional och den måste de dela med sina likaledes nya grannstater. Något annat som de delar med grannrepublikerna är Sovjetunionens historia och sovjetisk historieskrivning,

som också den går utöver och bortom de nya statsgränserna.

När dagens centralasiater söker sig tillbaka i den egna historien, blir gamla kulturmetropoler som Khiva, Bukhara och Samarkand viktiga källor till kunskap och dessutom betydelsefulla identitetsstärkande monument. Mycket av detta kulturarv är turkestaniskt eller – med en än mer allmän term – centralasiatiskt snarare än uzbekiskt, kazakiskt och så vidare.

Vilka kan egentligen göra anspråk på Timur Lenk? I inledningen till den här boken ger jag ett exempel på hur uzbekerna försökt göra honom till sin. Men är han då inte lika mycket kazakernas eller karakalpakernas Timur Lenk?

Han etablerade sin makt i Västturkestan långt innan dagens etniciteter hade formats. På mödernet var Timur Lenk släkt med djingisiderna och var lika mycket mongol som något annat. Den dynasti han lade grunden till, timuriderna, besegrades och fördrevs – ironiskt nog – av stammar som de moderna uzbekerna härleder sin genealogi ifrån.

De nya centralasiatiska staternas historieskrivning blir snårig och löper risk att bita sig själv i svansen. Här gäller det att hitta en lämplig balans mellan generella centralasiatiska kulturdrag och det specifikt nationella. Detsamma kan sägas om den rika centralasiatiska litteraturen – och då inte bara klassisk skriven litteratur, utan också ursprungligen muntligt traderad folkepik.

Centralasiatisk epik är omfattande. Den ger oss mycket kunskap om livs- och kulturmönster och visar hur dessa har vävts samman i det centralasiatiska rummet. Lika mycket som de olika folkgrupperna har deras epos spridit sig i ett brett stråk genom det inre av Asien, och de är på ett sätt ännu starkare kulturlänkar mellan folk och områden än gamla städer.

Legender, myter och folkstro interfolieras i dessa epos med verkliga historiska händelser.

Timur Lenks kamp och förintande slag mot Gyllene horden i slutet av 1300-talet är den historiska utgångspunkten för eposet *Idige* (ett egennamn med många alternativa stavningar), som finns hos uzbeker, karakalpaker och andra turkfolk. Det fiktiva inslaget i eposet, till exempel berättelsen om hjältens härkomst och födelse, går tillbaka på förislamiska, schamanistiska föreställningar.

I de episka berättelserna kan man också finna den ovan efterlysta balansen mellan det generella och det specifikt nationella. Det verkar faktiskt som om centralasiaterna allt emellanåt odlar en sådan kultursyn idag, Timur Lenk-jippon och annat liknande till trots.

Eposen kan ses å ena sidan som monument över de centralasiatiska folkens samhörighet. De åskådliggör centralasiatiska seder och bruk, folkstro och delar av centralasiatisk historia. Å andra sidan kan de ses som »nationalepos«, som har vandrat med folkgrupperna och som därigenom utgör en viktig del i folkens kulturhistoriska arv och identitet. Eposen finns i flera versioner, vilka har utformats i olika historiska kontexter, och de har varierats och präglats av egna barder. På så vis kan de episka berättelserna bekräfta enskilda folks och staters nationella karaktär.

Alpamish är ett av de äldsta och mest spridda eposen i Centralasien och finns i en mängd varianter hos många av folken där, först och främst turkfolken. De olika utformningarna av eposet och dess anknytning i senare faser med faktiska historiska händelser gör det möjligt att datera de olika versionerna och att kartlägga deras spridning.

Precis som turkfolken själva började detta epos sin vandring i öster. De äldsta versionerna är de östligaste berättel-

serna från området kring Altajbergen, där turkfolken anses ha haft sitt urhem. De berättelserna är från 700- och 800-talen och har en mer mytologisk karaktär än senare versioner. Alpamish är en odödlig jätte (*alp*), som hämtar sin brud från ett land vid världens ände, varifrån det icke finns någon återvändo. Här ges en bild av underjorden med tydliga kopplingar till schamanistisk tro.

Med de vandrande oghuzstammarna, vilka bland andra osmanerna och deras ättlingar turkietturkarna härstammar ifrån, spred sig eposet mot den nedre delen av Syr Darja under 800- och 900-talen. Fienderna som hjälten kämpar mot här är inga underjordiska demoner längre, utan i stället de icke-muslimska, »otrogna«, stammar som de islamiserade oghuzerna stötte ihop med på sin väg.

Längre norrut spreds under 1100- och 1200-talen versioner av Alpamish-eposet över den kazakiska stäppen med kiptjakiska stammar på vandring västerut. Slutligen fördes eposet med nomadiska uzbekier i början av 1500-talet från Aralsjön till nuvarande södra Uzbekistan, där det senare i uzbekiska, karakalpakiska och kazakiska versioner berättas om hjälten kamp mot de främsta fienderna till den islamiska tron vid den tiden, de mongoliska kalmuckerna i Dzungariet.

Alpamish, som är hövding för stammen Kungirat, beger sig till kalmuckernas land, dit hans trolovades familj har flyttat. Han sitter 7 år fången hos den kalmuckiske khanen men befrias till sist av dennes dotter, som förälskat sig i honom, och av sin egen häst, som besitter övernaturliga krafter. Han återvänder hem till sin stam och anländer samma dag som hans trolovade, Barchin, ska giftas bort med hans halvbror, vilken gripit makten under Alpamishs frånvaro – ett riktigt Odysseustema, eller hur?

Islam i Uzbekistan och övriga Centralasien

Islamiska trosläror och muslimska sedvänjor är ett starkt sammanhållande kulturdrag i det historiska Västturkestan och därbortom i stora delar av det övriga Centralasien. För många av oss i väst är det en kultursfär som vi inte riktigt tycker oss känna eller förstå och som vi kanske till och med blir skrämda av.

Även för de tidigare kommunistledare som åtagit sig att lotsa de ex-sovjetiska republikerna i Centralasien in i nya icke-socialistiska samhällsformer måste förhållandet till islamisk kultur ha blivit en känslig fråga. Bakom sig har de en karriär i ateismens tecken. I den nya ordning som råder är de tvungna att ta ställning till religionsutövning som en sociopolitisk faktor. Kanske har de också själva känt ett behov av personlig omprövning och en egen ny lärdomsprocess.

Alla republikerna i det ex-sovjetiska Centralasien har i olika omfattning genomgått ett islamiskt uppvaknande sedan de blev självständiga stater. Den förhärskande formen av islam hos såväl turkspråkiga som iranska folkgrupper är sunnismen.

Intresset och bidrag från utländska parter, inte minst förmögna saudiska aktörer, har fått många centralasiatiska ledare att bli på sin vakt. Deras oro för religiös infiltration och aktivism har visat sig många gånger, och misstankar i den riktningen har ofta angetts som skäl för ingripanden från myndigheternas sida.

De fängslade affärsmännen i Andizjan anklagades för islamisk aktivism (ss. 198f.). De påstods ha försänkningar i grupperingen *Akromiya* (efter grundaren Akrom Yo'ldoshev), som 1996 hade brutit sig ut ur den globala rörelsen

Hizb ut-Tahrir al-Islamiy, 'Islamiska Befrielsepartiet', för att bättre kunna koncentrera verksamheten till det lokala planet i Uzbekistan. Idag talas det inte mycket om den utbrytargruppen längre och den verkar helt ha försvunnit ur bilden, åtminstone i Uzbekistan. Men då, 2005, fanns den fortfarande och blev en tacksam förevändning för det militära ingripandet mot demonstranterna på torget i Andizjan.

I Uzbekistan liksom på andra håll i regionen har det byggts nya moskéer och skolor för studier i islam, men myndigheterna har både före och efter Andizjan intagit högsta beredskap mot islamisk verksamhet i landet. Det nämnda *Hizb ut-Tahrir*, verksam sedan 1953, fick tidigt insteg i Centralasien efter Sovjetunionens upplösning. Dess aktiviteter i Uzbekistan har minskat under det senaste decenniet. Detsamma kan sägas om en annan tidigare inflytelserik rörelse, *Islamic Movement of Uzbekistan*, IMU, som numera opererar huvudsakligen i Pakistan och Afghanistan.

Ändå finns det anledning för uzbekerna och för det internationella samfundet att hålla dessa organisationer under uppsikt. Båda förespråkar en tolkning av islam som inte står långt ifrån den religiösa ideologi som den idag så aktuella ISIS/ISIL (*Islamic State in Iraq and Syria/the Levant*, ibland förkortat till IS, *Islamic State*) grundar sina operationer på i Syrien, Irak och Turkiet. Målet är ett globalt kalifat baserat på den islamiska lagen *shari'a*.

Den icke-militanta och pragmatiska turkiska Gülenrörelsen fick stor spridning i Centralasien under de första åren av självständighet. Det var en tid då Turkiet hade rollen som mönsterland och etablerade sig i regionen både kommersiellt och inom utbildningssektorn. Gülenrörelsens verksamhet bedrivs under affärsmässiga former världen över under ledning av den turkiske imamen Fethullah Gülen, som lever i exil i USA.

Gülenrörelsens mellanhavanden med den turkiska AKP-regeringen kommenterar jag i kapitlet »Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple« på tal om de tidigare Ergenekon-rättegångarna. De forna bundsförvanterna är på kollisionskurs med varandra efter korruptionsskandalen hösten 2013. AKP-regeringen har inlett en massiv uppsägningsoffensiv för att rensa statsbyråkratin från anhängare av Gülenorganisationen, eller »den parallella staten«, som Erdoğan älskar att kalla dem.

En söndag i maj 1996, då jag var på forskningsresa i Uzbekistan, följde jag med en familj och deras 14-årige son till intagningsprovet på en Gülenstyrd gymnasieskola (*litsey*) i Tasjkent. Provtillfället hade annonserats i tidningar och TV och söktrycket var enormt. Skolgården var packad med folk. De turkiska skolorna, som vid den tiden var 17 till antalet i hela landet, hade rykte om sig att ha mycket bra undervisning. Även ryska familjer syntes i mängden. De aspirerande pojkar tilldelades kölappar och togs in gruppvis till provet. De lyckliga få som blev antagna förutsattes bo på skolans internat, även om de hade sina hem i närheten. En stor del av lärarkadern kom från Turkiet.

Kunskaperna i turkiska bland uzbekerna ökade under de här åren. Det berodde inte bara på undervisningen i dessa turkiska internatskolor. Språkkunskaperna stärktes också av turkiska TV-sändningar direkt riktade till Centralasien och ett stipendieprogram uppsatt av turkiska staten för att möjliggöra utbildning av centralasiatiska studenter vid universitet i Turkiet.

Bilden ändrades dock mycket snabbt och drastiskt. Bara ett år efter det upphaussade söktrycket på skolgården i Tasjkent, möttes jag av helt andra tongångar, när jag besökte huvudkontoret för de turkiska gymnasierna i Uzbekistan. Under hela

intervjun gav den avvaktande kontorschefen undvikande svar på mina frågor. Han gjorde allt för att tona ned det turkiska inslaget, både vad gällde skolledning och användningen av det turkiska språket, stick i stäv med vad jag själv kunde se och höra ute i korridorerna.

Några år senare var så gott som alla turkiska *litsey*-skolor i Uzbekistan stängda. Möjligheterna för uzbekiska studenter att skaffa sig universitetsutbildning i Turkiet ströps samtidigt, sedan president Karimov reagerat på Turkiets underlåtenhet att utlämna uzbekiska oppositionsmän misstänkta för inblandning i ett attentatsförsök mot honom.

Rädsla för religiös och panturkisk indoktrinering bidrog säkert också till brytningen med Turkiet. De lärare från Turkiet som jag själv träffade under 1990-talet på olika håll i Uzbekistan var aktivt troende muslimer och talade om den turkspråkiga världen som ett enda enhetligt språksamfund.

Modellandet Turkiet

Det turkiska språkets spridning i Centralasien stannar inte av helt, bara för att någon gammal kommunistledare blivit mer avvaktande mot Turkiets hållning till regionen.

I november 2010 var jag i Astana, Kazakstans nya huvudstad sedan 1997, för att samla intervjumaterial om kazakisk språkpolitik. När jag på ett av stadens universitet, *L.N. Gumilyov Eurasian National University*, visades in till den rysk- och kazakisktalande föreståndaren för en nyöppnad avdelning i turkologi, fick jag snart sällskap av en grupp forskarassistenter som alla talade turkiska obehindrat. De hade vistats åratals i Turkiet och doktorerat vid Gazi-universitetet i

Ankara. Dessa unga akademiker var nu i färd med att utforma kursprogrammen för studier i kazakiska och andra turkspråk vid den nya avdelningen.

De språkliga och kulturella banden till Centralasien spelar fortfarande en särskild roll i Turkiets hållning till de nya staterna där, om än under starkt förändrade villkor. Efter Sovjetunionens upplösning fick Turkiet hos dessa stater en solid ställning som ett etnolingvistiskt besläktat modelland. Turkiet var sinnebilden för sekularism, demokrati och marknadsekonomi i en kulturhistoriskt muslimsk stat.

Den ställningen har försvagats betydligt sedan den första vågen av eufori över öppnade gränser och nya möjligheter lagt sig, och det av olika orsaker. Det säger bland andra professor Büşra Ersanlı, som jag talar med på Marmara-universitetet i Istanbul och som medverkar i min antologi *Historiography and Nation-Building among Turkic Populations*.

Efter decennierna av sovjetiskt styre intog de nya centralasiatiska staterna tidigt en avvaktande hållning mot extern påverkan och dominans. Det kan från deras sida ha funnits en oro över att bli allför beroende och i vissa frågor till och med styrda av Turkiet. Under uppbyggnadsarbetet på 1990-talet, då republikerna framför allt önskade ekonomiskt bistånd från utlandet snarare än politiska överenskommelser, hade Turkiet på grund av den egna svaga ekonomin inga större möjligheter att ge sådant stöd.

Med andra ord, relationerna tenderade att bli väl mycket politiserade utan att centralasiaterna för den skull erhöll den materiella hjälp de behövde. Sedan dess har i och för sig välståndet ökat på bägge håll, och parterna skulle kunna utveckla bilaterala handelsförbindelser på mer jämställd basis. Samtidigt har dock deras omvärldspolitik också genomgått förändringar. Det gäller inte minst Turkiet, som kanske inte längre har intresse av att satsa på någon särskild Central-

asienpolitik isolerad från frågor rörande resten av Asien.

Mycket tyder på att Turkiet idag har en vidare utblick mot Eurasien. Landets förbindelser med andra stater i regionen, inte minst Ryssland och Kina, har vidgats och differentierats. Turkiets intresse för *Shanghai Cooperation Organization* (s. 183) pekar till exempel i den riktningen.

Kvinnorösten från Kokand

Hon föddes en kväll då himlen strålade av ljus, och hon fick namnet Mohlar, 'månar'. Året var 1792. Flickebarnet blev med tiden både furstinna och poet. Det är främst i den senare egenkapen som hon gått till historien, och då under pseudonymen Nodira. Namnet Nodira i uzbekisk stavning är av arabiskt ursprung och betyder 'den sällsynta'. Nodira kom från ett burget turkspråkigt hem i furstendömet – khanatet – Kokand i Ferganadalen, och hon skrev sin lyrik till största delen på det nu utdöda språket tjugatajiska.

En kvinna vid den här tiden och i den här delen av världen hade ytterst få, om ens några, möjligheter till skolning och kreativitet. Så kunde det vara, även om hon hörde till en förnäm och välbärgad familj. Nodira hade lyckan att växa upp i en miljö där litteratur och bildning premierades. Där lades grunden till den konstnärliga blomstring och etiska hållning som skulle bli hennes signum och göra henne odödlig.

I hemmet fanns en god och vidsynt farmor som tog sig an lilla Nodira och såg till att flickan inte blev bortgift alltför tidigt. De första äktenskapsmäklarna från hovet i Kokand återvände hem med oförrättat ärende. Nodira fick vara barn några år till, och hon fick – även det på farmors tillskyndan – gå i skola hos en islamiskt och litterärt bildad lärarinna, *otin*, som såg flickans begåvning och uppmuntrade hennes intresse för poesi. Hos *otin* lärde hon sig persiska, det andra klassiska skriftspråket vid sidan av tjugatajiska. Likt andra stora poeter i dåtidens Turkestan skrev sedan Nodira poesi på båda dessa språk.

Nodira mognade till en klok och inkännande tänkare, vilket skulle visa sig i såväl dikt som handling. Lika imponerande var hennes mod. Hon levde i 50 år, till 1842, och gick ett grymt öde till mötes.

I den uzbekiska litteraturen hör Nodira till de riktigt kända klassikerna. Hennes kanske främsta uttolkare i vår tid var Mahbuba Qadirova, som jag träffade i Tasjkent hösten 2005, något år innan hon gick bort. Qadirova hade ägnat hela sin akademiska karriär åt Nodira och kretsen av kvinnliga poeter som fanns runt hennes hov under de första decennierna av 1800-talet. Qadirova disputerade 1961 på en avhandling, som var det första större litteraturvetenskapliga verket om Nodira. Då var Uzbekistan fortfarande en sovjetisk rådsrepublik och forskning bedrevs i marxist-leninistisk anda, vilket också märks i det som Qadirova publicerade vid den tiden. Detta utgjorde dock inte något hinder för studier i presovjetisk turkestansk litteratur på bred front. Rörande Nodira gjordes flera nya upptäckter av hennes diktning under 1950- och 1960-talen.

Innan jag träffade Qadirova, hade jag läst en av hennes senaste böcker om Nodiras liv och diktning, *Davr nodirasi*, publicerad 1991, året då Uzbekistan blev självständigt. I boks titeln används poetens pseudonym som ett betydelsebärande ord för att peka ut Nodira som det unikum och den fixstjärna hon kan sägas ha varit i sin tid.

När jag efter återkomsten till Sverige föreläste om Nodira och senare skrev om henne var jag starkt inspirerad av mina samtal med Qadirova och hennes personligt skrivna biografi över detta enastående människo- och diktaröde. Boks titeln i sin helhet, *Davr nodirasi: Nodiraning hayot va ijod yo'li*, kan översättas som 'Enastående för sin tid: Nodiras liv och diktning'.

Mor och furstinna

När Nodira var klar med skolan och gick hemma under farmors och sin mors överinseende, infann sig den blivande brudgummen, furstesonen Umar. Till en början visste ingen – inte ens han själv – att besöket skulle leda till förälskelse och så småningom giftermål. Då Umar kom till Andizjan för att hälsa på sin gudfar, Nodiras pappa, ramlade han av hästen och stukade foten. Han blev tvungen att stanna i gudfaderns hem en tid för att kurera sig, och under den tiden hann Nodira och Umar upp-täcka varandra och börja tala kärlekens språk med varandra – väl inlindat i diktens metaforer.

Nodira var ett gott parti, dessutom omtalat vacker, och det var känt att flickan skrev poesi. Umar var fascinerad. Han kunde själv recitera dikter av de stora mästarna – både på tjugatajiska och persiska – och han kunde skriva egen poesi för att göra Nodira uppmärksam på att han inte var oberörd av henne.

Han klämmer fast en lapp under locket på tekannan som Nodira ska komma och hämta. På lappen har han diktat:

Hennes sång skänkte mig lycka, men den sköna såg det ej
Jag blev stoft på hennes väg, men den ljuvliga såg det ej

Till formen är dessa två rader den första strofen i en så kallad *ghasel*. Vi ska titta närmare på dess uppbyggnad om en liten stund.

Som brud fördes Nodira från hemmet i Andizjan till grannstaden Margilan, där hennes make var styresman. Två år senare födde hon sin förste son Muhammad Ali. Hon skulle få en son till, Sul-ton Mahmud, ytterligare några år senare, men vid det laget satt hon redan vid sidan av sin man på tronen över

hela khanatet Kokand. Umar var yngre son till den forne regenten i khanatet, som år 1788 hade efterträtt av äldste sonen, Olim Khan – en värsting och därtill både enfaldig och alkoholiserad. Han var illa tåld av aristokratin och slogs ihjäl.

Ädlingen och fursten Umar-bek efterträder sin bror och blir regenten, khanen, Umar-xon; titeln *khan* såsom vi oftast ser den i svensk och västerländsk text, blir *-xon* på uzbekiska och skrivs normalt ihop med egennamnet.

Tillsammans med 18-årig hustru och tvåårig son flyttar Umarxon in i palatset i huvudstaden Kokand. Året är 1810.

Vad kan inte makten göra med en människa? Själens krymper. Poeten dör eller går i exil, och i hans ställe träder ängslan, misstänksamhet, girighet och storhetsdrömmar. Umarxon gjorde sig snart ovän med de två andra turkestaniska småkungarna, emiren i Bukhara och khanen i Khiva. I Umars eget khanat började andra tronpretendenter sticka upp – värstingbrodern Olimxons söner, som närmade sig myndig ålder. De röjdes snart ur vägen på Umarxons befallning. Själ ville Umar bli en ny Timur Lenk – krigaren och imperiebyggaren i 1300-talets Turkestan. Huvudstaden Kokand ville han göra till en lika majestätisk metropol som den beundrade föregångarens Samarkand.

Den poetiska kretsen

Det är nu Nodiras storhet blir tydlig; det är hon som växer, inte Umarxon. Hon vinner folkets tillgivenhet för sin godhet och hon väcker beundran för sin lysande diktkonst. Maken Umar ger henne sitt stöd. Han tycks ha förblivit svag för sin

Mohim, 'min måne', som han kallar henne, även om makten förvandlar honom till en kall och hänsynslös härskare.

Vid den här tiden får Nodira en ny vän och mentor, senare känd och berömd inom klassisk turkestansk diktning under pseudonymen Uvaysiy. Den vänskapen är av särskild betydelse. Uvaysiy blir ett stort stöd för Nodira inte bara i hennes diktning utan även i hennes roll som furstinna och husmor. På det intellektuella och litterära planet skapade de två diktarinnorna ett slags kvinnokollektiv med mycken dikt och lärdom. De organiserade litterära tävlingar, vilket var en vanlig företeelse i Turkestans bildade kretsar, åtminstone bland männen. De startade undervisning för flickor med Uvaysiy som *otin*. Kronprinsen Muhammad Ali fick sitta med, trots att han var pojke.

Under Uvaysiys ledning började handskrifter med Nodiras lyrik sammanställas i så kallade divaner, diktsamlingar. Divaner från Nodiras egen tid har inte återfunnits, men avskrifter från 1800-talets senare hälft finns bevarade. Ursprungligen nedtecknades dikterna i arabisk skrift. I moderna nytugåvor återges de i kyrillisk eller, som här nedan, latinsk transkription.

Liksom sin make Umar skrev Nodira i första hand ghaseler, en av de mest spridda och vanligaste versformerna i äldre höglitterär främreorientalisk diktning. Ghaselen brukar hänföras till facket kärlekslyrik. Med ett invecklat symbolspråk speglas kärlekens väsen i någon allomfattande, gränslös bemärkelse. Dikten kan formas i ord om naturens prakt eller vin- och känslöberusingens kraft och däri dölja en oemotståndlig längtan till vännen/guden:

Gå ej ute bland blomstren, tänk ej på våren
vänd dig från världen, dröm om mötet med vännen

En ghasel består av parverser (*beyt*) med versrader (*misra*) som flätas samman enligt ett bestämt rimmönster. Rimmet kan åstadkommas genom likaljudande sekvenser från olika ord och uttryck, eller – vilket är det vanligaste – ett ljudrim följt av ett visst ord eller uttryck som upprepas dikten igenom. Följande rader från en av Nodiras ghaseler på tjugatajiska slutar båda med det arabiska ordet *muhabbat*, 'kärlek', föregånget av ljudsekvensen *-ori*:

Har kimda agar bor esa osori muhabbat
Aylar anga mahubblar izhori muhabbat

Var och en som bevisar sin kärlek
lönas av dem han älskar med kärlek

Rimmönstret i en ghasel är *aa, ba, ca, da* och så vidare, där *a* står för den likaljudande sekvensen. Senare i samma ghasel kommer parversen:

Rohat tilasang ishq binosini panoh et
Osuda erur soyai devori muhabbat

Giv åt kärleken skydd och du finner frid
Rofylld är skuggan från muren av kärlek

Antalet parverser, *beyt*, i en ghasel kan vara allt ifrån en handfull till ett drygt dussin. Hos Nodira finner man vanligtvis ghaseler på 7–9 *beyt*. Någonstans i den sista parversen sätts poetens namn in – en pseudonym som med ett ord från arabiska kallas *taxallus* ('frigörelse/flykt'). Hos Nodira – alias Mohlar eller med fru-titel, Mohlaroyim – varierar det mellan tre sådana namn: Nodira eller Komila (< arab., 'den fulländade') i dikter

på tjugatajiska och Maknuna (< arab., 'den dolda') i dikter på persiska. Med hjälp av sin *taxallus* kan poeten inför läsaren tala om sig själv i tredje person eller göra sig själv till den tilltalade:

Kuyib ey Nodira olam elig'a
Muhabbat shevasini oshkor et

Brinn, o Nodira, för världens folk,
sprid klarhetens ljus över kärleken

Nodiras bevarade verk omfattar omkring 15 000 versrader (*misra*). Dikterna vittnar om stor förtrogenhet med den litterära och religiösa tradition som hon verkade i. De klassiska kärleksparen Farhad och Shirin och Madjnun och Laila åberopas i hennes ghaseler om längtan och saknad. Hon lånar Mansurs vågade formel *Analhaq*, 'Jag är Gud', i sitt tal om andlig hänryckning och närmandet till det gudomliga.

Samtidigt är hon ett politiskt och socialt samvete. Kärleken till den jordiska vännen beskrivs inte bara sinnligt utan även moraliskt, ibland på gränsen till det pragmatiska. Hon försöker få sin make att tänka sammalunda. När Umarxon överväger en aktion västerut från Kokand för att hejda Bukhara-emirens framfart, säger hon vädjande till honom att en khans uppgift inte borde vara att lägga städer i spillror utan att få dem att blomstra:

Den är kung som visar folket sin omsorg
Om inte, är all säkerhet förgäves

Men Umarxon handlar annorlunda. Krigaren i honom vinner, och Nodira nås av rykten om makens råhet. Människor slaktas

eller drivs på flykt mot sväldöd eller någon fängelsehåla i Kokand. Nodira känner förtvivlan och sorg. Hon har en mar-dröm, som skrämmer både henne och Umar. Umar åker bort några dagar för att rekreera sig med jakt och angenäm uppvaktning. Därute dör han – av okänd orsak.

Offret

Kvar i Kokand är Nodira, 30 år. Hon visar djup sorg över förlusten av en älskad och stödjande make. Samtidigt rasar hon i sin poesi mot svek och förräderi, vilket av somliga har tagits som ett tecken på att Umarxon kan ha blivit mördad.

På tjugonde dagen av hans död utropas den 14-åriga äldste sonen till ny khan. Redan i början ser det ut att kunna gå riktigt illa. Muhammad Ali Khan, även kallad Madali Khan (Madali-xon) i historieböckerna, är bara barnet, och intrigörer finns det gott om. Det skulle också gå riktigt illa, men först efter 20 år.

Man kan bara spekulera i hur stor roll Nodira spelade för sammanhållningen av khanatet under de två sista decennierna. Klart är emellertid att hon som änkedrottning och den sittande khanens mor hade en given chans till inflytande, vilken hon med sin intelligens och klarsynthet förvaltade väl. Att lyssna på sitt folk, att lära känna sitt folk är den gode khanens moraliska plikt, menade hon. Taktikern i henne ansåg vidare att fredlig samlevnad med grannstaterna var en nödvändighet. Särskilt i det senare fallet hade hon mycket rätt – inte bara av pacifistiska skäl. Det var en orolig tid i Turkestan.

Stormaktskampen, *The Great Game*, mellan främst Ryssland och England var i full gång. Den tsarryska närvaron i

Turkestan var påtaglig genom bland annat immigrerande fribönder från Ryssland och en långt framflyttad rysk gränslinje. Engelsmännen, å sin sida, hade agenter ute för att söka allianser med de turkestanska staterna. Captain Arthur Conally, som till slut förtvinade i Bukhara-emirens fängelsehåla, tycks ha träffat Madali Khan och även haft viss framgång i sina försök till allians, vilket dock inte gillades av mamma Nodira. Att samarbeta med representanter för Rysslands främsta antagonist, som dessutom inte var någon omedelbar granne, var enligt henne utmanande, för att inte säga direkt dumdrigt.

Nodiras egen politik skulle ha varit att arbeta för vänskapliga relationer till såväl den – milt uttryckt – hätske och oberäknelige emiren av Bukhara, Nasrullah Khan, och den mäktiga grannen i norr, tsarregeringen. I det senare fallet skulle en sådan strategi dessutom ha kunnat minska oron för det hot som Kokand kände från anspråksfulla kazakiska nomader på den ryska sidan av khanatets norra gräns. Kokand hade också ansträngda relationer österut – mot Kashgariet och kineserna, som för inte så länge sedan hade haft överhöghet över Kokand.

De turkestanska khanatens nedgång och fall berodde inte bara på stormaktskampen mellan Ryssland och England. Bidragande faktorer var också den rivalitet och ömsesidiga misstänksamhet som rådde mellan khanaten. De små turkestanska furstendömena präglades vidare av ett inre galopperande sönderfall på grund av despotism och brist på politisk strategi i någon för den tiden modern mening.

Motsättningarna mellan Kokand och Bukhara hade föranlett många sammanstötningar, särskilt längs khanatens gränser i Zarafshandalen, där en smal landremsa skilde de båda rikena åt. Ett bukhariskt generalangrepp mot fiendens ställningar i

Zarafshandalen år 1840 ledde till ett svidande nederlag för Kokand, som tvingades till landavträdelser och – ännu värre – ett erkännande av bukharisk överhöghet över det egna khanatet.

Nasrullah Khan gjorde Madalis bror Sulton Mahmud till guvernör över det erövrade kokandiska området, kanske i hopp om att så split mellan bröderna. Effekten blir emellertid den motsatta. De båda bröderna går samman för att bilda en enad front mot hotet från Bukhara. Detta framkallar ny vrede hos Nasrullah, som går mot Kokand och driver Madali på flykten. Denne infångas snart och släpas tillbaka till Kokand, där han halshuggs tillsammans med sin 12-årige son och brodern Sulton Mahmud.

Utän att tveka går Nodira ut till Nasrullah och förbannar honom tusenfalt. Inför Nodiras nakna blick blir Nasrullah en ynkelig figur som alla sina härskarprivilegier till trots aldrig kommer att kunna besegra hennes mod och integritet. Khanen är rasande men kan inte göra annat än väsa fram en order om avrättning. Även Nodiras huvud faller för bödelns bila.

Det nutida Fergana

Några decennier efter Nodiras död fanns inte hennes rike längre. År 1876 upplöstes Kokandkhanatet och annekterades av ryssarna som provinsen Fergana i guvernementet Turkestan. Bukhara och Khiva hamnade också under rysk överhöghet men fortsatte formellt att vara stater fram till bolsjevikernas maktövertagande. Efter sekler av envælde och ålderdomlig feodalism förvandlades de sedan inom loppet av några få år till sovjet-socialistiska samhällen.

Ferganadalen, där Kokandkhanatet en gång låg, är idag uppdelad mellan tre olika stater, de ex-sovjetiska republikerna Uzbekistan, Kirgizistan och Tadzjikistan. Städerna Andizjan, Margilan och Kokand, där Nodira framlevde sina dagar, tillhör det uzbekiska Fergana. Ura Tube och Khodjand, som låg i skottlinjen mellan rivaliserande bukharer och kokandier i Zarafshandalen, återfinns i Tadzjikistan.

Den situation som nu råder, med känsliga och svårkontrollerade statsgränser tvärs igenom den bördiga och folktäta dalen, har inte gjort Fergana mindre oroligt. Tvärtom är området en högexplosiv riskzon där inte bara förbjuden politisk opposition jäser mot interna missförhållanden, utan där också militant islam finner en grogrund för operationer i hela den centralasiatiska regionen.

Vad skulle Nodira ha sagt och gjort, om hon hade levat idag? Jag tror att hon skulle ha varit realpolitiker – klarsyntare än många andra – samtidigt som hon lika starkt som tidigare skulle ha hävdat kärlekens imperativ. Kanske skulle hon ha citerat något från sin egen diktning, som

Muhabbatsiz kishi odam emasdur

Gar odamsan muhabbat ixtiyor et

Den kärlekslöse är ej människa

Är du människa, åtrå kärleken

Nodiras poesi finns i den tidigare omnämnda boksamlingen *The Gunnar Jarring Central Eurasia Collection* – en källa till kunskap om det forna Turkestan på väg ut i cyberrymden ... (ss. 183–189; se vidare ss. 307–313).

Uzbekistan firar sitt förflutna

De nya stater som bildades i Centralasien efter Sovjetunionens upplösning var »nya« i ordets fulla bemärkelse. Några jämförbara statsbildningar hade inte existerat före sovjetisk tid. I stället hade det funnits ett stort turkestanskt område som med tiden blev alltmer kuvat och beroende av Tsarryssland. En del av dess yta upptogs av tre enväldiga småstater – Bukhara, Khiva och Kokand. För övrigt dominerades regionen av olika nomad- och klankulturer.

De nuvarande gränserna mellan Uzbekistan, Turkmenistan, Tadzjikistan, Kazakstan och Kirgizistan drogs upp av sovjetmakten, under förevändningar att man ville skapa »nationella« republiker. Någon annan politisk och administrativ struktur än den som präglats av den sovjetiska ideologin har man inte haft anledning eller ens någon chans att utforma. Det hade inte heller före unionsupplösningen gjorts några påtagliga försök i dessa republiker att markera ett oberoende gentemot Moskva. Några frihetssträvanden liknande dem i Baltikum, till exempel, hade inte förekommit i Centralasien.

Hur beredda var då uzbekerna och andra centralasiater att bilda egna självständiga stater, när Sovjetunionen rämnade och de slungades ut i friheten och ett nytt världspolitiskt sammanhang? Vardagslivet i hus och hem, och människor emellan har säkert gått sin gilla gång – och väl är det – men samhällsstrukturen har luckrats upp, med ökad vilshenhet som följd. Efter 1991 skulle det politiska tänkandet och mången annan praxis förändras, utan att man alltid riktigt visste hur och varför.

Tsarrysk och sovjetisk expansion i Centralasien

Drivkraften bakom Tsarrysslands offensiva expansion i Turkestan under 1800-talet var en kombination av imperialistisk politik och ekonomiska behov. Man var inne i ett tidevarv av begynnande industrialism och stormaktskamp om herraväldet över nya länder och marknader. Längre söderut hade britterna etablerat sig på den indiska subkontinenten och framstod som ett hot mot den ryska intressesfären. Vid seklets mitt ägde dessutom omvälvande sociala förändringar rum med inverkan på ekonomi och handel.

Minskade leveranser från bomullsplantagerna i Förenta staterna till följd av det amerikanska inbördeskriget tvingade länderna i Europa att söka efter bomull på annat håll. För Ryssland blev Turkestan en välkommen bomullsproducent. Det var inte heller någon nackdel att få tillgång till mer land, just när slaveriet hade avskaffats i Ryssland (1861) och många före detta livegna bönder behövde ny jord att bruka.

Vid 1870-talets mitt hade tsarrysk militär säkrat kontrollen över i stort sett hela det territorium som idag utgör det ex-sovjetiska Centralasien, inklusive Kazakstan. Tasjkent hade intagits 1865 och blev centralort i det två år senare upprättade generalguvernementet Turkestan.

För människorna i Turkestan innebar den ryska ockupationen utsugning och grymhet, men den bidrog faktiskt också på flera sätt till ett uppvaknande bland turkestanierna. De turkestanska khanaten var fortfarande slutna samhällen enväldigt styrda av en khan eller emir och dennes klan. Kulturlivet hade stagnerat i en degenererad muslimsk samhällsordning, där det inte fanns plats för nya idéer och framstegstro. I kontrast till detta medförde den ryska närvaron

trots allt vissa möjligheter för unga intellektuella till resor och kontakter. Därigenom skapades möjligheter för ökad kännedom om begrepp som parlamentarism och nationell integritet och, inte minst, moderna vetenskaper.

Efter segern 1917 hade bolsjevikerna deklarerat alla nationaliteters lika värde och rätt till egen kultur och självbestämmande. Även om detta till en början ingav turkestanerna hopp om bättre tider, intog kommunistregeringen i Moskva från första stund en reserverad hållning till kraven på autonomi.

Samtidigt som ett sovjetiskt styranderåd inrättades i det ryssdominerade Tasjkent, gick turkestanska muslimer och intellektuella samman och utropade i november–december 1917 en autonom republik i den södra delen av Turkestan med centrum i Kokand. Regeringen i Kokand fick inget erkännande från Moskva, och den krossades bara några månader senare under stor blodspillan. Det här ledde till både gerillakrigföring och aktioner från de ännu formellt självständiga furstestaterna Bukhara och Khiva, som vände sig mot sovjetregeringen och erbjöd fristad åt oppositionella.

Under hela 1920-talet och de första åren av 1930-talet lyckades de lokala krafterna i Centralasien behålla initiativet. De största framgångarna uppnåddes på utbildningsområdet. Stora resurser sattes in för att angripa den nära 95-procentiga analfabetismen. Tillsammans med en omfattande teknisk upprustning gjordes betydande insatser för att bereda lokalbefolkningen plats i såväl arbetsliv som administration och den politiska byråkratin.

När bolsjevikerna hade konsoliderat sin makt, blev situationen en annan. Kollektiviseringen intensifierades. Konstbevattningssystemet effektiviserades och mer sofistikerad jordbruksteknik introducerades för en storsatsning på bomulls-

odling särskilt i de södra delarna av regionen. Lokala ledare som protesterade rensades ut.

Genom den utvidgade bomullsproduktionen i den nybildade socialistrepubliken Uzbekistan var Sovjetunionen redan i början av 1930-talet i stort sett självförsörjande inom den näringen. Merparten av den uzbekiska bomullen forslades ut ur republiken till industrier i den europeiska delen av unionen. Någon stor inhemsk bomullsindustri utvecklades aldrig i Uzbekistan. Det kan med rätta sägas att republiken mer och mer förvandlades till en råvaruproducerande koloni. Långt över hälften av Uzbekistans odlingsareal uppläts åt bomullen. Horder av människor i arbetsför ålder, inte minst universitetsstudierande, tvångskommenderades till ett par månaders bomullsplockning varje år, vilket hade en ruinerande inverkan på annat arbete och på de ungas utbildning.

Monokulturen av bomull urartade till en miljöförstöring av sällan skådat slag. På grund av den överdimensionerade och, som det sedan har visat sig, slösaktiga konstbevattningen har floder torkat ut. Aralsjön, en gång världens fjärde största insjö, har förlorat långt över två tredjedelar av sitt vatten och hela sitt djurliv. Våldiga mängder bekämpningsmedel har använts på de uzbekiska jordbruksfälten och gett upphov till vattenförgiftning och svåra genetiska skador.

Till följd av saltspridning från torrlagda sjöbottnar och ett hänsynslöst utnyttjande av jorden utarmades den odlingsbara marken, och bomullsskördarna krympte. De lokala ledarna, som visste att både deras egna politiska karriärer och subventionerna från Moskva var direkt avhängiga av höga produktionssiffror från bomullsodlingen, började manipulera redovisningen till sin egen och republikens fördel. Avslöjandet av dessa oegentligheter fick hela den uzbekiska kommunist-

ledningen på fall. Partichefen Sharaf Rashidov tvingades avgå och dog kort därefter. Ministern för bomullsindustrin, V. Usmanov, arkebuserades och ett par andra toppolitiker begick självmord.

I turbulensen efter denna politiska praktskandal framträdde en mindre känd partifunktionär från Qashqadaryaprovinsen söder om Samarkand, Islam Karimov, som sakta men säkert segade sig upp mot den absoluta makttoppen. Efter korta mellanspel av två andra personer på partichefsposten lyckades Karimov säkra tillräckligt stöd bland den uzbekiska nomenklaturen för att kunna bli vald till det uzbekiska kommunistpartiets förstesekreterare 1989. I den ställningen blev det sedan hans uppgift att lotsa republiken mot självständighet och en ny politisk och ekonomisk framtid.

Kvardröjande sovjetisk mentalitet

Den 31 augusti 1991, tolv dagar efter den misslyckade kuppen mot Sovjetunionens ledare Michail Gorbatjov, utropades Uzbekistans självständighet i republikens Högsta sovjet. Självständigheten var mer en nödvändig konsekvens av händelseutvecklingen än något eftertraktat mål.

Väl medvetna om sitt ekonomiska beroende av Moskva hade uzbekerna i det längsta velat förbli en unionsrepublik. I den sovjetiska folkomröstningen om ett nytt unionsfördrag den 17 mars 1991 hade över 90 procent av de uzbekiska valdeltagarna röstat för en fortsatt union. Samtidigt hade man drivits med i den våg av förändringar som sköljde över Sovjetunionen vid den tiden. En ny valordning för Uzbekistans Högsta sovjet hade antagits i oktober 1989 tillsammans med

en lag om att uzbekiska skulle bli republikens officiella språk.

Under de sista åren före den definitiva unionsupplösningen resonerade uzbekerna alltså typiskt nog i marxist-leninistiska banor. Lenin återropades till exempel i debatten kring den nya språklagen. Ett av motståndarnas argument mot uzbekiskans särställning som statsspråk var att lagbeslutet stred mot det krav på jämställdhet mellan olika språk som Lenin på sin tid hade givit uttryck åt.

Enligt lagens försvarare var denna tolkning en förvanskning. Vad Lenin hade motsatt sig, menade dessa, var att ett stort och redan dominerande språk som ryskan skulle få en formellt privilegierad status, till förfång för mindre, regionala tungomål. Beträffande dessa andra språk hade den »store ledaren V.I. Lenin« däremot påtalat nödvändigheten av en stärkt officiell ställning. Den idén hade sedan urholkats av Stalin, ansåg man.

I och med att uzbekiska blev officiellt språk, började olika intressegrupper att yrka på ett skriftbyte. Den kyrilliska skriften var för dem en alltför stark påminnelse om den tidigare rysk-sovjetiska hegemonin. Uzbekiska har tidigare skrivits med både arabiska bokstäver (fram till slutet av 1920-talet) och latinska bokstäver (1927–1940). Den vid den här tiden största men senare splittrade och förbjudna oppositionsrörelsen *Birlik*, 'Enhet', gick tidigt ut och krävde att arabisk skrift skulle införas. Därmed skulle uzbekiskan på nytt anslutas till en lång och rik skrifttradition bland turkspråken, var huvudargumentet.

Andra tänkte mer på kontakterna med västvärlden och förespråkade ett nytt latinskt alfabet. Den senare linjen segrade till slut. Den första parlamentslagen om ett nytt latinskt alfabet antogs i september 1993. Lagen reviderades redan efter två år. Skriftbytet, som man trodde sig kunna hinna med till millennie-

skiftet, har sedan gått mycket trögt. Jag återkommer till det i nästa kapitel.

Självständighetsbegreppet i dagens Uzbekistan har ofta omtalats i ord som »nation«, »nationell kultur« och »national-språk«. Medborgarna i staten Uzbekistan ska rotas i en nation – och då ska det vara något annat än den »nation«, eller »nationalitet«, som sovjetmakten tyckte sig ha avgränsat i den forna unionsrepubliken Uzbekistan.

Det har tagit tid att frigöra sig från invant sovjetsocialistiskt tänkande och att ersätta det med en ny allmänpolitisk ideologi. I försöken att hitta en förankring av frågor rörande en nationell uzbekisk identitet oberoende av tidigare sovjet-uzbekisk historiesyn har man naturligt nog ofta riktat blicken bakåt mot det presovjetiska Turkestans historia. Helt lätt är det emellertid inte att få de gamla ränderna att gå ur.

Presovjetisk historia

Anledningarna till att det sovjetiska Turkestan delades upp i mindre republiker har diskuterats mycket. Farhågor om panturkism och panislamism ingick i den hotbild som Stalin och andra hårdföra Moskvaledare målade upp och till slut också fick Lenin att tro på. Den fysiska gränsdragningen mellan republikerna grundades på mer eller mindre diffusa etnolingvistiska kriterier och dragkamp mellan olika lokala ekonomiska intressen.

När uppdelningen väl var gjord, ville man kunna motivera gränserna även historiskt. Den år 1924 nyskapade republiken Uzbekistan och de andra centralasiatiska republikerna skulle var för sig förses med ett eget förflutet, ju längre desto bättre.

Därtill behövdes en delvis reviderad historieskrivning.

Den förenkling av släktskapsförhållandet mellan uzbeker och timurider som frammanades under sovjetisk tid gör sig fortfarande gällande i det självständiga Uzbekistan. Ett av de mest uppmärksammade jubileerna under 1990-talet var 600-årsminnet av Ulug Begs födelse.

Ulug Beg (1394–1449) var sonson till Timur Lenk, krigaren och den mäktigaste härskaren i Asien sedan Djingis Khans dagar. Timur Lenk och hans efterkommande – timuriderna – antas ha varit ättlingar till Djingis Khans mellanson Tjagataj, som efter faderns död år 1227 tilldelades merparten av det som i modern tid har kallats Centralasien. Timur Lenks rike hade sitt centrum i Samarkand.

Fältherren själv var dock oftast någon annanstans, på ständiga härtåg. Under ett av dessa härtåg föddes Ulug Beg den 22 mars 1394 i Sultaniya, sydost om Täbriz i nuvarande Iran. Från späda ålder vistades han i sin farfars närhet och fick tidigt inblick i krigandets och regerandets konst. Efter Timurs död år 1405 och efter några års bitter maktkamp bland timuriderna fick Shahrukh, Timurs yngste son och Ulug Begs far, herraväldet över riket. Den unge Ulug Beg blev sultan i Samarkand, medan fadern Shahrukh etablerade sig som regent i Herat.

Ulug Beg regerade i Transoxanien, landet mellan floderna Amu Darja och Syr Darja, i närmare 40 år. Under den tiden växte hans rykte som vetenskapsman och kulturens mecenat. Mest känd är han för sin astronomiska forskning med beräkningar som har stått sig väl ända in i våra dagar. Hans observatorium, vilket återfanns år 1908 av ryssen V. Vjatkin, är nu museum och en av Samarkands många attraktioner.

Under Ulug Begs tid färdigställdes flera andra av stadens världsberömda byggnadsverk. Ett av dem är Gur Emir, Timur Lenks mausoleum, där för övrigt också Ulug Beg ligger begravd. Åter andra är Ulug Begs madrasa i det magnifika mosaikkomplexet Registan och Bibixonim-moskén. Efter självständigheten 1991 genomgick alla dessa monument omfattande restaureringsarbeten. Det putsades och fejadades en hel del, inte minst med tanke på Ulug Beg-jubileet, vilket till uzbekernas stora glädje och stolthet också fick internationell uppmärksamhet.

Ulug Begs eget liv slutade tragiskt. Hans ställning som sultan undergrävdes genom fortsatt maktkamp mellan timuridhärskarna, däribland Ulug Begs egna söner. Till följd av sitt naturvetenskapliga engagemang hade Ulug Beg dessutom väckt osäkerhet och misstro hos det religiösa etablissemanget. När han blivit tillräckligt försvagad efter en serie militära nederlag under de sista åren av sitt liv, såg de hämndgiriga sin chans. En dödsfatwa utfärdades, och han mördades i oktober 1449.

Många skönlitterära författare i modern tid har fördjupat sig i Ulug Begs öde. Ett stort uzbekiskt drama, *Mirzo Ulug'bek*, skapades under 1950-talet av Maqsud Shayxzoda (1908–1967) och publicerades i början av 1960-talet. Ett senare verk, romanen *Ulug'bek Xazinasi*, 'Ulug Begs skattkammare' (1973), av Odil Yoqubov (1926–2009), återutgavs i samband med Ulug Beg-jubileet 1994 tillsammans med en mängd nya skrifter och artiklar om denne timuridhärskares liv och kulturella gärning.

Vid mitten av 1400-talet, samtidigt med maktkampen inom den timuridiska dynastin och Ulug Begs död, var en annan grupp av turkfolk, uzbekerna, på marsch mot Transoxanien. De hade varit organiserade i en stamkonfederation över ett område

norr om Aralsjön. Sitt namn lär de ha haft efter Özbek, en ättling till Djingis Khans äldste son Djudji och härskare över Gyllene horden 1312–1342. Dessa uzbeker fördrev de sista timuriderna från Transoxanien och grundade där en ny islamisk dynasti, shaybaniderna.

Dagens uzbeker skulle alltså härstamma i rakt nedstigande led från shaybaniderna. Vidare, antaget att Timur Lenk hade blodsband med Djingis Khan, skulle timurider och shaybanider vara indirekt besläktade. De moderna uzbekerna är förstas genetiskt sett en blandning av både shaybanider och timurider, för att nu inte tala om allt annat blod som kan flyta i deras ådror.

Under sovjetisk tid odlades en i det här avseendet alltför enkelspårig historiesyn, med en rad förvanskningar till följd. Man »glömde bort« att uzbekernas förflutna ur en rad olika aspekter pekar åt fler än ett håll. Det som framför allt ignoreras var uzbekernas nomadiska kulturarv från det kiptjakiska rikets, det vill säga Gyllene hordens tid. Att uzbekerna till sin kärna skulle vara nomader som invandrade i området så sent som på 1400- och 1500-talen kändes inte lika övertygande som en koppling till timuridernas äldre urbana högkultur.

Följaktligen beskrevs förhållandet mellan timurider och uzbeker som ett enkelt, rätlinjigt förhållande. 660-årsminnet av Timur Lenks födelse firades under devisen »Utan tvekan är han vår«, som jag noterar i min prolog (s. 14). Ett annat exempel kan hämtas från det språkliga området.

Det höglitterära turkspråket tjagatajiska, vars klassiska skede inleddes under timuridernas sista halvsekel i Transoxanien, döptes om till 'äldre uzbekiska' (ry. *staryj uzbekskij jazyk*, uzb. *eski o'zbekcha*) i officiell sovjetuzbekisk historieförskrivning. Den benämningen används fortfarande, trots att den

språkhistoriskt sett är ohållbar. Det har också varit vanligt att tala om »äldre uzbekisk skrift« för tjugatajiskspråkig skrift med arabiska bokstäver. Samma bokstäver användes för modern uzbekiska under en kort period i början av 1900-talet. Men att kalla skrifttypen som sådan för gammaluzbekisk är att gå alltför långt.

Tjugatajiska tillämpades som skriftspråk i Centralasien i över 500 år, fram till 1900-talets början. Bland de större turkspråk som talas och skrivs idag är det uighuriska och uzbekiska som står tjugatajiskan närmast. Tillsammans bildar de gruppen »sydöstturkiska« språk.

Uzbekiska, liksom för övrigt uighuriska, standardiserades som skriftspråk först under 1900-talet. Själva språknamnet »uzbekiska« är en sentida skapelse. Tidigare hade det huvudsakligen rört sig om diverse talade varieteter, vilka sinsemellan kunde vara rätt olika, inte minst på grund av nomadfolkens rörlighet.

Det eller de idiom som de shaybanidiska uzbekerna talade vid sin invandring i Transoxanien hörde med all sannolikhet till de dialekter som idag visserligen räknas till uzbekiska men som lingvistiskt sett står längst ifrån tjugatajiska och andra sydöstturkiska språkvarieteter. Dessa dialekter har i stället egenskaper som förbinder dem med gruppen »nordvästturkiska« språk eller »kiptjakiska« turkspråk, dit bland andra dagens kazakiska och tatariska hör.

Tjugatajiska var inte det enda skriftspråket i timuridernas Transoxanien. Timuriderna var muslimer, och genom islam var ett persisk-arabiskt lärdomsideal förhärskande bland dem. Fortfarande på sentimuridisk tid skrevs vetenskapliga verk och officiella dokument i regel på persiska – inte tjugatajiska. Den stora stjärnkatalogen *Zidj-i Ulughbek*, som sammanställdes under Ulug Begs ledning, var av allt att döma först avfattad

på persiska och sedan delvis översatt till arabiska.

Shaybaniderna, som också var muslimer, kan antas ha varit väl förtrogna med den persisk-arabiska prosatraditionen. Från och med deras regeringstid fick dock tjugatajiska en alltmer framskjuten plats även som vetenskapligt språk.

På det skönlitterära planet – och då handlade det mest om poesi – hade tjugatajiska en betydligt starkare ställning. Tjugatajisk poesi var på 1400- och 1500-talen inne i ett expansivt skede.

Det persisk- och arabiskspråkiga kulturarvet har inte oreserverat kunnat inlemmas i uzbekisk litteratur- och språkhistoria. Desto viktigare har det då varit att uppmärksamma tjugatajiskans utveckling och blomstring som litteraturspråk. Den mest betydelsefulla personligheten i det här sammanhanget är Ali Shir Nava'i, poet och tillika statsman, verksam i Herat under timuridhärskaren Husayn Bayqara (reg. 1469–1506). Tjugatajiskans klassiska period brukar räknas från den tid då Nava'i färdigställde sitt första diktverk (divan), omkring år 1465.

Ända sedan slutet av 1930-talet har Nava'i haft en självklar och tidvis särskilt framskjuten plats i uzbekisk historiskrivning. Detsamma gäller för tiden efter unionsupplösningen. Han betraktas som uzbekernas nationalskald, och hans namn finns överallt. Gator och institutioner bär hans namn. T-centralen i Tasjkent heter, med uzbekisk stavning, *Alisher Navoiy*. Det senaste Nava'i-jubileet firades 1991, till 550-årsminnet av hans födelse. Då hyllades han bland annat för sitt »mod« att skriva på »modersmålet« och att uppmana andra att göra detsamma. I denna språkkampanj hade Nava'i stöd av sin härskare Bayqara, även han poet. Bayqara hade utfärdat dekret med anmodan om att turkspråkiga poeter borde skriva på sitt modersmål.

Ett återkommande Nava'i-citat i debatten om uzbekiskans nya status som officiellt språk i Uzbekistan var under tidigt 1990-tal *Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz*, 'Den som inte respekterar språket är trolös mot nationen'. Det »modersmål« som åsyftades hos Nava'i och Bayqara var nu inget annat än tjugatajiska. Ironiskt nog gjorde både Nava'i och Bayqara en tydlig markering av skillnaden mellan å ena sidan »turk« och språket »turkî«, det vill säga tjugatajiska, när de refererade till sig själva och sitt språk, och å andra sidan de i deras ögon barbariska uzbekerna, något som uzbekerna i dagens Uzbekistan av förklarliga skäl inte erinrar sig.

Historieskrivning till omprövning

Att uzbekerna fortfarande uttrycker sig i enlighet med sovjet-uzbekisk historietradition och bland annat talar om Ulug Beg som 'vår store anfader' (*ulug' bobomiz*) behöver man kanske inte göra någon större affär av. Som direkta efterföljare till timuriderna i deras kärnland blev uzbekerna trots allt arvtagare till det kulturklimat som dessa hade skapat och som naturligtvis inte helt och hållet försvann med det timuridiska härskar-skiktet. Men den förvanskning i form av förvrängda eller bortträngda fakta som sovjetuzbekisk historieskrivning visat så många prov på bör korrigeras, och där har uzbekerna alltjämt en hel del att ställa till rätta.

Ett första tecken på mental frigörelse och förändrad historiesyn i Uzbekistan efter uppbrottet från Sovjetunionen var ansatserna till en omvärdering av de sovjetiska åren och försöken till en ny och mer självständig historieskrivning. Centrala och avgörande skeenden i den gemensamma rysk-

uzbekiska historien, som oktoberrevolutionen 1917 och den tidigare tsarryska expansionen i Centralasien, har blivit föremål för en öppnare och mer kritisk hållning. Det gjordes också tidiga försök att lyfta fram annan, presovjetisk och icke-rysk centralasiatisk historia.

En ny läroplan i historia för högstadiet kom 1992 tillsammans med ett likaledes nytt studiematerial under namnet *O'zbekiston xalqlari tarixi*, 'Uzbekistans folk och deras historia', sammanställt på den uzbekiska vetenskapsakademins institut för historia. Ett par år tidigare hade en annan historiebok kommit ut och fått en strykande åtgång – en bok skriven på ryska, *Moja rodnaja istorija*, 'Min fosterländska historia', av G. Xidoyatov vid det statliga universitetet i Tasjkent. Även i den boken intog den sovjetiska tiden en undanskymd plats i förhållande till äldre historia.

En särskilt tydlig förändring och kanske till och med den viktigaste omprövningen i uzbekisk historieskrivning efter självständigheten var den reviderade synen på den turkestaniska reformrörelsen, *djadidismen* (< arab. *jadi:d*, 'ny'). Djadiderna var verksamma i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Denna rörelse, liksom all annan verksamhet som på något sätt kunde upplevas som hot mot sovjetsocialismen, var in i det sista en nagel i ögat på sovjettrogna historiker och behandlades därefter.

Att den officiella attityden gentemot djadidismen ändrats i den här riktningen innebär en öppning mot det tidiga 1900-talets uzbekiskspråkiga litteratur. Framför allt har omorienteringen lett till en renässans för de idéer om en lokal uzbekisk-turkestanisk identitet som började utvecklas bland de intellektuella och reformsinnade vid denna tid. Det var djadiderna som sådde det första fröet till modernt tänkande och masskommunikation i Turkestan.

Djadiderna

Djadidismen började som en bildningsrörelse. Den nedärvda islamiserade skolundervisningen i Turkestan upplevdes alltmer som föråldrad och stagnerad av det växande antal intellektuella som på olika vägar kommit i kontakt med moderna inlärningsformer i Ryssland och Europa. Nya metoder (*usul-i djadid*) ställdes mot gamla (*usul-i qadim*).

Djadiderna sökte sig inte nödvändigtvis bort från islam. Tvärtom var de allra flesta varmt troende muslimer. Utan att göra avkall på sitt muslimska kulturarv, ville de komma åt och eliminera dess avarter. I sin iver att medvetandegöra och sprida kunskap startade djadiderna tidningar och utvecklade nya litterära och dramatiska former. De öppnade nya skolor, där man oberoende av islamisk skolastik kunde studera ämnen som matematik, geografi, biologi, historia med flera.

En av rörelsens eldsjälur var Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919). Han kom från en intellektuell och religiös familj i Samarkand. Genom fadern fick Behbudiy gedigna kunskaper i islamisk rättslära. Han företog en pilgrimsresa till Mecka år 1902 och kunde efter den göra anspråk på de två religiösa titlarna *xo'ja* och *mufti*. Som medarbetare i tidningar utgivna i de ryska städerna Kazan, Ufa och Orenburg stiftade han bekantskap med europeisk kultur och kom i kontakt med det ryska kadettpartiet, som han tog starkt intryck av. I hemstaden Samarkand startade han tidskrifterna *Samarqand* (1912–1913) och *Oyna* ('Spegel' 1913–1915).

Originalutgåvor av dessa tidskrifter är extremt svåråtkomliga idag. Under en av mina forskningsvistelser vid uzbekiska vetenskapsakademien i Tasjkent i slutet av 1990-talet fick jag i gåva en antikvarisk bok med samtliga nummer av *Oyna* i

original. Varifrån boken kom förblev oklart. På sikt kommer den att stå i tryggt förvar i en svensk samling (ss. 310ff.).

Behbudiy lär under loppet av bara några få år ha publicerat över 200 artiklar i sina egna och andra turkestanska tidningar. Han skrev på både uzbekiska och persiska och behandlade ämnen som bildning och kultur, aktuella händelser, främmande länder med flera. I en artikel från *Oyna* 1914, omtryckt i *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* ('Uzbekistans litteratur och konst') den 30 september 1994, rapporterar han från en resa i Främre Orienten med en detaljerad beskrivning av al-Aqsa-moskén i Jerusalem. Skönlitterärt är Behbudiy mest känd för att ha producerat det första uzbekiskspråkiga dramat, *Padarkush* ('Fadermördaren'), publicerat 1913 och uppfört på scen för första gången i Samarkand 1914.

Som nytänkare och progressiva blev djadiderna ett hot mot den rådande ordningen. Den tsarryska överhögheten drog öronen åt sig. Handlingskraftiga reformister med moderna idéer var farligare än konservativa mullor, tycks meningen ha varit. Följaktligen tog man parti för mullorna mot de reformvänliga djadiderna. Djadidismen blev därigenom också en politisk opposition mot Tsarryssland och för den delen även mot envåldshärskarna i de ännu bestående småstaterna Khiva och Bukhara.

I den socialistiska rörelsen mot tsarregeringen tyckte sig djadiderna snarast se meningsfränder. Många av dem sympatiserade med bolsjevikerna, vilka å sin sida insåg djadidernas värde som agitatorer och medlande länk till lokalbefolkningen. Men det fanns något som inte stämde i relationerna mellan de turkestanska reformisterna och de nya sovjetledarna. De kulturella och ideella skillnaderna visade sig ändå vara för stora.

Som muslimer stod djadiderna långt ifrån bolsjevikernas

ateistiska ideal, och deras panturkiska retorik skapade stark irritation hos de nya herrarna i Moskva. Andra faktorer kan också ha spelat in, till exempel ett alltför självständigt och anspråksfullt politiskt agerande från djadidernas sida.

Djadidernas verksamhet blev mer och mer kringskuren och misstänkliggjord. Tonen blev allt hätskare mot dessa »folkets fiender«. De ansågs företräda en »handelsbourgeoisie« som inte hade mycket med oktoberrevolutionen och den nya sovjetsocialistiska ordningen att göra. Många djadider likviderades.

Bland de femton första namnen i ett efter födelseår kronologiskt uppställt biografiskt lexikon över betydande uzbekiska litterära personligheter under 1900-talet dog åtta stycken på 1930-talet. Två av dessa dog en naturlig död. De övriga sex, som alla har dödsåret 1938, blev avrättade: Abdurauf Fitrat (1886–1938), G'ulom Zafariy (1889–1938), Abdulla Qodiriy (1894–1938), Abdulhamid Sulaymono'g'li Cho'lpon (1897–1938), Mashriq Yusupov Elbek (1898–1938) och Mahmud Hodiev Botu (1904–1938).

Dessa tillhörde på sin tid den intellektuella eliten i Turkestan och sedermera Uzbekistan. De hade alla ett mycket brett skaparregister. De var såväl journalister, debattörer och pedagoger som poeter, dramaturger och skönlitterära prosaister. Tillsammans med andra djadider samlades de under några år efter oktoberrevolutionen i ett inflytelserikt litterärt sällskap, *Chig'otoy gurungi* (ungefär 'Tjagatajiska diskussionsklubben'), där en av de främsta ledarna var ovannämnde Fitrat.

Till en början var den litterära debatten förhållandevis fri. Den kunde till och med bli hetsig, vilket fick den senare fördömde Qodiriy att i tidningen 'Röda fanan' (*Qizil bayroq*) den 1 juli 1922 hylla oktoberrevolutionen och likna den

vid en »hoppets sol« som möjliggjort så mycket tanke- och yttrandefrihet.

Trots sådan radikalism vann debattörerna inget gehör hos bolsjevikregeringen. Deras historiska och panturkiska orientering kunde inte tolkas som annat än kontrarevolutionär och antisovjetisk av centralmakten. *Chig'otoy gurungi* olagligt förklarades och upplöstes 1922 men fortsatte trots detta att ha inflytande på de intellektuella i Turkestan i flera år.

Fitrat var för övrigt den förste klart uttalade ateisten bland djadiderna. Han deltog i utgivandet av en tidskrift med just namnet 'Ateister' (*Xudosizlar*) – en verksamhet som borde ha behagat bolsjevikerna mera. Bland de övriga uppräknade namnen är Cho'lpon, Elbek och Botu mest kända för sin lyrik. G'ulom Zafariy skapade den första uzbekiska operan, *Halima* (1920), och Qodiriy den första uzbekiska romanen, *O'tgan kunlar*, 'Förgångna dagar' (1922–1926), en historisk skildring av traditionella uzbekiska miljöer.

Idag spekuleras det i forskarvärlden även om sovjetmaktens roll – eller snarare brist på engagemang – i arresteringen och avrättningen av den tidigare nämnde Mahmudxo'ja Behbudiy. Denne hade medverkat i den nya sovjetmaktens politiska struktur och under en kort period varit delegat i »De turkestaniska arbetarnas, böndernas och soldaternas råd«. Samtidigt hade han dock uttalat kritik mot bolsjevikernas ideologi och tagit avstånd från deras antireligiösa hållning.

En hypotes har varit att Behbudiy blev obekväm för Moskva och att man därför helt avsiktligt lät »religiösa fanatiker« i röja honom ur vägen. Behbudiy avrättades i Karsji 1919 på order av emiren i Bukhara. Efter sin död blev han föremål för svartmålning. I likhet med många andra djadider blev han till slut en ickeperson i den sovjetuzbekiska samhälls- och litteraturhistorien.

De flesta djadider återupprättades efter 1956, även Behbudiy, men de förblev ändå länge förtigna eller censurerade. Efter självständigheten 1991 har de fått något av en andra återupprättelse. Postuma priser har delats ut, och projekt har startats för utgivning av enskilda författares samlade verk.

Till 100-årsminnet av Abdulla Qodiriys födelse utgav förlaget G'afur G'ulom i Tasjkent hösten 1994 en volym med författarens två första romaner, den förutnämnda *O'tkan kunlar*, i tidstrogen stavning, samt *Mehrobdan chayon*, 'Skorpionen från bönenischen'. Enligt de ansvariga på förlaget var det första gången sedan bannlysningen av Qodiriy på 1930-talet som dessa båda verk gavs ut i hela sin ursprungliga längd och lydelse. Samtidigt med utgivningen spelades en dramatisering av den senare romanen på Hamza-teatern i Tasjkent. Qodiriys popularitet har hållit i sig och flera verk av honom har kommit ut sedan dess.

Den behandling som djadiderna fick under den sovjetiska tiden förstärker deras symbolvärde idag. Även om de själva inte hyste sådana avsikter och i flera fall snarare försökte anpassa sig till bolsjevikernas nya ordning, har de fått spela rollen som motpol till sovjetmakten. De symboliserar inte bara reform och modernism. De står också för självständig utveckling, fri från »utländskt« (läs sovjetiskt) förtryck, och i dess förlängning regional autonomi och suveränitet. Med andra ord, de skulle ha kunnat vara ett alternativ till sovjetkommunismen, om historien hade tagit en annan vändning 1917.

Nu har historien vänt. I en tid av fortsatt mental frigörelse från sovjetsamhället kan Cho'lpons dikt »Hjärta« kännas lika relevant idag som när den skrevs 1922:

Hjärta

Hjärta, varför har du knutit
vänskapens band med bojorna?
Varför har du fogat dig så, utan
klagan eller plågor?

Blir inte skymfen en pina,
tar aldrig förnedringen slut?
Kommer då inte bojorna
och svärden att krossas till sist?

Du lever, du är inte död.
Även du är en människa.
Kasta bojan, ge inte upp,
för även du är född fri!

Ko'ngul

Ko'ngul, sen munchalar nega
Kishanlar birla do'stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen muncha sustlashding?

Haqorat dilni og'ritmas,
Tubanlik mangu ketmasmi?
Kishanlar parchalanmasmi?
Qilichlar endi sinmasmi?

Tiriksan, o'Imagansan,
Sen-da odam, sen-da insonsan,
Kishan kiyma, bo'yin egma,
Ki sen ham hur tug'ilgansan!

Den uzbekiska versionen av dikten skrevs ursprungligen med arabiska bokstäver och har sedan återgivits i kyrillisk skrift. Här har jag translittererat den till det nya latinska alfabet som börjat användas för uzbekiska.

Nygamla identiteter

När jag första gången kom till Uzbekistan i mitten av 1990-talet, frapperades jag av kontrasten mellan det sovjetiska arvet och det muslimska kulturmönster som uppenbarligen hela tiden hade funnits kvar bakom de Moskvatrogna fasaderna.

Tasjkent är med alla sina byggnader från tsarrysk och sovjetisk tid ingen typisk muslimsk stad. Efter en kraftig jordbävning 1966 återuppbyggdes dessutom stora delar av staden under gemensamma ansträngningar från de socialistiska brödrafolken i unionen. Den därefter uppförda tunnelbanan har perronger och takkronor som påminner om dem i Moskva. Men våren 1994 hördes åter böneutrop, och i förorterna byggdes nya moskéer med anslutande lokaler för religionsundervisning.

Den unga studentskan Barno, som jag träffade då och då under mitt besök, kom från en välbärgad uzbekisk medelklassfamilj i centrala Tasjkent. På min fråga varför hon först hade satts i en uzbekisk småskola för att sedan på högstadiet gå över till rysk skola, svarade hon: »Våra föräldrar gjorde som deras föräldrar ville att de skulle göra med oss barn. De gamla ville inte att vi skulle få en rysk mentalitet, för vi är ju muslimer.«

Barno bor inte långt från Ko'kaldosh, en madrasa från 1500-talet. Dit promenerar vi tillsammans en dag. Vi serveras te i vaktmästarkuren. Stämningen är lugn, något sävlig. Vi har all tid i världen, och männen i kretsen runt oss har mycket att berätta.

»Lenin var en lögnare, ja, djävulen själv«, säger någon och formar händerna till horn över den traditionella fyrkantiga kalotten. Mannen som förbannar Lenin är en *hoji* som valfärdat till Mecka. Han ler med glimmande guldänder, och rad-

bandet roterar ändlöst mellan hans fingrar. Det är svårt att tänka sig att han för bara några år sedan var en sovjetisk proletär fjärran från denna madrasa, som då inte hade varit någon islamisk institution, utan tjänstgjort som lagerlokal.

Hoji och de andra männen vill visa oss hur man nu restaurerar den gamla byggnaden med dess stora portal och lärocellerna därbakom. Den angränsande moskén är också under återuppbyggnad. Marken mellan madrasan och moskén ska planteras. Alltmedan byggverksamheten pågår, bedrivs koranskola i en av de redan iordningställda lärocellerna. Unga pojkar sitter med korslagda ben vid ett lågt bord och stavar sig igenom den arabiska skriften. Vid den borte bordsändan sitter läraren i vit turban. Medan vi står i dörröppningen och hälsar, ser vi en grupp flickor i ljusa schaletter gå till en liknande lektion en bit därifrån.

Under åren efter vistelsen i Tasjkent våren 1994 gjorde jag flera återbesök för att följa det språkpolitiska arbete som hade inletts och fått något av en rivstart i samband med unionsupplösningen. Efter decennier av rysk dominans var det nyblivna statsspråket uzbekiska i behov av både frikoppling från det sovjetiska inflytandet och en förnyelse av ordförråd och uttryckssätt. Än mer utmanande var det inte alltid så greppbara behovet av nytänkande och nya berättartekniker i text och argumentation.

Det har varit ett spännande och lärorikt studium. Jag har med egna sinnen fått uppleva hur komplext och svårmanövrerat det kan vara att iscensätta en reformprocess där en befolkning med hög utbildningsstandard förväntas ändra sina vardagliga språkvanor och i praktiken skaffa sig en ny språklig identitet.

För äldre generationer har det varit omtumlande. Nya generationer växer upp med »rätt« identitet från början. Men för

medelålders tjänstemän och akademiker var det inte lätt att med den nyvunna självständigheten lämna arbetsspråket ryska och den kyrilliska skrift som man vuxit upp med för att i stället gå över till uezbekiska, som man kanske mest haft som talspråk i privata sammanhang men som nu skulle bli ens huvudspråk med nytt alfabet och nya ord.

Koranskola i Ko'kaldosh madrasasi, ett islamiskt lärosäte från 1500-talet i centrala Tasjkent, mars 1994.. Foto: Förf.

Ny moské under uppbyggnad i Medgorodok, en förstad till Tasjkent, mars 1994. Foto: Förf.

Professorer på kurs i det nya latinska alfabetet för uzbeckiska, Orientaliska institutet, Tasjkent, oktober 1994. Foto: Förf.

Språk och politik i det forna sovjetiska Centralasien

Inte så sällan har den språkliga faktorn spelat en betydande roll i olika skeden av politisk förändring där samhällsstrukturer ska omvandlas och nya maktbaser konsolideras. För den skull ska språket inte betraktas som någon autonom faktor i sig. Språk är ett mänskligt beteende till största delen styrt av den omedelbara sociala omgivningen. Det kan lika mycket påverkas självt som det kan ge upphov till förändringar i andra delar av människors sociopolitiska miljö.

De förändringar som språket genomgår för egen del är inte i första hand förändringar i något abstrakt system visualiserat i grammatiska beskrivningar eller ordlistor. De är snarare förändringar som märks i människors språkbruk och deras förhållande till språket. För att nu inte tala om situationer där människor har att förhålla sig till flera olika språk i sitt vardagliga liv.

Få ställen på jorden är så varierat mångspråkiga som Centralasien. Den språkliga mångfalden i regionen yttrar sig inte bara i förekomsten av ett stort antal olika språk och språkfamiljer, utan också i enskilda människors flerspråkighet. Att flera språk »möts och trängs« i en och samma individ underlättar interferens (påverkan) mellan språken. En flerspråkighet som gäller många eller de flesta invånarna i ett samhälle kan samtidigt skapa en förvirrande eller rentav konfliktfylld språkpolitisk situation.

Språkutvecklingen i Centralasien har i sekler dominerats av tsarrysk och sovjetisk politik. Den sovjetsocialistiska hegemonin var ett försök till en sociokulturell homogenisering av regionen. Efter Sovjetunionens upplösning är de sociolingvistiska betingelserna helt annorlunda. Centralasiaterna kan – och måste – utforma en egen språkpolitik.

Vad den sovjetiska språkpolitiken ytterst syftade till lär vi aldrig få veta. Vad de pågående språkreformerna i dagens Centralasien kommer att resultera i kan vi inte heller dra några säkra slutsatser om ännu. Klart är dock att centralasiatisk historia visar vilken betydelse språket kan ha som politisk kraft i nya och gamla staters nationsbygge. Om och om igen spelar språket och dess kulturhistoriska kontext en politisk roll, och för varje gång förändras människors språkliga vardag och språken med den.

Hur en officiell språkpolitik utformas och hur sedan en språkreform förlöper beror på en rad idiosynkratiska faktorer, det vill säga faktorer som kan variera från samhälle till samhälle. Den ena språkreformen är sällan eller aldrig den andra lik. Förutom den specifika språksituationen med olika grader och mönster av mångspråkighet har utbildningsnivån i det aktuella samhället stor betydelse.

Språkplanering i dagens Centralasien med en övervägande välutbildad befolkning har helt andra premisser än exempelvis det reformarbete som inleddes i det förmoderna och förindustriella Turkiet. Dessutom kan dagspolitiken och realpolitiska svängningar påverka språkutvecklingen mer än man tror. Ett exempel i sammanhanget är händelserna i Andizjan våren 2005. Oroligheterna i landet och frysta relationer till väst fick president Karimov att söka närmare kontakt med det politiska och militära ledarskapet i Moskva. En effekt av det närmandet har varit att medelålders ryskutbildade uzbeker börjat hoppas

på en fortsatt ryskspråkig dominans, i bjärt kontrast till alla de ansträngningar som görs för att stärka uzbekiskans ställning i landet.

Språkmöten i äldre tid

Vid vår tideräknings början var Centralasien huvudsakligen iranskt och skulle så förbli i gott och väl ett halvt årtusende till. Ett av de mest spridda och inflytelserika språken var sogdiska, ett östiranskt språk som nu är utdött och bara gör sig påmint i ortnamn och i ett litet tungomål, yaghnobi, med ett par tusen talare norr om Tadzjikistans huvudstad Dusjanbe.

Med de turkomongoliska stammarnas rörelser västerut genom det inre av Asien från mitten av det första millenniet kom den etnolingvistiska bilden att gradvis förändras. Särskilt de norra delarna av regionen blev med tiden starkt dominerade av olika turkfolk. Att området till slut fick namnet Turkestan har alltså sin naturliga förklaring. Idag är proportionen mellan iranska folk och turkfolk ungefär 1:8. För varje individ med rötter i den iranskspråkiga folkgruppen finns det åtta ur den turkspråkiga.

Även om det finns många andra folkslag i Centralasien, där till exempel den ryska befolkningen under 1900-talet skulle komma att vida överstiga den iranska, utgör de turk-iranska kontakterna kulturhistoriskt sett den grundläggande etnolingvistiska komponenten i Centralasien.

Med islam introducerades arabiska i regionen, dock bara för en kort tid och i starkt begränsad utsträckning. Den islamiska religionen blev kvar, men i stället för det arabiska språket var det persiska och tjugatajiska som blev de främsta förmedlarna av islamisk kultur i Centralasien.

Det iranska språket persiska och turkspråket tjugatajiska – Centralasiens »grekiska« och »latin« under århundraden fram till 1900-talets början – var liksom det arabiska skriftspråket litterära högstatusspråk. De användes endast av en mycket liten lärd elit. De lärde behärskade i regel båda språken och växlade obehindrat mellan dem i skrift och tal, med påverkan från det ena språket på det andra som en naturlig följd. Som islamiska kulturspråk hade de också en stor och viktig gemensam vokabulär.

Den stora, mestadels illiterata folkmassan i det medeltida och premoderna, presovjetiska Turkestan talade olika och från de två nämnda skriftspråken starkt avvikande iranska eller turkspråkiga dialekter. Den mest omfattande turk-iranska tvåspråkigheten är den mellan uzbekiska respektive tadjjikiska dialekter över ett område som sträcker sig från de gamla kulturstäderna Bukhara och Samarkand genom de norra delarna av dagens Tadjjikistan till Ferganadalen.

Liksom skriftspråken har de haft ett stort gemensamt religiöst ordförråd av arabiskt ursprung. Vissa strukturella likheter har ytterligare underlättat växling mellan dessa genetiskt obesläktade språkvarieteter. Den språkliga interferensen – i form av både lexikala och strukturella lån – har under historiens lopp gått huvudsakligen från det större språket uzbekiska till tadjjikiska, vars dialekter i det aktuella området blivit mycket olika de närmaste iranska skriftspråken. Talad tadjjikiska i det tvåspråkiga området har många gånger fler uzbekiska lånord än det tadjjikiska skriftspråk som utformades under sovjetisk tid. Turkspråkig interferens förekommer också i morfologi och syntax, vilket har gjort att nordtadjjikiska dialekter avviker från de närmaste iranska standardspråken på flera plan.

Det finns många intressanta exempel på vilken betydelse politiska gränser kan ha för åtskillnaden mellan språk och dialekter. En politisk gräns kan hejda eller mildra språklig interferens. Alternativt kan en gräns som skär rakt igenom ett sammanhängande språkområde medföra att språket utvecklar sig olika på de båda sidorna om gränsen och att man så småningom får så olika språkvarieteter, att man till slut betraktar dem som skilda dialekter eller kanske rentav skilda språk.

Utvecklingen i det uzbekisk-tadzjikiska språkbältet kan sägas utgöra exempel på båda dessa företeelser: Den så kallade nationella indelningen av Turkestan i mitten av 1920-talet, och än mer de statsgränser som nu har etablerats efter Sovjetunionens upplösning, har blivit ett skydd för tadzjikiska dialekter på den tadzjikiska sidan om gränsen mot fortsatt uzbekifiering. Samma gränsdragning innebär å andra sidan att kontakter mellan dessa dialekter och tadzjikiska i Uzbekistan hämmas. Det kan i sin tur leda till märkbara skillnader i språkutvecklingen i de två gränsavsnitten och en differentiering av ett tidigare mer sammanhållet och interaktivt tadzjikiskt dialektområde.

Det här är ingen oviktig fråga vare sig språkligt eller politiskt. För tadzjikisk språkpolitik är det en oroande realitet, då så mycket som en fjärdedel av det tadzjikiska språkområdet ligger inom en annan stat. Språkutvecklingen blir beroende av interstatliga relationer – i en region där det inte nödvändigtvis råder någon broderlig anda mellan folkgrupper eller konsensus ifråga om de befintliga statsgränserna.

Ryskans intåg i Turkestan och tidig sovjetisk språkplanering

Det ryska språkets spridning i Centralasien började långt före det sovjetiska maktövertagandet. Handelskontakter mellan Tsarryssland och grannfolken i söder och sydöst hade försiggått under rätt lugna former i århundraden. Men på 1800-talet hårdnade det politiska och militära klimatet avsevärt. Den ryska närvaron i Turkestan hade blivit mer kännbar. Fribönder från Ryssland hade börjat migrera till regionen. Tsarregeringen ville samtidigt stärka sina positioner i dragkampen med England, som pressade på från den indiska subkontinenten.

Från seklets början fram till 1865, då man tog Tasjkent, flyttade Tsarryssland fram sina militära positioner över ett område motsvarande dagens Kazakstan. Därefter inleddes den tsarryska annekteringen av Turkestan. De furstendömen som fanns i regionen upplöstes eller förvandlades till protektorat och inlemmades slutligen tillsammans med andra landområden i två stora generalguvernement under tsarrysk överhöghet.

Med det nya herrefolkets styresmän och administratörer etablerades ryskan som officiellt språk även i Turkestan och fick stort inflytande över lokalspråkens utveckling. Redan före 1917 kunde man till exempel i uzbekiskan hitta en mängd lånord som kommit in i språket via ryskan (*arkestr*, 'orkester'; *inastran* < ry. *inostranets*, 'utlänning' etc.) och härledninggar av både inhemska och ryska ord för nya begrepp som blivit aktuella genom den ryska kontakten (*sajlavchi* < uzb. *sajlav*, 'väljande' + agentsuffix *-chi* för '(politisk) väljare', ett ditintills okänt begrepp bland turkestanierna; *zakunchi* < ry. *zakon*, 'lag' + uzb. *-chi*, 'jurist/advokat' etc.).

Den språksituation som i fortsättningen skulle råda i Centralasien under resten av 1900-talet kännetecknas först och främst av ryskans dominans över alla andra språk i regionen. Efter bolsjevikernas maktövertagande introducerades visserligen en språkideologi som skulle ha kunnat tolkas som ett program inriktat på något annat än en utveckling mot det ryska språkets hegemoni över hela Sovjetunionen.

Det dröjde emellertid inte många år förrän ledarna i Moskva hade övergivit den av Lenin och andra idealister omhuldade dogmen om jämställdhet mellan språken. Enligt den dogmen skulle inget språk förklaras vara officiellt språk eller statsspråk. Ryskan skulle på sin höjd få betraktas som en *primus inter pares*, då det var det mest spridda och därför det mest lämpliga interetniska språket. Formellt förblev det så ända fram till Sovjetunionens sista skälvande minut, men praktiken dessförinnan blev en annan.

Under 1920-talet när bolsjevikregeringen hade fullt upp med att säkerställa sin makt över rikets alla delar, fick centralasiaterna och säkert också andra lokalbefolkningar en kort frist med möjlighet att genomföra egna standardhöjande reformer. Ett av de mest trängande behoven för att centralasiaterna i gemen skulle kunna fostras till goda sovjetmedborgare var att råda bot på den långt över 90-procentiga analfabetismen.

Det enklaste och snabbaste sättet för att öka läskunnigheten var, insåg man, att lära folk läsa och skriva på det språk de talade. Ett intensivt arbete inleddes för att standardisera lokala skriftspråk. Alfabet och ortografier sågs över, och i vissa fall där ett språk fortfarande saknade skrift upprättades nya alfabet.

Till en början användes arabisk skrift – ett arv från de klassiska skriftspråken persiska och tjugatajiska, som båda

hade skrivits med arabiska bokstäver. Ett byte till latinsk skrift hade dock länge diskuterats. Mot slutet av decenniet kom ett sådant skifte till stånd. Det var en åtgärd som vid den tiden snarast betraktades som ett led i den internationella socialismens anda. Hela världen skulle ju socialiseras, och det gjordes kanske lättast med latinska bokstäver.

Den snabba ökningen av människors läskunnighet får räknas som en av de mest positiva effekterna av tidig sovjetisk språk- och skolpolitik. Centralasiaterna fick helt nya förutsättningar för utbildning och yrkeskarriärer. Till en början sade man sig ha som mål att utbilda lokala kadrer av politiska funktionärer och administratörer. Det ryska slagordet för den kampanjen var *korenizatsija*, 'rotande'.

Under de första decennierna efter oktoberrevolutionen steg läskunnigheten bland den centralasiatiska befolkningen över 9 år från 5 procent eller mindre till drygt 50 procent. Vid självständigheten i början av 1990-talet låg den på nivåer högre än 95 procent i samtliga republiker. Som jämförelse kan det nämnas att motsvarande nivåer i grannländerna Iran och Afghanistan är så låga som 40 procent, medan läskunnigheten i Pakistan är något mera utspridd men ändå inte omfattar mer än omkring 70 procent av befolkningen.

Satsningen på de lokala språken var också något gott för språken själva, även om den med tiden skulle komma att urholkas till tom retorik. Standardiserade ortografier och rollen som skolspråk, om än i blygsam skala, innebar för uzbekiska, kazakiska och andra centralasiatiska språk att de etablerades som enhetliga skriftspråk. Det medförde ökade möjligheter till en egen framtida litterär tradition och – inte minst – att dessa språk hos användarna fick en stärkt ställning som »riktiga« eller fullständiga språk.

Centralasiaterna har överlag visat en positiv attityd gentemot

mot det egna etniska språket, även i fall där deras behärskning av det aktuella språket uppenbarligen inte varit särskilt god.

Från lingua franca till sovjetiskt »nationalspråk«

I den nya sovjetiska staten var ryska centralmaktens språk lika mycket som tidigare under den tsarryska eran. Nu fanns det också andra skäl till varför just det språket skulle tjäna som *lingua franca* i situationer där parterna inte hade något annat gemensamt språk att kommunicera på.

För det första var och förblev ryska Sovjetunionens största språk. Över hälften av medborgarna i 1920-talets Sovjet hade ryska som modersmål, eller förstaspråk. Inget annat språk var ens i närheten av en sådan omfattning. Ukrainska, det näst största språket, talades av omkring 20 procent. Uzbekiska, som tidvis låg trea, kom aldrig över 4 procent.

Ett annat och långtifrån oviktigt skäl var att ryskan vid tiden för sovjetstatens grundande var det mest moderniserade språket vad beträffar teknisk, politisk och annan samhällsrelaterad terminologi.

Ryskans status som »överetniskt« språk befastes alltså från första början, även om man inte uttryckte sig i sådana ordalag, utan i stället använde benämningar som 'mellanfolkligt språk' (*mezjnarodnyj jazyk*) och 'språk för transnationella förbindelser' (*jazyk meznatsional'nogo obsjtjenija*).

Modern rysk terminologi, inte minst den socialistiska specialvokabulären, gick i en strid ström över till andra sovjet-språk, däribland de centralasiatiska. I takt med att utbildnings-

möjligheterna förbättrades och samhällsengagemang premierades, blev allt fler människor dessutom motiverade att förkovra sig i ryska.

Den här trenden förstärktes av den förändring i synen på språkplanering och språkbruk som började bli skönjbar hos de sovjetiska makthavarna under 1930-talet och som mer och mer lättade på slussarna till en ohejdad russifiering av såväl språk som människor. Kunskaper i ryska blev snart ett krav. Fortfarande var det visserligen lag på att barn i småskolan skulle undervisas på sitt modersmål. Men i mars 1938 förklarades ryska vara ett obligatoriskt ämne på skolschemat i samtliga unionsrepubliker.

För de centralasiatiska titulärspråken fattades det vid den här tiden beslut om att deras latinska alfabet skulle bytas ut mot kyrilliska. Efter införandet av dessa nya alfabet standardiserades stavningen av ryska lånord, både gamla och nya, och den ursprungliga ryskkyrilliska ortografin bibehölls så långt detta var möjligt.

Ryskans *komitet*, 'kommitté', till exempel, som på uzbeckiska tidigare alltefter uttal hade skrivits som *kamitet*, *qom̄ta* (Ь står för »bakre i« [i]) och liknande, skulle nu ha samma form som på ryska, alltså комитет. Det var inte heller ovanligt att uttalet av de ryska orden följde ryskans fonetiska regler, i synnerhet bland personer som också behärskade ryska.

År 1958 slutligen hävdades kravet på att barn skulle undervisas på modersmålet under de första åren i skolan. Föräldrar kunde i fortsättningen sätta sina barn direkt i ryskspråkig skola. Att göra så ansåg många familjer vara en god investering med tanke på framtida karriärmöjligheter. Russifieringsslussen stod på vid gavel.

Härigenom var ryska på allunionell nivå inte längre »bara« ett interetniskt *lingua franca*. Det fick mer och mer ett nytt symbolvärde som allsovjetiskt språk. Det ryska språket var något som skulle symbolisera den sovjetiska staten och dess grundvärderingar.

Sovjetstaten var inte grundad på någon traditionell, västerländsk nationsidé, utan var snarare en politisk konstruktion sammanhållen av en ideologi. Allteftersom denna ideologi urholkades, blev man tvungen att associera allsovjetiska statsymboler med andra värderingar. Därifrån verkade det sedan inte vara långt till sådana begrepp och föreställningar som vi i väst förknippar med tankar på en nation.

I stället för att vara ett språk i den sovjetsocialistiska statens tjänst, fick ryskan mer och mer rollen som en sammanhållande länk mellan människor och nationaliteter. Den kulturella förankring som språket gav hänförde sig lika mycket till ryska traditioner (litteratur med mera) som till ideologiska trossatser myntade under sovjetisk tid.

I boken *Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of Language Policy and its Implementation* (1972) förklarar författaren, Glyn E. Lewis förändringen i ryskans status utifrån en distinktion mellan »civic (state) culture« och »group culture«. Med kommunismens och socialismens förfall blev sovjetisk »civic culture« betydelselös och ersattes med »group-culture« i rysk utsmyckning. Den policyn svarade inte mot någon verklig kulturell, än mindre kulturhistorisk, identitet och var dömd att misslyckas.

Den sovjetiska språkpolitikens mål: tvåspråkighet eller språkbyte?

Lanseringen av ryska som ett i det närmaste nationalspråk för hela Sovjetunionen tog sig bland annat uttryck i benämningen »ett andra modersmål« för språkets ställning hos människor som inte hade ryska som sitt förstaspråk. Det här var en gammal tanke, som hade torgförts redan på 1950-talet.

Hade idén om ett andra modersmål blivit helt och hållet genomförd, skulle detta ha resulterat i en aktiv tvåspråkighet hos 75–80 procent av befolkningen i de numera ex-sovjetiska centralasiatiska republikerna. Detta mål uppnåddes aldrig, även om idén hölls vid liv till de allra sista åren av Sovjetunionens existens.

Vad det egentligen handlade om var inte så mycket tvåspråkighet som kunskaper i ryska hos i bästa fall samtliga medborgare. Detta framstår klart när man noterar att epitetet verkligen bara gällde ryska och inget annat språk. Människor med ryska som förstaspråk hade inte samma press på sig att lära sig ett annat språk som sitt »andra modersmål«, även om de levde i en språkmiljö där det skulle ha varit motiverat.

Kunskaperna i lokala språk har alltid varit mycket blygsamma bland ryssar och andra slaver i Centralasien, vilka fortfarande utgör runt 10 procent av republikernas sammanlagda befolkning. Mindre än 5 procent av Uzbekistans cirka 1,3 miljoner ryssar kan tala uzbekiska. I Kazakstan, som hade den största ryska befolkningen i Centralasien under sovjettiden, är siffran så låg som knappt 1 procent. Dessutom fanns det många av icke-rysk nationalitet (koreaner, judar med flera, och även medlemmar av titulärbefolkningarna) som hade tillägnat sig ryska som sitt förstaspråk och som inte brydde sig om att

lära sig sitt etniska språk. Inte minst gällde detta kazakerna i Kazakstan (se nedan).

Under Sovjetunionens två sista decennier intensifierades undervisningen i ryska över hela riket. Antalet skoltimmar i ryska språket och litteraturen utökades och nya undervisningsmetoder introducerades med betoning på »kommunikativ kompetens« och praktisk språkanvändning. Vid en konferens i Tasjkent 1975 om språkpedagogik beslöts att övningar i ryska skulle inledas redan på dagis- och småskolenivå. Under 1980-talet utformades nya fortbildningsprogram för språklärare.

Trots alla dessa ansträngningar verkar inte användningen av ryska ha ökat nämnvärt mycket bland centralasiaterna vare sig på landsbygden eller i urbana miljöer. Det finns statistik från tidigt 1980-tal som visar att kazakers användning av ryska i skrift och läsning var förvånansvärt låg mot bakgrund av den stora andel kazaker som i olika folkräkningar påstått sig behärska ryska. Data som dessa skulle alltså tyda på att även om centralasiaterna kunde uppvisa och själva ansåg sig ha goda kunskaper i ryska med avseende på hörförståelse och muntlig språkfärdighet, använde de inte nödvändigtvis ryska fullt ut som litterärt skriftspråk.

Vad beträffar kulturell reidentifiering, från lokal centralasiatisk till rysk kulturell identitet, verkar inte heller några riktigt stora och omfattande förändringar ha ägt rum. Sådana företeelser är i och för sig svårare att mäta än faktiska språkkunskaper, och där kan tolkningarna variera mera bland forskare som följer utvecklingen i Centralasien.

Språkförnyelse i det forna sovjetiska Centralasien

Efter Sovjetunionens formella upplösning den 25 december 1991 fanns det inte längre vare sig några sovjetiska språk eller någon sovjetisk stat eller nation. Ryskan hade i ett slag förlorat sin ställning som en hel unions etniskt neutrala och officiella språk. Naturligtvis skulle ryska fortsätta att spela en framträdande roll i Centralasien liksom på andra håll i det forna Sovjet.

Det är fortfarande så, 25 år senare. Ryska är det språk man varit van att använda i offentliga sammanhang. Den vanan ändras inte hur snabbt som helst. Efter att ha haft en dominerande ställning under så lång tid var ryska egentligen det språk som stod i centrum, när nya språkreformer skulle utformas. Det var det språket som alla nya åtgärder först och främst måste kontrasteras mot och i viss mån markera ett avstånd till.

De centralasiatiska sovjetrepublikerna, inklusive Kazakstan (som under sovjetisk tid inte räknats in bland dem), antog mellan juli 1989 och maj 1990 språklagar, i vilka deras titulärspråk utropades till statsspråk i respektive republik. Därigenom fick de fyra turkspråken – kazakiska, kirgiziska, turkmeniska och uzbekiska – och det iranska språket tadjjikiska, redan innan deras republiker blivit självständiga stater, en officiell status som ryskan själv inte hade åtnjutit förrän i det allra sista skedet av den sovjetiska eran.

En lag »Om språken bland Sovjetunionens folk« antogs så sent som 24 april 1990. I en paragraf om språkens legala status fastställs att »*russkij jazyk priznajotsja na territorii SSSR ofitsial'nym jazykom SSSR*« ('ryska språket tillerkänns på SSSR:s territorium ställningen som SSSR:s officiella språk').

Benämningen *gosudarstvennyj jazyk*, 'statsspråk', som användes för titulärspråken i de centralasiatiska språklagarna, förekom inte i den här språklagen, även om ryskan i praktiken fick en sådan status genom formuleringen (paragraf 14) »*V gosudarstvennyx organax Sojuza SSR rabota vedjotsja na ofitsial'nom jazyke SSSR.*« ('I Sovjetunionens statliga organ utförs arbetet på det officiella språket.')

Att ryskan ändå behöll sitt grepp om den allmänna språksituationen i regionen framstod klart även i utformningen av dessa språklagar, där den springande punkten var det nya statusförhållandet mellan å ena sidan ryska och, å den andra, de nyblivna statsspråken i respektive republik. Andra språkförhållanden fick ett i bästa fall till litet eller intet förpliktigande omnämnande.

Ryskan kommer förvisso för lång tid framöver att behålla sin ställning som Centralasiens mest användbara *lingua franca*. I den ryska versionen av den uzbekiska språklagen används till exempel den tidigare frekventa benämningen *jazyk meznatsional'nogo obsjjenija* ('språk för transnationella förbindelser').

I Kazakstan och Kirgizistan, där den ryska befolkningen fortfarande är relativt stor (nära 25 respektive 10 procent av totalbefolkningen), har språket en starkare position än i övriga republiker, särskilt efter nya lagar och ändringar i staternas konstitutioner under den senare delen av 1990-talet.

Men rent principiellt är ryskans status i hela regionen, inklusive Kazakstan och Kirgizistan, totalförändrad. Från att ha varit ett statligt prestigespråk som alla borde kunna är det nu ett främmandespråk som det står var och en fritt att lära sig eller strunta i.

Naturligt nog betraktas ryska inte heller längre som den främsta källan ur vilken andra språk kan låna ord och uttryck

för nya företeelser. En stor del av det framtida lexikala reformarbetet i Centralasien kommer snarast att bestå i försök att finna ersättningar för ryska lånord, även om språkvetare där varnar för riskerna med en alltför snabb och okontrollerad utrensning av rysk vokabulär. I den uzbekiska språkdebatten har representanter för uzbekisk språkvård i artikel efter artikel varnat för den »anarki« som skulle kunna bli följden av en alltför »spontan« reformering av det uzbekiska ordförrådet.

Under uppbrottet från Sovjetunionen och åren närmast efter självständighetsförklaringen 1991 kunde man särskilt tydligt märka en tendens bland den uzbekiska allmänheten, inte minst i massmedia, att återta äldre vokabulär som under sovjetisk tid hade fått ge vika för ryska ord. Ofta rörde det sig om arabiska och persiska element som hade ingått i det gamla tjadatjiska skriftspråket och även tidig uzbekiska i början av dess standardiseringsfas och som därför kunde betraktas som komponenter i den turkestansk-uzbekiska kulturskatten.

Språkvetare med ansvar för reformeringen av det nya statspråket har i gengäld försökt sätta upp riktlinjer för en mer nyanserad lexikonreform. Det man hittills föreslagit är att ryska ord som blivit ett naturligt inslag i det uzbekiska vardagspråket (*gazeta*, 'nyhetstidning'; *lampotjka*, 'glödlampa'; *masjina*, 'bil, maskin' etc.) och sådana som är internationellt gångbara benämningar (*aeroport*, *komp'juter*, *oblast*' etc.) bör få stanna i språket.

De ansvariga språkvårdarna verkar också vara inställda på att behålla många vetenskapliga termer, vilka oftast har introducerats med det begrepp de står för och för vilka det aldrig funnits någon annan motsvarighet i uzbekiskans ordförråd. Framtida lån från västerländska språk, i första hand engelskan,

är man i allmänhet också positiv till, särskilt för begrepp inom områden som teknologi och ekonomi. Ordet *lizing* (< eng. *leasing*) finns till exempel redan i den uzbekiska vokabulären.

Att likaså de skriftbyten som beslutats för vissa av de centralasiatiska titulärsspråken är politiska handlingar lika mycket som lingvistiskt grundade språkreformer kan det knappast råda något tvivel om. De första lagarna om byte från kyrilliskt till latinskt alfabet kom bara ett par år efter det att republikerna hade blivit självständiga.

De kan ses som i första hand ett led i det påbörjade nationsbygget, där det i det inledande skedet var särskilt viktigt att markera ett oberoende gentemot det ryska och därmed en distans till sovjettiden. Visserligen framfördes i till exempel den uzbekiska språkdebatten argument som gick ut på att ett nytt alfabet bättre borde svara mot uzbekiskans fonologiska och morfofonologiska struktur. Vad det emellertid till sist handlade om var att så snart som möjligt ta ett beslut om skriftbyte och bryta kopplingen till det ryskkyrilliska alfabetet.

I en redan skrivkunnig vuxen befolkning är det enklast och snabbast att genomföra ett skriftbyte i form av så kallad translitterering. Med en sådan metod kan människorna tillägna sig den nya skriften genom att för varje gammalt skrivtecken lära sig ett nytt utan några ytterligare ortografiska förändringar. Det första försöket som gjordes att upprätta ett nytt latinskt alfabet för uzbekiska följde slaviskt den här principen. Det ryska inflytande som man sagt sig vilja distansera sig ifrån stannade därmed kvar, om än i annan förklädnad.

Den ryskkyrilliska bokstaven ц för $[\widehat{\text{ts}}]$, som uteslutande förekommit i ryska ord och som med tanke på den inhemska

ordskatten gott skulle ha kunnat uteslutas ur det uzbekiskkyrilliska alfabetet, fick en alldeles egen bokstav, *c*, i det uzbekisklatinska alfabet som antogs 1993. Vid en revision i augusti 1995 avskaffades den, med påföljden att det reviderade och nu gällande alfabetet inte har *c* som enskild bokstav, trots att man genom en annan ändring hade infört digrafen (bokstavsparet) *ch* för [tʃ].

Arbetsplanen för införandet av uzbekisklatinsk skrift var att successivt introducera det nya alfabetet i de olika årsklasserna i skolan och högre utbildning, samtidigt som särskilda alfabetiskurser skulle hållas för äldre åldersgrupper. Tanken var att hela befolkningen skulle ha tillägnat sig det nya alfabetet i september 2005 – en målsättning som långt ifrån infriades och till slut verkade vara bortglömd, när den dagen kom.

Omvandlingen är dock på väg och tids nog kommer uzbekerna helt visst att ha sitt latinska alfabet som sin enda officiella skrift. De barn som började skolan läsåret 1996–1997 var den första årskull som lärde sig läsa och skriva med latinska bokstäver utan att dessförinnan behöva behärska det uzbekiskkyrilliska alfabetet.

De två andra turkspråk för vilka det finns parlamentsbeslut om byte till latinsk skrift är karakalpakiska och turkmeniska. Även i dessa fall är det den ovannämnda translittereringsprincipen som gäller. Liksom det uzbekiska används dessa båda alfabet alltjämt i begränsad omfattning. Offentliga skyltar är ofta omgjorda i latinsk skrift, men för nyhetstidningar, tidskrifter och böcker används alltjämt (1915) till allra största delen kyrilliska tryckpressar.

Det turkmeniska alfabetet från april 1993 har kritiserats och till och med förhånats på grund av förekomsten av vissa bisarra bokstavstecken. Det verkar som att man den gången hade valt

bokstavstyper från det som stod till buds på skrivmaskinernas och datorernas tangentbord. Bland annat fanns tecknet för den japanska myntenheten *yen*, ¥, med i den första bokstavstablån och användes tillsammans med *y* som stor respektive liten bokstav för /j/.

Karakalpakiska talas i Karakalpakistan, som alltsedan sovjettiden är en autonom republik inom Uzbekistans gränser. Även om uzbekiska är det enda statsspråket i hela Uzbekistan, tillerkänns Karakalpakistan i den uzbekiska språklagen viss autonomi i språkfrågor begränsade till det egna territoriet (= drygt en tredjedel av Uzbekistans yta). Bevakningen från centralt håll i Tasjkent har dock ökat med åren. Det första karakalpakiska alfabetet upprättades i februari 1994. Det reviderades i december 1995 efter samma principer som låg till grund för revideringen av det uzbekisklatinska alfabetet, vilket det nu på några bokstäver när är identiskt med.

I Kazakstan och Kirgizistan har skriftfrågan tidvis varit föremål för långtgående överväganden, men några beslut om byte från kyrillisk till annan skrift har hittills inte tagits. En förklaring som ligger nära till hands är att ett lagförslag i den riktningen säkert skulle möta ännu häftigare motstånd i dessa två republiker, där slavernas andel av befolkningen fortfarande är stor och där ryska har haft en särskilt stark ställning.

För det iranska språket tadjjikiska ligger det närmast till hands att tänka sig en ny icke-kyrillisk skrift i form av ett arabiskt alfabet baserat på det persiska snarare än ett latinskt. Men något beslut i den vägen verkar inte komma inom överskådlig tid. Däremot har språkets kyrilliska alfabet reviderats, vilket inte har skett i de andra centralasiatiska titulärspråken efter självständigheten 1991. I mars 1998 antogs en ny version

av det tadjjikiska alfabetet, där fyra »ryska« bokstäver (и, ш, ы, ь) eliminerats och antalet tecken reducerats från 39 till 35.

Från statsspråk till nationalspråk

En satsning på det lokala majoritetsspråket har varit det vanliga i de före detta sovjetrepubliker som blev egna stater 1991. Där utgör Centralasien inget undantag. Det som för sociolingvisten är särskilt intressant i sammanhanget är dels hur stark idéen om »en stat – ett språk« tycks vara, dels hur politiskt laddad denna fråga ofta blir.

Språkfrågan var ett känsligt och brännbart ämne i Centralasien vid tiden för uppbrottet från sovjetväldet. Den förhärskande inställningen var att *ett* gemensamt språk för hela landet skulle skapa enhetlighet och sammanhållning. Lika väl som stipulerade gränser och en egen flagga ska en stat ha sitt eget unika språk, tycks konceptet ha varit.

Alla centralasiatiska republiker valde sina titulärspråk till statsspråk, även om det speciella språket hade en svag ställning till och med hos titulärbefolkningen. Etniska kazaker i Kazakstan, till exempel, utgjorde i början av 1990-talet knappt halva folkmängden och ryssarna närmare 35 procent. Dessutom ansågs så mycket som en tredjedel av de etniska kazakerna kunna ryska bättre än kazakiska. I det läget valde man ändå kazakiska till statsspråk – det språk som ska användas i parlamentet, det språk en person ska vara flytande i för att kunna väljas till president och så vidare.

Valet av statsspråk och därmed förvaltningspråk är här delvis frikopplat från språkkompetens och får snarast karaktären av att vara någon sorts lojalitetshandling och ett uttryck

för politisk korrekthet. Steget tycks sedan inte vara långt från mottot »en stat – ett språk« till »en nation och dess språk«. Det som från början var lojalitet till en statsbildning genom språket – en på politiska beslut grundad lojalitet – kan bli lojalitet mot en mer abstrakt idé om samhörighet – en nationell gemenskap, där en av de mest konkreta egenskaperna är språket och dess yttringar.

Det man då kan fråga sig är vad en lojalitet mot nationen och dess språk grundar sig på, om det inte finns politiska beslut bakom. Statsspråket uzbekiska, till exempel, är inskrivet i konstitutionen. Något nationalspråk finns däremot inte omnämnt i grundlagstexten. Likväl har både begreppet och benämningen funnits med från första början av den uzbekiska statsspråksdebatten.

Det adjektiv man tillämpar för 'national-' är ett ord av arabiskt ursprung, *milliy*. Som lånord i många språk från islamiska samhällen, däribland flera turkspråk, har *milliy* använts för att beteckna antingen religiös eller etnisk och till slut även statlig/nationell tillhörighet. Under sovjettiden syftade *milliy* på etnicitet, när det användes om språk. I sådana fall blev innebörden »etniskt språk« eller »nationalitetsspråk«.

Med den uzbekiska självständigheten kom *milliy* att alltmer förknippas med hela staten Uzbekistan – hela dess territorium och hela dess befolkning, oberoende av etnicitet. Uttrycket *milliy til* i singularis, 'nationellt språk / nationalspråk', blev liktydigt med uzbekiska. Benämningar som *milliy alifbo*, 'nationellt alfabet', och *milliy talaffuz*, 'nationellt uttal', har också förekommit i språkdebatten med syftning på uzbekiska och inget annat språk i landet.

Språkbruk och kulturell identitet

De språkreformer som nu pågår eller förväntas komma att genomföras i Centralasien är både korpus- och statusrelaterade reformer. Med ett språks korpus menar man dess lexikon och grammatiska strukturer, det vill säga språket i sig. Till skillnad från korpusfrågor, som det tidigare avsnittet om språkens ordförråd och deras grafiska representation lyfter fram, är statusrelaterade frågor inriktade på språkets funktion i samhället och dess förhållande till andra språk med avseende på dess användning i olika situationer.

De centralasiatiska språklagarna från 1989–1990 var i första hand statuslagar. De upphöjde republikernas titulärspråk till officiella språk och stärkte därigenom deras ställning gentemot främst ryska men i princip också alla andra minoritetsspråk som används i regionen. Paragrafer som rörde korpusfrågor var mycket allmänt hållna. Ingen av de fem språklagarna innehöll till exempel några kommentarer eller stipulationer om språkens alfabet och deras framtida öden, trots att detta var en av de mest debatterade språkfrågorna vid den tiden. Korpusfrågor skulle i stället komma att regleras i senare lagar och direktiv.

Vad 1989–1990 års språklagar däremot gav explicita föreskrifter om var inom vilka områden det i framtiden skulle vara obligatoriskt att använda statspråket – och, underförstått, inte längre ryska.

Samtliga lagar utom en, den tadzjikiska, fastställde tidsramar av varierande längd – som mest 10 år – för genomförandet av de nya bestämmelserna. För den uzbekiska språklagens paragraf 5, till exempel, om användningen av statsspråket i olika officiella sammanhang (parlamentssessioner etc.)

sattes en gräns vid 3 år efter det att lagen antagits, 1992. En längre period, 8 år, stipulerades för övergången till uzbekiskt språkbruk bland tjänstemän i statsbyråkratin (paragraferna 4 och 8). Det gällde både muntliga och skriftliga ärenden (kontakter med allmänheten, ekonomiska och statistiska rapporter med mera).

Rätt snart stod det klart att många av de tidsramar som hade satts upp i de första versionerna av språklagarna inte skulle kunna hållas, och omfattande revideringar med senarelagda deadlines har gjorts. De största svårigheterna har naturligt nog uppstått i de fall där språkbytet baserades på människors muntliga och skriftliga färdigheter i det aktuella statsspråket.

Det är till exempel betydligt enklare att kräva omskrivning av gatuskyltar än att beordra en medborgare att börja använda ett nytt språk vid förhandlingsbordet. Det har med tiden visat sig att många tjänstemän – även bland medlemmar i titulärbefolkningen – inte har sådana kunskaper i det föreskrivna statsspråket att de skulle kunna verkställa sina tjänsteåtaganden på det idiomet.

Genomförandet av de centralasiatiska språkreformerna kommer alltså att kräva ett nytt lärande och omfattande språkstudier hos en stor del av befolkningen. Sådant kan ta lång tid. Ryska är fortfarande ett betydande språk i Centralasien och kommer att länge så förbli, är min gissning. Men visst har ändå språklagarna och den nya språkpolitiken lett till förändringar, och visst är språksituationen märkbart annorlunda i Centralasien ett kvarts sekel efter unionsupplösningen. En stor utvandring av ryssar har ägt rum, och kunskaperna i ryska har sjunkit drastiskt. I Uzbekistan minskade antalet skolor med ryska som undervisningsspråk med ungefär en tredjedel under de första tjugofem åren av självständighet.

När jag hösten 2005 var gästprofessor i Tasjkent, talades det ryska lika mycket som uzbekiska i korridorerna och på seminarierna. Många äldre forskare och professorer skrev fortfarande sina vetenskapliga texter på ryska, även om de sedan i den politiska korrekthetens anda publicerade sig på uzbekiska. Det var en offentlig hemlighet att de gjorde så, och det var inte ovanligt att hitta uzbekiska texter som luktade översättning lång väg.

Tio år senare är situationen en märkbart förändrad. Den första postsovjetiska generationen har gjort sitt inträde i universitetsvärlden. Kommunikationen mellan lärare och studenter uzbekifieras.

I den övergångsprocess som Centralasien alltså befinner sig i är gapet påtagligt mellan den första generation centralasiater som vuxit upp efter självständigheten och den fortfarande aktiva generationen av medelålders före detta sovjetmedborgare.

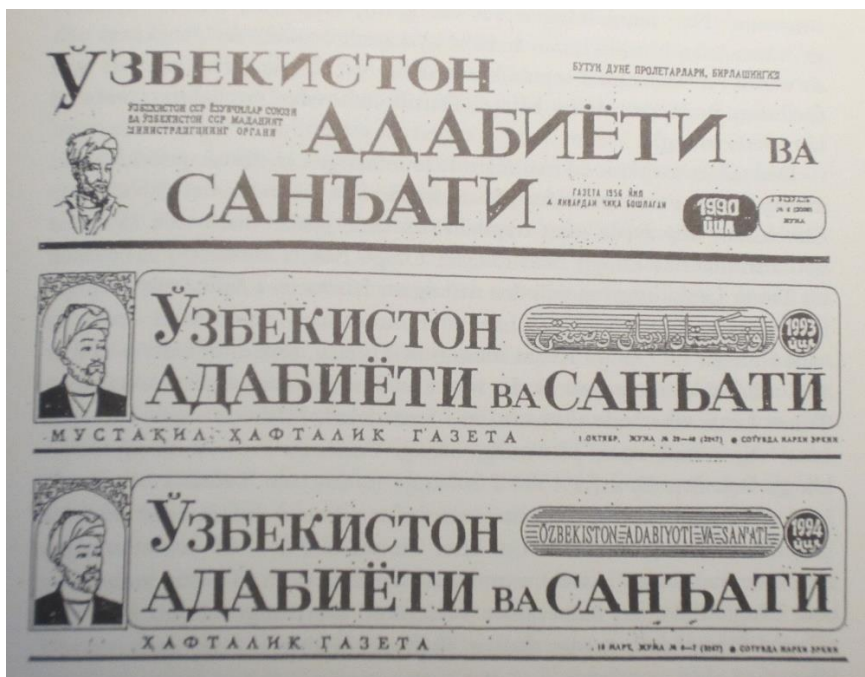
Det var dessa äldre som lade grunden till den språksituation som nu råder – väl medvetna om vad som förväntades av dem från regeringshåll. De har drivit fram en språkanvändning i vilken de själva inte känner sig särskilt hemma. Deras bindning till det ryska är stark och deras språkklojalitet i många fall uppenbart ambivalent. Deras vokabulär fortsätter att vara i hög grad sovjetuzbekisk, sovjetkazakisk och så vidare, och den politiska retoriken är i många fall omisskännligt sovjetisk. Samtidigt står de öga mot öga med en nyordning som för dem personligen skulle innebära något av en kulturell reidentifikation – kanske för andra eller tredje gången i livet.

Ta till exempel en person som vuxit upp i en muslimsk uzbekiskspråkig familj men som genom sin skolgång och högre utbildning blivit en areligiös sovjetmedborgare. Ryska har blivit

hennes förstaspråk och det språk som hon sedan under två tre decennier har utfört sitt arbete på. I det självständiga Uzbekistan förväntas hon återgå till, om inte sin barndoms islamiska kultur, så i alla fall sitt uzbekiska »modersmål«. Den uzbekiska som hon nu uppmanas skriva sina arbetsrapporter och hålla sina föreläsningar på är inte den dialektala form som hon varit van att använda bland släkt och vänner. Hennes »modersmål« är i det här avseendet en reformerad standarduzbekiska som hon hör omkring sig men som hon inte har någon egen praktisk erfarenhet av.

För människor som inte tillhör titulärbefolkningen är omställningen ingalunda mindre komplicerad. För dem kunde det faktiskt ha varit lättare att acceptera ryska som det övergripande officiella språket, som alla lokala befolkningsgrupper, titulärfolken inräknade, kunde känna sig jämbördiga inför.

Nu ska de i stället ta till sig ett av brödrafolkens etniska språk, som man varit van att använda i någon dialektal varietet talad i det egna bostadskvarteret eller som man kanske inte behärskar alls. Att förhålla sig till det språket som en av den nya statens mest betydelsefulla symboler måste även för dem vara något av en radikal reidentifikationsprocess med verkningar djupt ned på det personpsykologiska planet.

Tidningshuvuden från tre olika nummer av O'zbekiston Adabiyoti va San'ati ('Uzbekistans litteratur och konst'), utgiven av det uzbekiska författarförbundet och kulturministeriet. I övre högra hörnet stod det den 9 februari 1990 'Proletärer i alla länder, förenen eder' på uzbekiska. Det andra numret från oktober 1993 har på samma plats tidningens namn i arabiska bokstäver. Vid den tidpunkten förelåg redan ett parlamentsbeslut om en ny latinskuzbekisk skrift, vilken nämnda arabiska bokstäver så småningom byttes ut mot, som i det tredje tidningshuvudet från mars 1994. Det första nya latinskuzbekiska alfabetet från 1993 har senare reviderats. Bokstaven ö / õ, som skulle ersätta den uzbekiskkyrilliska specialbokstaven ŷ, skrivs, till exempel, numera som o' eller o' (jämför Ўзбекистон — Ūzbekiston / Ūzbekiston — O'zbekiston / O'zbekiston för namnet Uzbekistan).

Tillbaka till ett svunnet Östturkestan

Någon gång vårvintern 1988, när jag var ute med nyfödde David i barnvagnen, stötte jag ihop med Gunnar Jarring, som bodde i närheten på Karlavägen i Stockholm. Vi hade av och till haft med varandra att göra alltsedan den där dagen 1974, då han kom för att inspektera Dragomanhuset i Istanbul (s. 163). Under åren som följde efter den händelsen satt jag i forskarsalen på Kungliga Biblioteket (KB) och plitade på min doktorsavhandling. Jarring hade också en bokvagn där och tittade ofta in en kort stund på morgonen, innan han gick till sitt konsultuppdrag hos Axel Johnson-koncernen vid Stureplan.

På den tiden var vi båda ledamöter i styrelsen för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII). Jarring satt fortfarande i redaktionen för institutets årsbok, *Meddelanden*, tillsammans med styrelsesekreteraren Ulla Ehrensvärd. Som kollega i styrelsen konsulterades jag allt emellanåt för manusbidrag som innehöll turkisk text. Vid ett sådant tillfälle hade Jarring och jag stämt träff utanför forskarsalen på KB för att diskutera tolkningen av en samling upptecknade turkiska gåtor, mer eller mindre skabrösa kluringar – inget som den strikte före detta ambassadören var helt främmande för.

Så småningom skulle redaktörsparet Ehrensvärd–Jarring be mig ta över ansvaret för årsboken, som man samtidigt passade på att döpa om till *Dragomanen*. Men det är en annan historia och något som hände många år efter mötet med Jarring på Karlaplan. Den dagen blev det bara litet artigt småprat. Jarring tittade in i barnvagnen och frågade vad gossen hette. Namnet

David var då inte särskilt turkiskt, skämtade han, och jag kontrade med att påminna om alla afghanska kungarna Daud och andra historiska personer i orienten som burit det namnet.

Innan vi skildes åt, berättade Jarring om sitt stora ordboksprojekt som skulle bli en andra utgåva av hans *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary* från 1964 – ett monumentalt verk över uighurernas språk i Östturkestan, dagens Xinjiang i nordvästra Kina, före det sena 1900-talets standardisering under tilltagande kinesisk påverkan. Det projektet hade han arbetat med alltsedan pensioneringen från UD 1973 eller kanske till och med längre. Han hade kommit till bokstaven *q*. Det var en jobbig bokstav, som tog sin tid, berättade han. Jaha, men hade inte *m* varit ännu jobbigare, undrade jag förnumstigt och tänkte på alla inlånade arabiska particip och andra ord med förstavelser som börjar på den bokstaven.

Föga anade jag då att jag ett kvartssekel senare skulle sitta och arbeta på hela detta stora manus – drygt 2 000 sidor med Jarrings pregnanta och med åren något darriga piktur. När Jarring dog i maj 2002, hade han kommit till sista bokstaven och fått sitt manus klart för datorisering. Den elektroniska versionen färdigställdes av sinologen Tomas Nilsson. Det som återstod för mig att göra var identifiering och sammanställning av korsreferenser och källor, korrekturläsning, redigering och slutligen publicering.

Inte heller kunde jag den där vinterdagen 1988 veta att jag efter inrättandet av ämnet Centralasienstudier vid Stockholms universitet 2004 skulle få ansvaret för en större boksamling som Kungliga Vitterhetsakademien hade köpt in från Jarrings privatbibliotek och nu ville deponera på den nya universitetsavdelningen.

Jarringsamlingen och Vitterhetsakademiens fortsatta stöd har haft avgörande betydelse för utvecklingen av Centralasienstudier som en ny vetenskaplig disciplin i Sverige. En akademi-forskartjänst till Gunnar Jarrings minne, 2007–2011, lade grunden till den professur i Centralasienstudier som tillsattes vid Stockholms universitet 2009 i direkt anslutning till det vetenskapliga arvet efter Gunnar Jarring.

Genom ett unikt trepartsavtal mellan Vitterhetsakademien, Stockholms universitet och Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul har sedan den svenska Centralasienforskningen fått en ännu starkare internationell profil. Vitterhetsakademien har donerat och bekostat uppställningen av Jarringsamlingen hos SFII i Istanbul, som förbundet sig att hålla den samlad och tillgänglig för forskningen. Stockholms universitet har i sin tur efter ett särskilt rektorsbeslut ställt resurser till förfogande för ytterligare några års forskningsarbete baserat på material i SFII:s Jarringsamling.

Manuskriptet till den andra utgåvan av *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* intar en central plats i den här överenskommelsen. Läsningen av det manuskriptet är ett kulturhistoriskt äventyr, som jag strax ska berätta om. Med *The Gunnar Jarring Central Eurasia Collection* har SFII vidgat sin horisont över den mytomspunna Sidenvägen, som i vår tid fått ny aktualitet och åter blivit en intressant dimension i internationell politik.

Efter upplösningen av östblocket har Centralasien och angränsande områden öppnat sig för forskare, diplomater, politiker och andra intresserade under starkt förändrade villkor. Kulturhistoria och sociopolitisk modernitet träcklas ihop till en inte alltid så förutsägbar passform. Den geografiska gränsdragningen måste få förbli diffus. Att Asien och Europa fysiskt hänger ihop har sin kulturhistoriska betydelse. Det är därför

som jag ofta använder det vidare begreppet »Centrala Eurasien« i ett försök att greppa det kulturstråk som sträcker sig genom hjärtat av Asien med förgreningar och utlöpare i alla väderstreck – med Turkiet och Istanbul som signifikanta hållpunkter i väster.

Från tusenbuddhagrottor till virtuella världar

Under närmare tusen år, från 300-talet och framåt, skapades och utsmyckades de så kallade tusen- och tiotusenbuddhagrottorna ute bland Gobiöknens sanddyner runtom staden Dunhuang i norra Kina. Sedan övergavs grottorna och föll i glömska, för att på 1700- och 1800-talen bli föremål för nytt intresse och utforskningar. På 1900-talet hemsöktes de av europeiska – mer eller mindre rovlystna – expeditioner. Idag är de en turistattraktion, som väcker nya frågor om skydd och beständighet.

I Mogao – det största grottsamhället utanför Dunhuang – återstår idag knappt 500 av de kanske dubbelt så många grottor som en gång fanns där. Buddhastatyer med större och mindre följn centralt placerade i små fyrkantiga rum omges på tak och väggar av buddhaporträtt i ständiga upprepningar och scener som berättar om andlig hängivenhet och himmelska eller jordiska förvecklingar. Inte så sällan frapperas man av naturalismen och den livliga dramatiken i framställningen. Sörjande människor skriker ut sin sorg när de tror sig se en döende Buddha utan att förstå – som bodhisattvorna gör – att mästaren är på väg in i nirvana.

De flitigt förekommande och lättast igenkännbara bland Buddhas lärjungar är den rundkindade Ananda, som strålar av ungdom, och senioren Kasyapa med gammelmansrynlig hals.

Mogaogrottor utan de yttreväggar som senare skulle komma att sättas upp och dölja skulpturerna där innanför. Fotot tillhör Sven Hedins Stiftelse, Etnografiska Museet, Stockholm. Det togs den 6 november 1934 av I.C. Yew. Bilden är beskuren.

Några av världens största inomhusstatyer av Buddha finns här. Den högsta är 35,5 meter hög. Grottväggar sluter tätt runt jättefiguren. Åskådaren nere vid sockeln bänder nacken bakåt för att följa den tunna ljusstrålen från guidens ficklampa till det fylliga, monumentala ansiktet långt där uppe.

Dunhuang, som ursprungligen varit en viktig garnisonsstad i kinesernas kamp mot hunnerna, blev med tiden en betydelsefull handelsoas i den östra delen av det vittförgrenade transportnät som vi lärt oss att kalla Sidenvägen. Vid Dunhuang gick karavanstråken samman till en gemensam rutt vidare in i Mittens rike. Enligt legenden skapades den första grottan i Mogao år 366 av munken Yuezun. Under sin ensamma vandring i öknen gröpte han ur en meditationshåla åt sig på ett ställe där han i en uppenbarelse sett oräkneliga ljusomgärdade buddhor.

Staden och alla de grottor som därefter kom till blev mötesplatser för religiös och filosofisk-världslig kontemplation och kulturutbyten mellan kineser, indier, tokharer, tibetaner, uighurer, tanguter och många andra folkslag.

Grottorna bär tydligt vittnesbörd om ett långväga kulturstråk med hundratals år av religions- och kultursynkretism. Både som troslära och i konsten fick buddhismen stor spridning längs Sidenvägen. De väldiga stenstoderna i staden Bamiyan, Afghanistan, som sprängdes sönder av talibanerna 2001, hör dit, liksom de lika berömda grottemplen i Ajanta och Ellora, Indien, vilka till såväl form som funktion får ses som föregångare till de yngre grottorna i Gobiöknen.

Den västerlänning som blivit mest känd för sina utforsknings- och upptäcktsresor av Dunhuanggrottorna är Sir Aurel Stein (1862–1943), en ungrare som blev brittisk medborgare och adlad för sina upptäcktsresor. En annan upptäcktsresande som inte stod Stein långt efter i sitt intresse för Dunhuang var fransmannen Paul Pelliot (1878–1945). Det var främst en viss liten grotta i Mogao som väckte deras hunger.

Grotta nummer 17, som den kallas idag, upptäcktes så sent som år 1900. Då hade den i sekler stått gömd bakom en bemålad murvägg och fylld med tiotusentals hoprullade doku-

ment och målningar. Stein och därefter Pelliot tog så mycket de orkade och tryggade på så vis sin framtida berömmelse. Deras vagnslaster med bortforslade handskrifter och andra arkeologiska fynd har beskrivits som både »stöld« och »kulturbevarande gärning«, och skattjägarna själva som mer eller mindre skrupelfria äventyrare med den främsta drivkraften att komma först – ett slags *Foreign Devils on the Silk Road*, som den rafflande titeln lyder på en populärvetenskaplig bok av Peter Hopkirk från 1980.

Steins samlingar finns spridda på ett flertal museer och bibliotek i England och den forna brittiska kolonin Indien. Merparten av handskriftsfynden – religiösa traktat, kontrakt, brev, lärda skrifter med mera på många olika språk och material – hamnade så småningom på *British Library*. Där drivs nu sedan början av 1990-talet ett omfattande arkivarbete under namnet *The International Dunhuang Project* (IDP) för att göra det rika kulturarvet från den gamla Sidenvägen mer tillgängligt för både forskning och allmänhet.

Det har hittills resulterat i flera publikationer. I praktverket *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith* (2004) får föremål från den en gång så väl igenmurade grotta nummer 17 i Mogao en förstklassig presentation. En avbildning visar den äldsta tryckta bok världen känner i fullständigt skick och med angivet datum – Diamantsutran i träsnittstryck på tunt gult papper från den 11 maj 868.

En mer omfattande och kanske än viktigare funktion hos det internationella Dunhuangprojektet är att sköta ett världsomspännande program för samordning av databaser med digitaliserade artefakter och dokument framgrävda ur sanden i det östra Sidenvägssystemet.

Bland de parter som IDP i London har knutit till sitt digitaliseringsprogram återfinns *Bibliothèque nationale* och

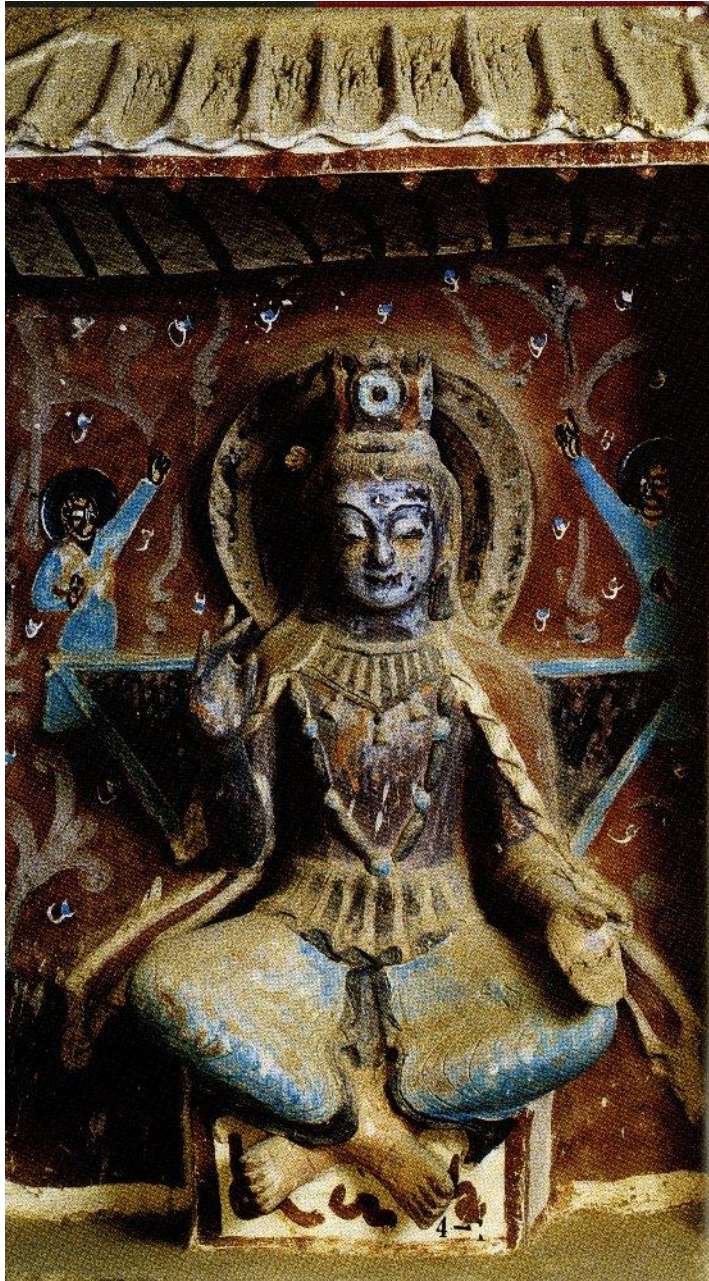
Musée Guimet i Paris, vilka förvaltar Pelliots samlingar, och *Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*, med ett omfattande projekt för digitalisering och editering av textfragment bortförda av tyska expeditioner från utgravningsplatser på den norra Sidenvägen (Turfan, Bezeklik med flera).

I Asien deltar koreanska, japanska och även kinesiska parter i IDP-samarbetet. Genom denna samverkan kan förhoppningsvis den ofta förbittrade frågan om arkeologiska föremåls rättmätiga hemvist neutraliseras, eller åtminstone avdramatiseras, i en anda av gemensam strävan att bevara ett kulturarv. Mogaogrottorna är med på UNESCO:s världsarvslista sedan november 1987.

Ett anslag från Riksbankens Jubileumsfond 2011 möjliggjorde en svensk anslutning till *The International Dunhuang Project* med digitaliserat material ur svenska arkiv – fotografier, kartor, manuskript och äldre publikationer, som reseskildringar och tryckalster från de svenska missionärernas publiceringsverksamhet i Kashgar (se ss. 187f.).

Den 10–12 oktober 2011 hölls ett IDP-möte på *Dunhuang Academy* med bland andra representanter för det svenska digitaliseringsprojektet (se s. 188). De frågor som avhandlades rörde arbetet på det upprättade nätverket för samordning av databaser och skyddet av det ömtåliga Sidenvägsarvet – artefakter såväl som grottor och ruiner.

Mötesdeltagarna fick ta del av de planer och ritningar som börjat utformas på *Dunhuang Academy* för att återskapa grottorna i en virtuell värld. Med ett sådant arrangemang skulle man få bättre möjlighet att minska det slitage på de fysiska grottorna som turismen oundvikligen medför. Jordgolv nöts ner av trampande fötter och målningar luckras upp av fuktiga andedräkter. Av den anledningen visas bara en bråkdel av

En androgyn *Maitreya*, framtidsbuddha, från en av de tidigaste grotterna i Mogao.
© Dunhuang Academy.

Dunhuanggrottorna för allmänheten under en säsong. I den virtuella sajten kan man vara mer frikostig utan att för den skull ta några risker.

Där kommer dessutom åskådaren att kunna guidas runt inte bara i grottrum, så som de tar sig ut idag, utan också bland förskingrade dokument och föremål på den plats där de en gång fanns. Besökscentret är tänkt att ligga ett par mil från grottorna i Mogao. Dit och till andra grottkonstellationer i regionen kan åskådarna sedan slussas för en snabb upplevelse av den ursprungliga platsen.

Vid nästa IDP-kongress, som hålls på Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul våren 2015, får det internationella digitaliseringssamfundet tillfälle att sondera turkiska arkivgömmor. Det världsomspännande samarbetet vidgas vartefter.

Svenska expeditioner i österled

Genom Sven Hedins expeditioner, den svenska Kashgarmissionen och Gunnar Jarrings språkvetenskapliga arbete intar Sverige en framträdande plats i tidigare utforskningar av Asiens inre i den del av dagens kinesiska Centralasien som på den tiden oftast benämndes Östturkestan.

Sven Hedin (1865–1952) ingår i skaran av berömda upptäcktsresande som på spaning efter försvunna städer och kulturskatter rörde sig längs det myller av färdvägar som utgjorde det östra Sidenvägssystemet. Det som gör Hedin enastående i kretsen av samtida expeditionschefer är – förutom hans förnämliga kartografi – det faktum att han var den förste som flodledes tog sig rakt igenom de väldiga och avskräckande Taklamakan- och Gobiöknarna, till skillnad från

andra, som färdades till lands och mestadels i utkanterna av dessa öknar. Hedins berättelse om seglatsen mot sjön Lop Nor (1954) är en klassiker.

Mellan åren 1893 och 1935 genomförde Hedin fyra fleråriga expeditioner och en bilburen rekognoseringsresa på uppdrag av kinesiska myndigheter. Den fjärde expeditionen, 1927–1933, var den mest omfattande i medresenärer och forskningsområden räknat, och mängden vetenskapliga publikationer som den resulterat i har med åren blivit imponerande stor.

Hedin kom också till Dunhuang, som han stavar »Tunhwang« i *Den vandrande sjön* (1937). Grottkonsten blir han bara besviken på och avfärdar den med orden »denna enformiga jämnstrukenhet«, samtidigt som han ondgör sig över tidigare besökares röveri.

Den välkända Hedinska ivern kommer dock snart tillbaka, när han får rapporter om nya upptäckter gjorda av det egna manskapet. Paleontologen Birger Bohlin, en av deltagarna i den sista serien av Hedinexpeditioner, var troligen den första västerlänning som tog sig fram till de »västra tusenbuddhagrottorna«. Det var ett grottkomplex söder om Dunhuang som hade förblivit okänt för världen fram till slutet av 1920-talet. Bohlin var där i juni 1931 och dokumenterade grottorna med fotografier och planritningar.

Liksom Hedin och hans färdkamrater var Kashgarmissionärerna i Östturkestan flitiga skribenter. De skickade rapporter till moderorganisationen i Sverige, Svenska Missionsförbundet. Många av dem publicerade sig dessutom i antologier eller monografier med berättelser inte bara om missionsverksamheten, utan också om upplevelser och intryck av den kultur de vistades i. De blev i olika avseenden ett slags självlärda forskare och gjorde till exempel, som jag noterar i

kapitlet om Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, betydande insatser inom turkologisk språkvetenskap.

Vid sidan av Gustaf Raquette, som blev Gunnar Jarrings lärare, utmärkte sig den unge Magnus Bäcklund (1866–1903) med sina språkkunskaper. Bland annat medverkade han i avslöjandet av alla de falsarier som började produceras av lokala profitörer i Östturkestan, sedan dessa förstått vilket värde västerlänningar satte på skriftfynd från framgrävda ruinstäder utefter Sidenvägen. Numera tillmäts även falsarierna ett historiskt värde och finns representerade i svenska och utländska samlingar.

Magnus Bäcklund dog ung i tyfoidfieber och fick aldrig det erkännande han förtjänade för sin roll i den »östturkestanska manuskriptjakten«, skriver Hedinstiftelsens ordförande Håkan Wahlquist i Istanbulinstitutets årsbok *Dragomanen* 6 (2002). Språkgeniet Bäcklund talade och predikade på uighuriska efter bara ett par månader på missionsstationen i Kashgar.

Ett utkast till uighurisk grammatik av Magnus Bäcklund återfanns nyligen i en anteckningsbok som legat bortglömd i missionsarkiven. Språkvetare med lärdomshistoriskt intresse har kastat sig över manuskriptet för att se om det kan ha varit en förlaga till de grammatikor och läroböcker i uighuriska som utgavs av Gustaf Raquette och andra missionärer efter Bäcklunds död.

Den som sedan utförde det stora lexikologiska studiet av uighurernas kulturhistoria och deras östturkiska dialekter var således nämnde Gunnar Jarring. Den första utgåvan av *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary* (1964) kallade han ett »index« till den egna samlingen av östturkiska texter i fyra delar som han hade publicerat mellan åren 1946 och 1952. Samtidigt framhöll han att han egentligen hade haft för avsikt

att penetrera alla de texter som publicerats på och om östturkiska men att han på grund av tidsbrist känt sig tvungen att begränsa arbetet till det egna materialet.

Hans önskan att sammanställa ett uttömmande lexikon över östturkiska såsom det talades och användes i ett förmodernt Östturkestan fram till omkring mitten av 1930-talet verkar ha sporrat honom vidare. Jarring fortsatte oförtrutet att arbeta med uppgiften och producerade under de sista decennierna av sitt liv tusentals handskrivna manuskriptsidor.

I jakten på östturkiska ordformer till sitt lexikon måste han ha suttit hemma i sitt bibliotek och lusläst alla de tryckalster som nu finns i Istanbulinstitutets Jarringsamling.

Burka och burgut – aktuella lexem i Gunnar Jarrings sista manuskript

Efter närmare femtio år, i september 1978, återsåg Gunnar Jarring de platser i Xinjiang där han varit som doktorand hos missionärerna i Kashgar och samlat material till sin avhandling om det östturkiska språket. Den här gången kom han som officiell gäst på inbjudan av den kinesiska akademien för sociala vetenskaper. Jarring berättar själv om besöket i boken *Åter till Kashgar* (1979) och tänker tillbaka på hur annorlunda det hade varit när han reste ut som student 1929–1930.

Jarring var 70 år gammal, pensionär sedan flera år, men »still going strong« och en mycket intresserad gäst, när han under drygt två veckor togs med på otaliga studiebesök och seminarier. Hans egen vetenskapliga produktion var välbekant för de kinesiska värdarna, och de ville gärna höra hans synpunkter i olika frågor.

På minoritetsinstitutet i Beijing före hemresan till Sverige

kommenterade han bokbeståndet i deras bibliotek och tyckte att det borde utökas med en komplett bibliografi över allt som skrivits om »Sidenvägsprovinsen« Xinjiang. Beträffande de uighuriska dialekterna ansåg han, som den expert han var, att man illa kvickt borde rädsla vad som räddas kunde av den uighuriska folkklitteraturen och den kunskap som fanns där om »för länge sedan försvunna kulturer«.

Det var precis vad han själv gjorde. Han levde som han lärde. När han pensionerat sig från det svenska Utrikesdepartementet, återvände Gunnar Jarring till inte bara Kashgar, utan också till uighurerna och de uighuriska dialekterna. Dem hade han egentligen aldrig lämnat, men efter att ha befriats från diplomatiska uppdrag fick han mera tid och ro att ägna sig åt dem.

Under 1980- och 1990-talen publicerade Jarring en mängd skrifter i östturkestansk folkloristik och etnologi: *Garments from Top to Toe*, *The Moen Collection of Eastern Turki Proverbs and Popular Sayings* och många flera. Hans sista publikation, medan han själv var i livet, blev *Central Asian Turkic Place-Names – Lop Nor and Tarim Area*, som kom lagom till hans 90-årsdag 1997.

Alla dessa arbeten kan ses som förstudier till den stora ordbok som blev Jarrings sista manus, *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. Denna andra utgåva innehåller närapå dubbla mängden lexikala stickord och otaliga referenser till språkvetenskaplig och annan – i många fall svåråtkomlig – litteratur. För framtida turkologi kommer den att bli ett viktigt referensverk både lingvistiskt och kanske i än högre grad kulturhistoriskt sett – ibland dessutom med anknytning till aktuella företeelser.

De flesta av oss har till exempel hört ordet *burka* och förknippar det nog i första hand med kvinnorna i Afghanistan.

I Jarrings nya lexikon får vi veta att *burka* också har funnits hos uighurerna och att plagget introducerades där under senare delen av förrförra seklet. Jarring citerar ur en artikel i *The Journal of the Royal Geographical Society* från 1871: »This is a new custom in Kashgar, introduced by the order of Atalik, which the women particularly dislike.« Artikelförfattaren, Major Montgomerie, skildrar en expedition från Kabul till Kashgar i slutet av 1860-talet, en resa som av olika orsaker till slut blev hela två år lång. Resenären var inte han själv, utan en lokal silversmed, som hade tränats i »rekognosering« och som skickades iväg på uppdrag av britterna år 1867.

Den »atalik« som nämns i citatet är Yaqub Beg, som under ett tiotal år ledde en islamisk stat i Östturkestan, 1867– 1877. Denne var en hängiven muslim och odlade kontakter med den muslimska världens överhuvud, sultanen i Osmanska riket, samtidigt som han försökte hålla både britter och ryssar stången under *The Great Game*.

Det här är nyheter i den andra upplagan av Jarrings lexikon. I den första utgåvan från 1964 finns varken *burka*, *atalik* eller någon uppgift om Yaqub Beg.

Den ukrainska polisens elitförband Berkut, som upplöstes i samband med den rysk-ukrainska dragkampen om Krim i februari–mars 2014 och som fick en fristad inom den ryska poliskåren, har ett namn av turkspråkigt ursprung. I Jarrings nya lexikon finns det i formen *burgut*, alternativt *birgut*, uttytt som »Aquila chrysaetos«, vilket blir 'kungsörn' på svenska. Här har Jarring hittat ett textställe i en rapport från 1871, *Visits to High Tartary, Yarkand, and Kashghar ...* av politiske agenten Robert Barkley Shaw, som säger sig ha sett en tillfångatagen »birkoot«, insnörd i ett fårskinn och med huvudet nedåt för att tämjäs och så småningom tränas i jakten på antilop och hjort.

Enligt samme Shaw hade 1200-talsresenären Marco Polo sett liknande örnar vid den kinesiske kejsarens hov. Än idag finns det 'örnjägare' (*berkutchi*) i Centralasien, det vill säga män som jagar med kungsörn. Fågelnamnet *berkut* är troligen ett tidigt inlån i ukrainska, polska och kanske också andra slaviska språk. Turkspråkiga lånord är det gott om i slaviska språk. Det kända ryska ordet *tovarisj*, 'kamrat/kompanjon', till exempel, är härlett ur det turkspråkiga *tavar*, '(handels)vara'.

Jarring hade uppmanat sina kinesiska värdar vid återbesöket i Kashgar 1978 att dokumentera uighurernas muntliga tradition, innan den hann gå helt förlorad. Själv plockade han in i sitt nya lexikon opublicerat arkivmaterial som annars kunde ha legat gömt och glömt för eftervärlden.

Kashgarmissionärerna är åter igen de främsta bidragsgivarna. Namnen Ahlbert, Moen och Raquette återkommer gång på gång bland referenserna till opublicerade anteckningsböcker, brev och marginalanmärkningar. Deras observationer kan bli värdefullt bakgrundsmaterial både i textkommentarer och i dokumentationen av alla gamla fotografier som finns i svenska och andra Östturkestansamlingar.

Till ett Sidenvägssymposium vid Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul hösten 2014 använde vi som vinjettbild ett foto från Kashgar taget i början av förra seklet. Fotot (se s. 309) visar små uighurflickor i traditionell utstyrel. Bildtexten till symposieaffischen grundades på en notering av Raquette återgiven i Jarrings lexikon under stickordet *sač*, 'hår, fläta'. De många flätorna visar att en flicka är *čokan*, en som ännu inte fött ett barn. Efter barnsbörd kammars håret i färre flätor som tecken på att hon blivit en kvinna med barn, *djuvan*. Den *rite de passage* som markerar den här övergången kallades på Raquettes tid *sač qošač* (Jarring använder en ljudenlig stavning, där *č* och *š* står för [tʃ] respektive [ʃ]).

Jarring arbetade in i det sista med sitt manus. Han fortsatte hela tiden att kompilera, komplettera och korrekturläsa. Men något nytt förord skrev han inte, inte heller någon förteckning över alla sina källor. En av mina uppgifter i editeringen av ordboken har varit att identifiera hans referenser, ibland angivna med någon inte omedelbart tydbar akronym. Här tycker jag mig känna igen »musslan som kan tiga på sex språk«, som det internationella omdömet om honom löd när han var FN-medlare under Mellanösternkrisen efter sexdagarskriget 1967. Även som vetenskapsman var han inte så sällan fåordig.

I maj 2002 lade »farbror Gunnar« ned pennan för gott. De böcker och lexika som låg kvar på hans arbetsbord i Viken hämtades och återförenades så småningom med resten av Gunnar Jarrings bibliotek på Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.

Gunnar Jarringbiblioteket växer

Jarringsamlingen i Istanbul (ss. 183–189) har blivit ett dragplåster, märker vi på forskningsinstitutet. Orsaken till det är säkerligen en kombination av samlingens unicitet och Gunnar Jarrings renommé. Presentationen på webben uppmärksammas. Besökare i Dragomanhuset blir särskilt intresserade när de hör om Jarring och hans koppling till institutet. Vi får också förfrågningar om möjligheten för andra att donera relevant litteratur till samlingen.

Medan samlingen fortfarande var deponerad på Stockholms universitet invigdes på 100-årsdagen av Jarrings födelse, den 12 oktober 2007, det mer omfattande »Gunnar Jarringbiblioteket«, vilket fick rymma både samlingen med proveniens i

Gunnar Jarringbiblioteket

Avdelningen för Syd- och Centralasienstudier
Stockholms universitet

The Gunnar Jarring Library

Department of South and Central Asian Studies
Stockholm University

Gunnar Jarringbiblioteket vid Stockholms universitet, 2007–2012, varefter bibliotekets hela bestånd överfördes till Sv. Forskningsinstitutet i Istanbul. Foto: Paul Schlyter.

Uighuriska *čokan*-flickor med mångflätat hår i början av 1900-talet.
Fotot togs av Aurel Stein. © The British Library Board, Photo 392/34(266).

Jarrings privata bibliotek och nyförvärv från annat håll. Det som sedan flyttade till Istanbul våren 2012 efter Vitterhetsakademiens beslut om donation var faktiskt hela biblioteket.

Bland de dyrgripar som kandiderar till en plats i Gunnar Jarringbiblioteket finns originalutgåvor av tidskriften *Oyna*, 'Spegeln', publicerade i Samarkand under det muslimska året 1333, mellan den 6 november 1914 och den 15 juni 1915. Det är inalles 16 nummer med genomgående paginering (1–464). Enligt uppgift har det tidigare inte funnits en så omfattande originaluppsättning av denna tidskrift på något bibliotek i väst.

Oyna (alternativa transkriberingar är »Aina«, »Ayna« och »Ayina«) hade startats året innan, med ett första nummer från den 20 augusti 1913. Utgivningen blev inte långvarig. Den pågick under de två muslimska åren 1332–1333 och upphörde efter det sista numret i den samlingsvolym som nu finns i min hand. Redaktören för *Oyna*, Mahmudxo'ja Behbudiy, avrättades som bekant år 1919 på order av emiren i Bukhara – och troligen med Moskvas goda minne (se s. 258).

I den här antikvariska samlingsvolymen har man på slutet lagt till fyra nummer av en annan tidskrift: *Dehqon* ('Lantbrukaren'). Den utgavs av ledningen för generalguvernementet Turkestan från januari 1915 till någon gång 1917 med en ryss, A. A. Novikov, som chefredaktör. Som framgår av namnet är det en jordbrukstidning. Nya odlings-tekniker och redskap presenteras i ord och bild. Språket är uzbekiska. I de tre första månadsnumren kallas den »sartisk journal« för att sedan i det fjärde döpas om till »muselmansk journal«.

Ordet »sartisk« har en intressant historia som är värd att berätta. Det är ett belysande exempel på hur intrikata och för-

änderliga de etniska, religiösa och samhällsstrukturella klassificeringarna kunde bli i en region som den turkestaniska med dess uråldriga uppdelning mellan nomadiska och bofasta befolkningar.

Namnet »sarter« kommer från sanskrit och betyder 'köpmän', och det användes ursprungligen för att beteckna sådana till skillnad från nomader. Under de århundraden som namnet var i officiellt bruk i Turkestan tycks såväl innebörden som konnotationen ständigt ha förändrats och dessutom varierat mellan olika användargrupper. Mongolerna lär i ett tidigt skede ha menat »muslimer«, i synnerhet iranska muslimer, alltså tadjjiker, innan benämningen till slut i sin vidaste betydelse kom att associeras med bofasta i motsats till nomader. De bofasta i Västturkestan fanns främst i den södra delen av det gamla Transoxanien, i och kring städer som Bukhara och Samarkand och i Ferganadalen.

Med den definitionen skulle det då inte ha gjorts någon skillnad mellan iransk och turkisk etnicitet eller mellan olika tungomål. Andra användningar av namnet »sart« tyder på att snävare avgränsningar också förekom. Ibland utgick man från språkliga förhållanden. Det fanns till och med en benämning »sartiska« för en sentida talspråksvariant av det klassiska östturkiska skriftspråket tjagatajiska. I förbindelse med den benämningen stod »sarter« för sartiskspråkiga i allmänhet, oberoende av etnicitet, däribland sartisktalande tadjjiker (till skillnad från huvudsakligen eller enbart iranskspråkiga tadjjiker).

Inför den sovjetiska uppdelningen av Centralasien på 1920-talet avskaffades namnet »sart«. De tidigare sarterna, inklusive etniska tadjjiker, döptes om till uzbekier. Namnet »uzbeker« hade å sin sida under lång tid använts enbart för nomadiserande ättlingar till de stammar som invandrade med shaybaniderna

۱۲ ربیع الثانی ۱۳۳۲ ایکیچی نیل ۱۴ یانور ۱۹۱۵

№ 7. عدو ۷

میرآت (ЗЕРКАЛО) كوزگو

.ОННА.
ЕЖЕНЕДЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛЪ
На Узбекскомъ и Персидскомъ языкахъ.

تورکی و فارسی اور تہ شیعہ و دہ ہر شیدان چشمہ مصور آئینہ کی فوٹو چھپو جی
مجلد اسلامیہ دور. ملت اسلامیہ ننگ سعادت
دو اصلاحیہ مسلمان لڑنے نہایت دشمن زمانہ دن نفع لانا فکرینہ خادم دور.

اعلان اوچون	آبلونہ قیمتی	۳
آخر صحیفہ دہ سطر نیندن ۵ آئینہ کونہ	۴ صوم	۱۲
آدیرس تبدیلی اوچون ۵ آئینہ کیس کلام	۲ صوم ۵۰	۶
کوبلاب آگلو جیلد ۱۲ آئینہ دن	۱ - ۵۰	۳
یوہاریلیب چپتہ صرفی اداره دندور.	۱۵ آئینہ	۳

محل اداره شہر سپر قند جاوہ ایشیتیکوف ناشر ننگ ۹ ہم ۱۱ رقی اوزخانہ سندہ
تیلیفون رقی ۲۹۰ - اداره ہر کون ساعت ۱۲ دن ۳۱۲ آچہ آچہ دور.

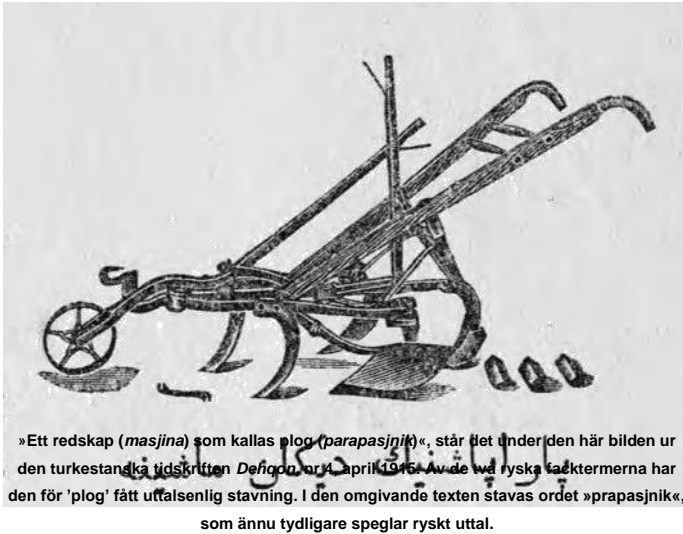
ЦѢНА 12 коп.

Редакторъ издатель МАХМУДЪ-ХОДЖА БЕГБУДИ.

Адресъ: г. Самаркандъ, редак. кѣр. „ОННА“
Риметгазловска ул. соб. докт. № ۹, тел. № 290

Nummer 7 av tidskriften *Oyna* utgiven i Samarkand den 14 januari 1915. Tidningens namn står på fyra språk: Förutom persiska för den officiella benämningen *oyna* (pers. a:'ine), arabiska (*mira't*), uzbekiska (*közgü*) och ryska (*zeralo*). Artiklarna skrevs huvudsakligen på den tidens turkiska skriftspråk i Centralasien, det uzbekiska närstående tjugatajiska.

till Transoxanien på 1400- och 1500-talen. Det namnet hade i vissa läger haft en pejorativ betydelse och undvikits till förmån för till exempel den mer allmänna – och neutrala – benämningen »turkestanier«.

Att föra ut de svårfunna *Oyna* och *Dehqon* till den virtuella biblioteksvärlden vore en kulturgärning. Det skulle bli ett betydelsefullt bidrag till internationell Centralasienforskning. I det växande Gunnar Jarringbiblioteket kan den turkestaniska tidsskriftssamlingen digitaliseras och tillgängliggöras online.

En annan framtida kandidat till Jarringsamlingen och dess digitaliserade bibliotek i Istanbul kunde bli Gunnar Jarrings egen [östturkiska](#) ordbok och det originalmanus som ligger till grund för den. Även det bidraget skulle ge eko i forskarvärlden.

Tur och retur Turan – en epilog

En tidig morgon på marmorterrassen intill mitt hotellrum i Mardin sitter jag och njuter av den varma rofyllda stillheten som omger mig. Solen har smugit fram bakom bergskullarna och strålar över det flacka landskapet. Att det där bortom horisonten, i förlängningen av slätten, pågår ett blodigt syriskt inbördeskrig är ofattbart. Det är hösten 2013.

Ett år senare kommer här att pågå ett ännu blodigare krig med nya destruktiva aktörer och flyktingskaror som väller in över gränsen. Kristna och muslimer står mot varandra men är samtidigt utsatta för samma plågor.

Jag är på resa med en grupp inbjudna forskare från Sverige. Under min tid som direktör för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul vill jag aktivera det forskningsintresse för sydöstra Turkiet som redan finns men som hittills inte varit så lätt att omsätta i konkreta projekt. Regionen har länge varit svårtillgänglig på grund av slutna samhällen och kurdernas gerillakrig mot den turkiska staten.

Så fort AKP-regeringen i Ankara visade förhandlingsvilja och närmade sig kurderna som ingen tidigare turkisk regering gjort, fick såväl affärsfolk som akademiker hopp om nya vinningar. Den turkisk-kurdiska dialogen har mattats betydligt sedan dess och affärsintressen kan ha kommit av sig, men bollen har likväl satts i rullning för både politiker och forskare.

Från flygplatsen åker vi direkt till Artuklu-universitetet i utkanten av Mardin. Vi har blivit lovade att få besöka en klass som går en nyligen inrättad utbildning i kurdiska språket och

kulturen. Som av en händelse har lektionen kommit in på det finska eposet *Kalevala*. Läraren föreläser på kurdiska och förklarar sedan på turkiska för oss gäster att han velat ge exempel på språkminoriteters kamp för att värna en egen nationell identitet under dominans av en majoritetsbefolkning av annan etnicitet.

Kurdiskt och finskt gentemot det turkiska respektive svenska; här får även vi forskare från Norden något att tänka på.

Som förstagångsbesökare slås jag av hur mycket bibelhistoria området rymmer. Edens lustgård kan ha förlagts av Bibelns krönikörer till en av Eufrats bifloder nära den forntida staden Harran. Även om ett svenskt uppslagsverk som *Nationalencyklopedin* inte vill spekulera om saken, finns det andra källor som gör det. På det stora mosaikmuseet *Zeugma* i Gaziantep finns boken *Biblical Turkey* (2012) till försäljning. Författaren Mark Wilson, en amerikansk forskare, listar där ett femtontal ställen i Bibeln till stöd för sitt påstående.

Patriarken och senare muslimernas profet Abraham utvandrade enligt Bibelns berättelse från Ur, som kan ha varit turkiska Urfa (av hellenska krigare på 300-talet f.Kr. kallad Edessa), via Harran till Kanaans land. Harran (eller Haran; det latinska namnet är Carrhae) är idag en sydöstanatolisk by med ruinerna efter vad som tros ha varit världens äldsta islamiska universitet (se foto s. 318), grundat under abbasiddynastins femte kalif Harun ar-Rashids regeringstid, 786–809.

Över den kristna civilisationens urhem sprider sig de västra utlöparna av Sidenvägen. I Hasankeyf, 'Klippborgen' (se foto s. 319) – romarnas Castrum Kefa och arabernas Hasin Kayfa – promenerar vi en kort sträcka som enligt guiden Ali är en bit av den ursprungliga fysiska Sidenvägen. Vi går förbi grotthålor

som en gång var handelsbodas och härbärgen. Vi klättrar upp till klippborgens topp, dit turister inte längre tillåts gå på grund av rasrisken. Tack vare Ali tar vi oss förbi avspärningarna och får se de rum som till för bara några år sedan var hans och familjens bostad.

Flera tiotals meter under oss flyter Tigris stilla genom landskapet. Inom en snar framtid kommer flodvattnet att skölja in i Alis tidigare rum, när nästa uppdämningsprojekt sätts i verket. Men än så länge kan vi titta på den gamla Sidenvägen långt där nere och föreställa oss alla dess förgreningar genom det inre av Asien bort mot Dunhuang och Kinas murar, där vi nyligen varit.

Liksom 1200-talsskälmen Nasreddin Hoca på sin första flygtur (ss. 153f.) har vi gjort en resa i det eurasiatiska rummet – tur och retur Turan – och står åter igen i Turkiet, Sidenvägslandet i väster.

Centrala Eurasien

Att låta Europa och Asien tillsammans helt eller delvis gå under namnet Eurasien kan verka oproblematiskt. Knivigare blir det att definiera någon central del på denna kontinentala landmassa och att förklara hur mycket den skulle ha med det »europeiska« att göra.

Frågan har diskuterats ända sedan engelsmannen Halford MacKinder år 1904 publicerade sin uppsats »The Geographical Pivot of History«. Den är inte mindre aktuell idag, efter kalla krigets slut med den därpå följande politiska och ekonomiska utvecklingen i Asien.

Fostrad som han var i en tid präglad av stormaktskampen mellan England och Ryssland ville MacKinder lyfta fram det

Harran, sydöstra Turkiet. Ruinerna efter det äldsta islamiska universitet världen känner, grundat runt sekelskiftet 700-800. Foto: Förf.

Gamla koniska lerhyddor i Harran – så kallade bikuphus, där människor en gång bott och sökt skydd för sommarhettan. Idag används de som förråd. Foto: Förf.

Hasankeyf, forntida handelsstad vid Sidenvägen, sydöstra Turkiet. Foto: Förf.

övertag han utifrån rent geografiska premisser tyckte sig se hos det expanderade tsarryska riket. Efter en 400-årig »columbiansk« epok, då okända världar upptäckts och koloniserats sjövägen, skulle det följa en era med växande betydelse för kustlösa områden som man tidigare inte kunnat segla till. Mot den bakgrunden frågade MacKinder retoriskt: »Är då inte världspolitikkens medelpunkt detta vidsträckta euroasiatiska landområde dit inga fartyg kan nå men som långt i det förgångna låg öppet för hästburna nomader och som i vår tid kommer att genomkorsas av järnvägar?«

En sentida analys av den kulturhistoriska närheten mellan Europa och det inre av Asien görs i boken *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (2009) av Christopher I. Beckwith. Författaren skriver att den kultursfär som han kallar Centrala Eurasien, och som med tiden kom att speglas i bland annat Sidenvägshandeln, är den europeiska civilisationens vagga, inledd för omkring fyra årtusenden sedan med indoeuropéernas migrationer.

Vad gäller den tidigare historien vill författaren slå håll på två i hans ögon seglivade fördomar. Det stämmer inte, menar Beckwith, att de innerasiatiska nomaderna var barbarer i ordets gängse negativa bemärkelse och att deras riken var något väsensskilt från de samhällen med bofast befolkning som fanns i deras närhet. Han avvisar idén om att regerande nomadfolk i Eurasien, som skyterna och khwarezmierna, skulle ha skaffat sig makt och rikedomar främst genom våld.

Vidare hävdar Beckwith att dessa nomadriken i grunden hade samma struktur som grannstaterna med en uppdelning i urbana miljöer, vilka var oundgängliga för handeln, samt närliggande jordbruksområden och mer avlägsna regioner med boskapskötsel och nomadiserande folkstammar. Huvudtesen i

boken är att det snarast var de mäktiga grannstaterna, först Kina och Iran, senare Ryssland, som inkräktade på nomadernas territorier – inte tvärtom – och att den historiskt påvisbara följden har blivit ett alltmer förkrympt autonomt innerasiatiskt rum.

Vad finns då kvar av det historiska Centrala Eurasien idag, och kan det komma att utgöra ett ekonomiskt och politiskt kraftcentrum i framtiden?

Nya starka ekonomier agerar, och nya politiska positioneringar äger rum oavbrutet. Medan Europa, inklusive Sverige, går försiktigt fram i sina förbindelser med Centralasien, erbjuder till exempel Kina regionen infrastrukturellt stöd och knyter kontakter för framtida råvaruhandel och transporter.

Två andra tillväxtländer som genom sitt eget direkta grannskap och sina historiska kopplingar till Centralasien och Kaukasien kan bidra till en expansion av det enligt Beckwiths analys krympta Centrala Eurasien är Indien och Turkiet. För dem är det eurasiatiska perspektivet en påtaglig angelägenhet.

I boken *Heartlands of Eurasia: The Geopolitics of Political Space* (2009) återkommer den indiska statsvetaren Anita Sengupta till gamle MacKinders teser och frågar sig var dagens geografiska kärnland (»heartland«) kan tänkas ligga. Från Senguptas utsiktspunkt sträcker sig Eurasien inte särskilt långt in i Europa. Men bortsett från det argumenterar hon för att identifieringen av ett eurasiatiskt kärnland måste grundas på inte bara geopolitiska, utan också sociala och – med hennes formulering – »geokulturella« särdrag, där det förflutna är en oundgänglig medverkande part.

Författaren till boken *The New Turkish Republic* (2008), Graham Fuller, talar om en turkisk anpassning till ett världs-

politiskt läge där en »ny östlig dimension« gör sig gällande. En händelse som kan sägas bära syn för sägen i det här fallet är den dåvarande turkiske premiärministern och blivande presidenten Recep Tayyip Erdoğan's uppehåll i Kashgar under sin resa till Beijing 2012. Det var första gången som en turkisk regeringschef gjorde ett officiellt besök hos de turkspråkiga uighurerna i Xinjiang.

Med avseende på de unga ex-sovjetiska staterna i Centralasien har jag noterat att Turkiet numera snarast verkar ha sökarljuset inställt på en större radie, som inbegriper även omgivande stormakter som Ryssland och Kina. Jag har också återkommit flera gånger till Turkiets och Istanbul's centrala läge i dagens internationella politik. I Mellanösternpolitiken, där Turkiet är en första rangens medspelare, kan läget förändra sig snabbt och oförutsett. Det har vi blivit påmind om inte minst under de senaste åren. Därför kan man inte heller alltför tvärsäkert uttala sig om Turkiets och Istanbul's roll i framtiden.

Min bok handlar mer om kulturhistoria än om politik. Men icke desto mindre – eller kanske just därför – vill jag hävda att vi idag både geokulturellt och geopolitiskt har ett eurasiatiskt kontinuum som kommer att bli ett starkare kraftfält än någonsin förut i modern tid. Och i dess mitt finns Istanbul.

**Publicerade artiklar och offentliga föreläsningar
som legat till grund för flertalet essäer**

»Kemal – storberättare«

Västerbottens-Kuriren, 24 oktober 1975

»Årtusenden i Anatolien«

Uppsala Nya Tidning, 5 juni 1984

**Recension av Jacob Landau (ed.), *Atatürk and the Modernization
of Turkey***

(Leiden 1984), *Internationella Studier*, nr 2, 1984, ss. 61–63

»Uzbekisk språkpolitik 1989–1994«

Centralasien – gamla folk söker ny väg, Skrifter utgivna av Sällskapet för
asienstudier 6 (1995), ss. 37–55

»Uzbekistan firar sitt förflutna«

Orientaliska Studier, nr 86–87, 1995, ss. 51–62

»Uzbekistan – från bomullskoloni till regional stormakt«

Bo Petersson & Ingvar Svanberg (red.), *Det nya Centralasien: Fem forna
sovjetrepubliker i omvandling*, Lund 1996, ss. 125–159

Recension av Aziz Nesin, *Satiriska sagor*

(Göteborg 1995), *Orientaliska Studier*, nr 89, 1996, ss. 43–45

»Tjugo Meddelanden och en Dragoman«

Dragomanen, årg. 1 (1996–1997), ss. 7–10

»Från osmanska till turkietturkiska«

Ingvar Svanberg (red.), *Tradition och nyskapande: Turkiska språket och kulturen*, Lund 1997, ss. 115–132

»Den turkspråkiga världen bortom Turkiet«

Dragomanen, årg. 2 (1998), ss. 7–13

Recension av Disa Håstad, *Arvet från Timur Lenk:*

Centralasiatiska öden

(Stockholm 1998), *Dragomanen*, årg. 2 (1998), ss. 104–107

Karakalpakistan – en kulturhistorisk guldkista

huvudanförande vid heldagsseminarium om Karakalpakistan arrangerat av
Etnografiska Museets Vänner, Stockholm, april 1999

»Istanbulinstitutet på festhumör«

Dragomanen, årg. 3 (1999), ss. 7–11

Recension av Carl Gustaf Kolmodin, *Johannes Kolmodin i brev*

och skrifter

(Stockholm 1999), *Dragomanen*, årg. 3 (1999), ss. 116–118

»Osman Pascha – en gruvgång i Sörmland«

Dragomanen, årg. 4 (2000), ss. 7–11

»Västturkestan – en krutdurk?«

Botilda. Magasin om kvinnor och utveckling, nr 3–4 (2001), ss. 12–15,

Fjärde världen, nr 4/2004–1/2005, under rubriken

»Kulturtraditioner från det gamla Västturkestan«, ss. 12–15

»På språkets föränderliga hav«

Dragomanen, årg. 5 (2001), ss. 162–170

»Kvinnorösten från Kokand«

Dragomanen, årg. 6 (2002), ss. 7–14

På diktens vingar över det forna Turkestan

Föreläsning, UNIFEM, Akademihotellet, Uppsala, 5 december 2002

»Gunnar Jarrings Centralasiensamling«

Dragomanen, årg. 6 (2002), ss. 37–49

»Gränslös islam«

Dragomanen, årg. 7 (2003), ss. 9–13

»Turkiets färd mot Europa«

Dragomanen, årg. 8 (2004), ss. 9–13

»Språk och politik i Centralasien«

YMER: Centralasien. Västturkestan. Nationsbyggande under sovjetekologi och islamideologi?, Svenska sällskapet för antropologi och geografi, årg. 125 (2005), ss. 77–94

»Det mångröstade Turkiet«

Dragomanen, årg. 9 (2005), ss. 9–14

»Efter massakern«

Axess 6, september 2006, ss. 11–12

»En turkisk symbolist:

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–1962)«

Naqd. Tidsskrift for Mellemøstens litteratur, nr 5 (2003), ss. 3–5, *Dragomanen*, årg. 10–11 (2006–2007), ss. 77–79

»På den turkiska litteraturparnassen«

Dragomanen, årg. 10–11 (2006–2007), ss. 9–16

Return to the Uighurs: On Gunnar Jarring's Last Manuscript, »An Eastern Turki–English Dialect Dictionary«

Tal till 100-årsminnet av Gunnar Jarrings födelse, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 12 oktober 2007

»Turkiets litterära revolution: från osmansk hovpoesi till byromaner och postmodernism«

Karavan, nr. 1/2009, ss. 32–38

»Att resa in i någon annans land ...: Turkiets moderna litteratur«

Det sköna med skönlitteraturen, Stockholm: Svenska Akademien & Norstedts 2009, ss. 93–108

Kemal Atatürk – en general i frack

Föreläsning på Senioruniversitetet, Stockholm, 1 oktober 2009

»Turan, Ergenekon och turkarnas röda äpple«

Orientaliska Studier 123/2009, ss. 107–118

»Från statsspråk till nationalspråk i Centralasien«

Årsbok 2010, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, ss. 153–168

»Nya positioner i geopolitikens 'svarta hål'«

Svenska Dagbladet, Under strecket, 26 juli 2010, *Oxus*, nr 1/ 2011, ss. 13–15

»Kulturskatter förevigas i virtuell värld«

Svenska Dagbladet, Under strecket, 5 december 2011

»Från Istanbul till Dunhuang«

Dragomanen, årg. 14 (2012), ss. 103–109

Recension av Tomas Björk, *Bilden av 'orienten': Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur*

(Stockholm 2011), *Konsthistorisk Tidskrift*, 82:4 (2013), ss. 342–347

Central Asian Civilization

1. Central Asia in Historical and Geo-Cultural Perspective

2. From One Modernity to Another:

Post-Soviet Central Asia in a New Geo-Political Context

Campusföreläsning vid City University of Hong Kong, 10 april 2013

»Splittrat Turkiet vid politiskt vägskäl«

Svenska Dagbladet, Under strecket, 8 augusti 2014

»Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul – en mötesplats i Eurasiens mitt«

YMER: Sverige utanför – svensk makt och dess spår i utlandet, Svenska sällskapet för antropologi och geografi, årg. 135 (2015), ss. 177–200

Webblänkar

Webblänkar till andra texter relevanta för ämnen som behandlas på angiven sida i den här e-boken.

Sida	Ämne	Rubrik
32	Turkisk inrikespolitik efter 2015	1) <i>På spaning efter den frihet som flytt</i> 2) <i>Hundraåringen Turkiet</i>
62	Det osmanska Egypten	<i>Egyptiska khedivers mondäna liv i ett Konstantinopel på fall</i>
127	Politisk litteratur i 1970-talets Turkiet	<i>Jesus i den hårdföra manlighetens Turkiet</i>
180	Sv. Forskningsinst. i Istanbul	<i>Kulturhistoria och nutidspolitik förenas i Istanbul</i>
214	Araber i Centralasien	<i>Hos uzbekiska araber i Djejnov</i>
313	Östturkiska/Uiguriska	1) <i>Toppdiplomaten som blev uigurernas bästa vän</i> (artikeln publiceras i en nära framtid) 2) <i>Turki_Lexicon.Forthcoming</i>

Referenser och rekommenderad litteratur

- Adivar, Halide Edip, se Edib, Halidé.
- Ağaoğlu, Adalet, *Fikrimin İnce Gülü* ('Min tankes spröda ros'), Istanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2006 (1976).
- Ağaoğlu, Adalet, *Romantik bir Viyana Yazı* ('En romantisk sommar i Wien'), Istanbul: İş Bankası Kültür Yayınları 2007 (1993).
- Aktunç, Hulki, *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü* ('Stora turkiska slangordboken'), Istanbul: Yapı Kredi Yayınları 1998.
- Alakom, Rohat, *Istanbul ve İzmir'de İsveç İzleri* (1730–1930) ('Svenska spår i Istanbul och Izmir (1730–1930)'), Istanbul: Avesta 2014.
- Anday, Melih Cevdet, *På nomadhavet*, tolkning av dikter fr. turk. av Anne-Marie Özkök, Lasse Söderberg & Lütfi Özkök, Lund: Ellerströms 1995.
- Andersen, H.C., *En diktars bazar*, Köpenhamn: Forening for Boghaandværk 1943.
- Arne, T.J., »Ett svenskt forskningsinstitut i Konstantinopel«, i *Ymer*, årg. 40 (1920), hft 2 och 3, ss. 196–203.
- Asker ve Devlet Adamı Atatürk (Doğumunun 128'inci Yıl Dönümü Anısına)* ('Soldaten och statsmannen Atatürk: Till 128-årsminnet av hans födelse'), Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları 2009.
- Atay, Oğuz, *Tutumamayanlar* ('De bortkopplade'), Istanbul: İletişim Yayınları 1972.
- Başgöz, İlhan, & Pertev Boratav, *I, Hoca Nasreddin, Never Shall I Die: A Thematic Analysis of Hoca Stories*, Indiana University Turkish Studies Series 18, Bloomington 1998.
- Beckwith, Christopher I., *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press 2009.

- Björk, Tomas, *Bilden av 'orienten': Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur*, Stockholm: Atlantis 2011.
- Boheman, Erik, *På vakt: Från attaché till sändebud. Minnesanteckningar*, Stockholm: P.A. Norstedts 1963.
- Bozdağ, İsmet, *Atatürk'ün Ergenekon'u: Avrasya Devleti ('Atatürks Ergenekon: En eurasiatisk stat')*, Istanbul: Truva Yayınları 2009 (1998).
- Böök, Fredrik, *Nasreddin Hodscha: turkiska sagor och skämthistorier*, Stockholm: Norstedts 1928.
- Cornell, Erik, *Turkiet på Europas tröskel*, Lund: Studentlitteratur 1997.
- Croneborg, Adolf, »Om Istanbulinstituttets tillkomst«, i *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul – Meddelanden* 1 (1976), ss. 7–15.
- Czaplicka, M.A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day: An Ethnological Inquiry into the Pan-Turanian Problem, and Bibliographical Material relating to the Early Turks and the Present Turks of Central Asia*, Oxford: Clarendon Press 1918.
- Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi* (revised second edition), Leiden: Brill 2006.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, vol. I, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1963.
- Doğançay-Aktuna, Seran, »An Evaluation of the Turkish Language Reform After 60 Years«, i *Language Problems and Language Planning*, vol. 19, nr 3, 1995, ss. 221–249.
- Dragomanen* (årsbok), Stockholm: Sv. Forskningsinstitutet & Föreningen Svenska Istanbulinstituttets Vänner (1996–).
- Edib, Halidé, *Eldskjortan*, övers. fr. turk., *Ateşten Gömlek* (1922), av Hjalmar Lindquist, Stockholm: Norstedts 1928.
- Ehrensverd, Ulla, »Dragomanhuset« och Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, Skrifter – Publications 4, Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 1999.

- Erdoğan, Asli, *Den mirakulöse mandarin*, övers. fr. turk., *Mucizevi Mandarin* (1996), av Ulla Lundström, Malmö: Råmus 2008.
- Erdoğan, Asli, *Staden i röd kappa*, övers. fr. turk., *Kırmızı Pelerinli Kent* (1998), av Ulla Lundström, Malmö: Råmus 2011.
- Erdoğan, Asli, *Stenbyggnaden*, övers. fr. turk., *Taş Bina ve Diğerleri* (2009), av Ulla Lundström, Malmö: Råmus 2012.
- Evin, Ahmet Ö., *Origins and Development of the Turkish Novel*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica 1983.
- Evliya Çelebi, se Dankoff och Kreutel & Prokosch.
- Faik, Sait, »En trädgård«, övers. fr. turk., »Bir Bahçe«, av Birgit N. Schlyter & Anne-Marie Özkök, i *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul – Meddelanden*, årg. 20 (1995), ss. 29–33.
- Faik, Sait, »De sista fåglarna«, övers. fr. turk., »Son Kuşlar«, av Ulla Lundström, i *Fjärran ifrån och nära: önskenoveller från Radions P1*, Stockholm: Sveriges Radios förlag 1996, ss.134–139.
- Faik, Sait, »Vid fontänen«, övers. fr. turk., »Havuz Başı«, av Birgitta Kurultay, i *Karavan* 1/2009, ss. 28–31.
- Falkman, Kaj, *Turkiet/Gränsfursten: Utsikter från Svenska palatset i Istanbul*, Stockholm: Atlantis 1999.
- Fan, Jinshi, och Susan Whitfield (ed. och eng. övers.) *The Caves of Dunhuang*, London: Scala Arts & Heritage Publishers Ltd 2010.
- Finkel, Andrew, »Who are these Turks?«, i *Cornucopia*, nr 33, 2005, ss. 18–20.
- Fischer, A., »'Qyzyl elma', die Stadt (das Land) der Sehnsucht der Osmanen«, i *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 74 (1920).
- Fodor, Pál, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*, Istanbul: Isis Press 2000.
- Fuller, Graham E., *The New Turkish Republic: Turkey as a Pivotal State in the Muslim World*, Washington: United States Institute of Peace 2008.

- Gibb, E.J.W., *A History of Ottoman Poetry*, vols. I–IX, London: Luzc & Co 1900–1909.
- Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden: Harrassowitz 1992.
- Gülersoy, Çelik, *Beyoğlun'da Gezerken* ('På strövtåg i Beyoğlu'), Istanbul: Turing Yayınları 2003.
- Gökalp, Ziya, *Kızılma* ('Röda äpplet'), Istanbul: Bilge Karınca Yayınları / Edebiyat Dizisi 2013 (1914).
- Gökalp, Ziya, *The Principles of Turkism*, övers. fr. turk., *Türkçülüğün Esasları* (1920), av Robert Devereux, Leiden: Brill 1968.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Nasreddin Hoca*, Istanbul: İnkılâp Kitabevi 1996.
- Halman, Talat S., *A Millennium of Turkish Literature: A Concise History*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 2008.
- Hedin, Sven, *Den vandrande sjön*, Stockholm: Bonniers 1937.
- Hedin, Sven, *Mot Lop-nor: En flodresa på Tarim*, Stockholm: Bonniers 1954.
- Helsing, Lennart, *Kanaljen i seraljen*, Stockholm: Rabén & Sjögren 2012 (1956).
- Hikmet, Nazım, *Şeyh Bedreddin Destanı* ('Epos över schejk Bedreddin'), Istanbul: Yeni Kitabı 1936.
- Hikmet, Nazım, *Memleketimden İnsan Manzaraları* ('Mänskligt panorama från mitt land'), Istanbul: De Yayınevi 1966–1967.
- Hopkirk, Peter, *Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*, London: Murray 1980.
- Håstad, Disa, *Arvet från Timur Lenk: Centralasiatiska öden*, Stockholm: Norstedts 1998.
- İmlâ Lügati* ('Rättskrivningsbok'), Istanbul: İstanbul Devlet Matbaası 1928.
- Jarring, Gunnar, *Det nya Turkiet*, Stockholm: Studentföreningen Verdandis småskrifter 1937.

- Jarring, Gunnar, *Materials to the Knowledge of Eastern Turki: Tales, Poetry, Proverbs, Riddles, Ethnological and Historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan with Translation and Notes*, parts I–IV, Lund: C.W.K. Gleerup 1946–1951.
- Jarring, Gunnar, *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*, Lund: CWK Gleerup 1964.
- Jarring, Gunnar, *Åter till Kashgar: Memoarer i nuet*, Stockholm: Bonniers 1979.
- Jarring, Gunnar, *The Moen Collection of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs and Popular Sayings*, Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1984–1985:1, Lund 1985.
- Jarring, Gunnar, *Prints from Kashghar: The Printing-office of the Swedish Mission in Eastern Turkestan. History and Production with an Attempt at a Bibliography*, Transactions, vol. 3, Swedish Research Institute in Istanbul, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1991.
- Jarring, Gunnar, *Garments from Top to Toe: Eastern Turki Texts Relating to Articles of Clothing Edited with Translation, Notes and Glossary*, Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 1991–1992:2, Lund 1992.
- Jarring, Gunnar, *Central Asian Turkic Place-Names – Lop Nor and Tarim Area – An Attempt at Classification and Explanation Based on Sven Hedin's Diaries and Published Works*, Stockholm: The Sven Hedin Foundation 1997.
- Johansson, Bengt O.H., *Svenska Palatset i Konstantinopel: Sveriges kyrka och ministerhus i Konstantinopel under sjutton- och adertonhundratalet*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 18, Sockholm 1968.
- Jumaboev, F.B., *O'zbekiston xalqlari tarixi* ('Historia över Uzbekistans folk'), Tasjkent: O'qituvchi 1992.
- Karaoşmanođlu, Yakup Kadri, *Ergenekon*, Istanbul: İletişim Yayınları 2004 (1929).

- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Yaban* ('Främlingen'), Istanbul: İletişim Yayınları 2004 (1932).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, Ankara: Neşreden Akba Kitapevi 1934.
- Karavan*, »I världens mitt är Istanbul« (temanummer om samtida turkisk skönlitteratur), nr 1/2009, Stockholm.
- Karlsson, Ingmar, *Europa och turken: Betraktelser kring en komplicerad relation*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 2007.
- Kemal, Yaşar, *Lât tistlarna brinna*, övers. fr. eng. av Tora Palm (turk. original *İnce Mehmet I* 1955), Stockholm: Gidlund 1970.
- Kemal, Yaşar, *Och de brände tistlarna*, övers. fr. eng. av Tora Palm (turk. original *İnce Mehmet II* 1969), Stockholm: Gidlund 1973.
- Kemal, Yaşar, *Ormen skall dö*, övers. fr. eng. av Katja Waldén (turk. original *Yulan Öldürseler*, 1976), Stockholm: Gidlund 1984.
- Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Comparative Studies in Muslim Societies, 27, Berkeley: University of California Press 1998.
- Khalid, Adeeb, *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*, Berkeley: University of California Press 2007.
- Kinross, Lord (John Patrick Douglas Balfour), *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London: Weidenfeld and Nicolson 1964.
- Kolmodin, Carl Gustaf, *Johannes Kolmodin i brev och skrifter*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Filologiskt arkiv 41, Stockholm 1999.
- Kolmodin, Johannes, se Özdalga, *The Last Dragoman*.
- Kreiser, Klaus, *Istanbul: Ein historisch-literarischer Stadtführer*, München: Beck 2001.
- Kreutel, Richard F., & Erich Prokosch, *Im Reiche des goldenen Apfels: Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, Graz/Wien/Köln: Verlag Styria 1987.

- Landau, Jacob M. (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, Leiden: Westview Press / Brill 1984.
- Lewis, E.G., *Multilingualism in the Soviet Union: Aspects of Language Policy and its Implementation*, The Hague: Mouton 1972.
- Lewis, Geoffrey, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Livaneli, Zülfü, *Eunucken och ormen*, övers. från turk., *Engeregin Göziindeki Kamaşma* (1996), av Mats Andersson, Stockholm: Molin & Sorgenfrei 2012.
- Livaneli, Zülfü, *Serenad*, övers. från turk., *Serenad* (2011), av Mats Andersson, Stockholm: Molin & Sorgenfrei 2015.
- Lundkvist, Artur, *Krigarens dikt: En sannolik framställning av Alexander den Stores handlingar och levnadsöden*, Stockholm: Bonniers 1976.
- Lyrikvännen*, »Tema: Turkisk poesi«, nr 1–2/2015, Lund.
- MacKinder, Halford, «The Geographical Pivot of History», i *The Geographical Journal*, vol. XXIII, nr 4 (1904), ss. 421–437.
- Makal, Mahmut, *Bizim Köy* ('Våran by'), Istanbul: Literatür Yayıncılık 2008 (1950).
- Mango, Andrew, *Atatürk*, London: John Murray 1999.
- Mansel, Philip, *Constantinople: City of World's Desire, 1453–1924*, London: John Murray 1995.
- Molino, Giovanni, *Dittionario Della Lingua Italiana, Turchesca*, Rom: Gioiofi 1641 (i nyutgåva av Elżbieta Świącicka (ed.), *Dictionary of Italian-Turkish Language (1641) by Giovanni Molino: Transcribed, Reversed and Annotated*, Berlin: De Gruyter 2020).
- Müller, F. Max, *Lectures on the Science of Language*, London 1862–1868.
- Nesin, Aziz, »İslam Dünya İşlerini Düzenler« ('Islam bringar ordning i det världsliga'), i *Merhaba*, Istanbul: Tekin Yayınevi 1971, ss. 228–232.
- Nesin, Aziz, *Satiriska sagor*, urval av berättelser och övers. fr. turk. av Claire Kaustell, Göteborg: Lindelöw 1995.
- Nouri, Ali (Gustaf Noring), *Nasreddin Khodjas upptåg och skämt. Turkiska sägner från Timurlenks dagar*, Stockholm: Gernandt 1902.

- Pamuk, Orhan, *Herr Cevdet och hans söner*, övers. fr. turk., *Cevdet Bey ve Oğulları* (1982), av Mats Müllern, Stockholm: Norstedts 2008.
- Pamuk, Orhan, *Den vita borgen*, övers. fr. turk., *Beyaz Kale* (1985), av Kemal Yamanlar & Anne-Marie Özkök, Stockholm: Tiden 1992.
- Pamuk, Orhan, *Den svarta boken*, övers. fr. eng., norska, turk., *Kara Kitap* (1990), av Jan-Verner Carlsson, Stockholm: Tiden 1995.
- Pamuk, Orhan, *Mitt namn är röd*, övers. av Ritva Olofsson (turk. original *Benim Adım Kırmızı* 1998), Stockholm: Norstedts 2002.
- Pamuk, Orhan, *Öteki Renkler: Seçme Yazılar ve Bir Hikâye* ('Övriga färger: valda artiklar och en novell'), Istanbul: İletişim Yayınları 1999 (valda delar finns översatta fr. turk. av Mats Müllern under titeln *Andra färger: essäer och en berättelse*, Stockholm: Norstedts 2010).
- Pamuk, Orhan, *Snö*, övers. fr. eng. av Inger Johansson (turk. original *Kar* 2002), Stockholm: Norstedts 2005.
- Pamuk, Orhan, *Istanbul – minnen av en stad*, övers. fr. eng. av Tomas Håkansson (turk. original *İstanbul – Hatıralar ve Şehir* 2003), Stockholm: Norstedts 2006.
- Pamuk, Orhan, *Pappas resväska*, övers. fr. turk., *Babamın Bavulu* (2007), av Birgit N. Schlyter, Stockholm: Norstedts 2007.
- Plüss, Marco, *Hasankeyf: en fästning i Mesopotamien*, Istanbul: Tahrir Vakfi 2001.
- Post, Eric von, *Strövtåg i Istanbul*, Lund: Gleerup 1953.
- Püsküllüoğlu, Ali, *Yaşar Kemal Sözlüğü* ('Ordbok till [texter av] Yaşar Kemal'), Istanbul: Cem Yayınevi 1974.
- Qadirova, Mahbuba, *Davr nodirasi: Nodiraning hayot va ijod yo'li* (ungefär 'Enastående för sin tid: Nodiras liv och diktning'), Tasjkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 1991.
- Qadirova, Mahbuba, *She'riyat va muhabbat malikasi* ('Poesins och kärlekens drottning'), Tasjkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti 1998.

- Raquette, Gustaf, *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, I–III, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Abt. II, Jahrg. XV–VII, Berlin 1912–1914.
- Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian/H. Mathesian 1890 / 1921.
- Redhouse, *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, Istanbul: Redhouse Press 1968.
- Rifat, Oktay, *Det som blåser genom kvarteret*, tolkning av dikter fr. turk. av Turhan Kayaoğlu, Lund: Ellerström 2013.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, *Die frühen Türken in Zentralasien: Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1992.
- Schlyter, Birgit N. (ed.), *Prospects for Democracy in Central Asia*, Transactions, vol. 15, Swedish Research Institute in Istanbul, Stockholm/London: Swedish Research Institute in Istanbul & I. B. Tauris 2005.
- Schlyter, Birgit N., »Turkey«, i *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*, vol. 3, Berlin/New York: Walter de Gruyter 2006, ss. 1903–1911.
- Schlyter, Birgit N., »Multilingualism and Language Renewal in Ex-Soviet Central Asia«, i Tej L. Bhatia & William C. Ritchie (eds), *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*, Malden: Wiley and Blackwell 2013, ss. 871–898.
- Schlyter, Birgit N. (ed.), *Historiography and Nation-Building among Turkic Populations*, Papers 5, Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul 2014.
- Sengupta, Anita, *Heartlands of Eurasia: The Geopolitics of Political Space*, Lanham: Lexington Books 2009.
- Seyhan, Azade, *Tales of Crossed Destinies: The Modern Turkish Novel in a Comparative Context*, World Literatures Reimagined 2, New York: The Modern Language Association of America 2008.

- Shaw, Robert, *Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar* (nytryck av *Visits to High Tartary, Yarkand, and Kâshghar (formerly Chinese Tartary) and Return Journey over the Karakoram Pass*, London 1871), Hong Kong: Oxford University Press 1984.
- Shayxzoda, Maqsud, *Mirzo Ulug'bek* ('Mirza Ulug Beg'), Tasjkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyoti 1972 (1960).
- Solzjenitsyn, Alexander, *En dag i Ivan Denisovitjs liv*, övers. fr. ryska, *Odin den' Ivana Denisoviča* (1962), av Hans Björkegren, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1970.
- Starr, Frederick, *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, Princeton: Princeton University Press 2013.
- Steuerwald, Karl, *Türkisch-deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1988.
- Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul – Meddelanden* (årsbok), Stockholm: Sv. Forskningsinstitutet i Istanbul 1976–1995.
- Syvertsen, Banu Gürsaler (översättare och utgivare), *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah* ('Två skandinaviska resenärer i Istanbul'), Istanbul: Yapı Kredi Yayınları 1993.
- Tahir, Kemal, *Devlet Ana* ('Moder Staten'), Istanbul: İthaki Yayınları/ Klasik Türk Edebiyatı Dizisi 2005 (1967).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir* ('Fem städer'), Istanbul: Dergâh Yayınları/M.E.B. Dizisi 2001 (1946).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ('Klockregleringsinstitutet'), Istanbul: Dergâh Yayınları 2005 (1962).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, »Tahsin från Erzurum«, övers. fr. turk., »Erzurumlu Tahsin«, av Birgit N. Schlyter, i *Naqd. Tidsskrift for Mellemøstens litteratur*, nr 5 (2003), ss. 6–23.
- Theolin, Sture, *The Swedish Palace in Istanbul: A Thousand Years of Cooperation Between Turkey and Sweden / İstanbul'da Bir İsveç Sarayı: İsveç ile Türkiye Arasında Bin Yıllık İşbirliği*, Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş. 2000.

- Toptaş, Hasan Ali, *De skugglösa*, övers. fr. turk., *Gölgesizler* (1995), av Annika Svahnström, Stockholm: Tranan 2014.
- Veli, Orhan, *Jag lyssnar till Istanbul*, tolkning av dikter fr. turk. av Anne-Marie Özkök, Lasse Söderberg & Lütfi Özkök, Lund: Ellerströms 1991.
- Wahlquist, Håkan, »Missionären Magnus Bäcklund och den östturkestanska manuskriptjakten«, i *Dragomanen*, årg. 6 (2006), ss. 67–89.
- Wallin, Karin, *Sidenvägar: Världar som vävs samman*, Stockholm: Carlssons 2010.
- Whitfield, Susan (ed.), *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*, London: The British Library 2004.
- Wigh, Leif, *Fotografiska vyer från Bosporen och Konstantinopel: Om den svenske fotografen G. Berggren och hans verksamhet under 1800-talet i det ottomanska Turkiet*, Stockholm: Fotografiska Museet 1984.
- Wilson, Mark, *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*, Istanbul: Ege Yayınları 2012.
- Wirsén, E. af, *Minnen av fred och krig*, Stockholm: Bonniers 1942.
- Wägner, Elin, *Pennskaftet*, Svenska klassiker utgivna av Svenska Akademien, Stockholm: Atlantis 2007 (1910).
- Xidoyatov, G., *Moja rodnaja istorija* ('Min fosterländska historia'), Tasjkent: O'qituvchi 1990.
- #yaşarken yazılan tarih: *Gezi Direnişi ve Halk Hareketlerinin Geçmişi* ('#levande historia: Gezimotståndet och tidigare folkrörelser'), Istanbul: Metis 2013.
- Yoqubov, Odil, *Ulug'bek Xazinasi* ('Ulug Begs skattkammare'), Tasjkent: G'afur G'ulom nashriyoti 1994.
- Zürcher, Erik, *Turkey: A Modern History*, London: I.B. Tauris 1993.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar* ('Turkisk mytologi: de episka berättelserna med källhänvisningar och förklaringar'), Ankara: Türk Tarih Kurumu 1989.

Özdalga, Elisabeth (ed.), *The Last Dragoman: The Swedish Orientalist Johannes Kolmodin as Scholar, Activist and Diplomat*, Transactions, vol. 16, Swedish Research Institute in Istanbul, Istanbul: Kitap Yayınevi 2006.

Özdalga, Elisabeth, M. Sait Özerveranlı & Feryal Tansuğ (eds), *Istanbul as Seen from a Distance: Centre and Provinces in the Ottoman Empire*, vol. 20, Swedish Research Institute in Istanbul, Istanbul: Kitap Yayınevi 2010.

Özkök, Ertuğrul, *Bir Beyaz Türk'ün Hafıza Defteri* ('Minnesanteckningar av en vit türk'), Istanbul: Doğan Kitap 2014.

Özleştirme Kılavuzu ('Språkreningssguide'), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1978

Register

- 12 Mart romanı
15 juli-martyrernas bro
- abbasider / abbasidisk
Abdülhamid II
Abdülmecid, prins
Abraham (patriark och profet)
Adalet ve Kalkınma Partisi / AKP
Adivar, Halide Edip
Adrianopel / Edirne
Advokat Press (tidning)
Afandi
Ağaoğlu, Adalet
Ahlbert (Gustaf)
Ahmedî
Ajanta
Akbal, Oktay
Akbariy, Sulton
akemenider
akkadiska
AKM / Atatürk Kültür Merkezi
AKP / Adalet ve Kalkınma Partisi
Ak Parti / Adalet ve Kalkınma Partisi
Akromiya
Aksakal
Ak Türkler, se vita turkar
alafranga-snob
al-Chwarizmi / al-Khwarezmi
Alexander den store
Alfiros / Westholm, Alfred
algebra
algoritm
Ali, Sabahattin
al-Khwarezmi
alp
Alpamish
altaisk språkfamilj
Altan, Çetin
Analhaq
Ananda
Anar, İhsan Oktay
Anastratdin
Anday, Melih Cevdet
Andersen, H.C.
Andersson, Mats
Anıtkabir
- Apaydın, Talip
arabesk
arabiska / arabisk (språket / skrift m.m.)
Aral, İnci
arı dil
Arif, Ahmet
Arıç, Bülent
Armenien
armeniska / armenisk
Âsitâne-i Sa'adet
Âsitâne-i Sa'adetâshiyâne
ata
atalik
Atasü, Erendiz
Atatürk, Mustafa Kemal
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi / AKM
Atay, Oğuz
Atılgan, Yusuf
Avesta
Aya Sofya / Hagia Sofia
- Baban, Ayşe Semiha
Bâb-ı Hümâyûn
Baktrien
Balıkcısı, Halikarnas
Balkan(krigen)
Bamiyan
barbar
Barın, Emin
Batur, Enis
Baykurt, Fakir
Bayqara, Husayn
Behbudiy, Mahmudxo'ja
Behramoğlu, Ataol
Bender
Berggren, Guillaume
Berk, İlhan
Berkut
besmele
bey
Beyatlı, Yahya Kemal
Beyaz Türkler / vita turkar
Beyel, Stéphanie
Beyoğlu

beyt	Dağlarca, Fazıl Hüsnü
Bibeln	Dankoff, Robert
birinci yeni	Dareios I
Birlik	Dayıoğlu, Gülten
bismi-l-lahi-r-rahmani-r-rahim	Dehqon (tidskrift)
Blomqvist, Lars-Erik	Delblanc, Aimée
Blå moskén / Sultan Ahmet	Der-i Sa'adet
Boheman, Erik	Derviş, Suat
Bohlin, Birger	devrim
Botu, Mahmud Hodiev	diakritiska tecken
Buddha	Diamantsutran
buddhism	Dilaçar, Agop
Bunaltı	Dil Bayramı
Burak, Sevim	dil devrimi
burgut	Dink, Hrant
burka	Dino, Abidin
Buzantin	divan
Bysans / bysantinsk	djadider
Byzas	djadidism
Bäcklund, Magnus	Djaihun / Oxus / Amu Darja
Böök, Fredrik	djingsider
	Djingsis Khan
Cansever, Edip	Djudji Khan
çapulcu	djupa staten
Carlsson, Edvard (Carleson)	djuvan
Çelebi, Asaf Hâlet	Dodekanesos / Tolvöarna
Çelebi, Evliya	Doerfer, Gerhard
Celsing, Gustaf d.y.	Dolmabahçe
Celsing, Gustaf d.ä.	dragoman
Cemal Paşa	Dragomanen (årsbok)
Centrala Eurasien	Dragomanhuset
Ceyda / kvinnan i rött	Dunhuang / Tunhwang
Chig'otoy gurungi	Dunhuang Academy
Cho'lpon, Abdulhamid Sulaymono'g'li	Duru, Orhan
Chomsky, Noam	
Chorezm	Ecevit, Bülent
CHP / Cumhuriyet Halk Partisi	Edebiyat-ı cedide
civilisationsresa	Edens lustgård
çökan	Edgü, Ferit
columbiansk epok	Efendi
Conally, Arthur	Ehrensvärd, Ulla
Cornell, Erik	Ehrling, Marie
Croneborg, Adolf	Ehrnstén, Ann Olsén
Cumalı, Necati	eis tin polin
Cumhuriyet (dagstidning)	Ekrem, Rezaizade Mahmut
Cumhuriyet Anıtı	Elbek, Mashriq Yusupov
Cumhuriyet Halk Partisi / CHP	Ellora
Czaplicka, Marie Antoinette	Elvan, Berkin
	emir

emirat
Enver Paşa
epos / epiker / episk
Eray, Nazlı
Erbakan, Necmettin
Erbil, Leylâ
Erdoğan, Aslı
Erdoğan, Recep Tayyip
Ergenekon
Ersanlı, Büşra
Ersoy, Mehmet Âkif
Esendal, Memduh Şevket
etatism
Eurasien
Europas sjuke man / sjuke mannen

Faik, Sait
Falkman, Kaj
fez
Fikret, Tevfik
Firdausi
Fitrat, Abdurauf
Fjärran Östern
Folkens Demokratiska Parti /
Halkların Demokratik Partisi
Fossati, Giuseppe
frimurar-
främreorientalisk
Främre Orienten
Füruzan

Galatabron
Galatatornet
Gallipoli
Garipler
gâvur
gazi
Gazprom
Geer, Louis Carl de
Genç Kalemler
generalkonsul
generalkonsulat
geographical pivot
Gezi(parken)
ghasel
ghaznavider
Ghika, Alexandre
Gorbatjov, Michail
Gosdantnubolis

Grand Rue de Pera / İstiklal Caddesi
Great Game, the
grekiska (språket / bokstäver m.m.)
Gritti, Avise
Guignes, Joseph de
Gülen, Fethullah
Gülenrörelsen
Gülersoy, Çelik
Gülsoy, Murat
Gunnar Jarringbiblioteket
Güntekin, Reşat Nuri
Gürpınar, Hüseyin Rahmi
Gustaf VI Adolf
Gyllene horden
Gyllene hornet
Gökalp, Ziya
Gökçen, Sabiha
Göktürkkanatet
Gölpınarlı, Abdülbâki

Hagia Sofia / Aya Sofya
Halkların Demokratik Partisi / HDP
hanım
Harran / Haran / Carrhae
Harun ar-Rashid
Hasankeyf
Haşim, Ahmet
Hattusili III
Haydarpaşa
HDP / Halkların Demokratik Partisi
heartland
Hedin, Sven
Heidenstam, Gerhard Johan von
Hekataios
Hellsing, Lennart
Herakles
Herodotos
hesperiderna
hettiter
hettitisk
hieroglyfer
Hikmet, Nazım
Hindbeck, Hanna
Hisar, Abdülhak Şinasi
Hizb ut-tahrir al-islamiy
Hizmet(-rörelsen)
Hoca / Nasreddin Hoca
hoji
Huhtala, Jutta

hundturk	Karavan (tidskrift)
hunner	Karay, Refik Halit
Hürriyet (dagstidning)	Karimov, Islam
hyperboreisk	Karimova, Gulnara
Höpken, Carl Fredrik von	Karl XII
	Karl XIV Johan
Ichan Qala	Karlgren, Bernhard
Idige	Karlsson, Gustav H.
IDP / The International Dunhuang Project	Karlsson, Ingmar
ikinci yeni	Kashgarmissionen
IMU / Islamic Movement of Uzbekistan	Kashgartryck
International Dunhuang Project, the	Kasyapa
İnönü, İsmet / İsmet Paşa	Kaya, Şükrü
IS / Islamic State in Iraq and Syria	Kaygusuz, Sema
ISIL / Islamic State in Iraq the Levant	kazakiska
ISIS / Islamic State in Iraq and Syria	Kemal, Mustafa / Atatürk
islam-	Kemal, Orhan
İslâmbol	Kemal, Tilda
Islamic Movement of Uzbekistan	Kemal, Yaşar
Islamic State in Iraq and Syria / ISIS	kemalismen
Islamic State in Iraq and the Levant / ISIL	khan / -xon
İsmet Paşa / İsmet İnönü	Khanabad (militärbas)
İstanbul Kitaplığı	khanat
Istanbul Modern	Khiva
İstiklal Caddesi	Khwarezm
İsveç Sokağı	kilskrift
İttihat ve Terakki Cemiyeti / Kommittén	Kinross, Lord (John Patrick Douglas Balfour)
för enhet och framsteg	kiptjakisk
	kirgiziska
janitsjarer	Kısakürek, Necip Fazıl
Jarring, Gunnar	kitanfolk
Jaxartes / Syr Darja	Kızıl Elma / Kızılelma / Röda äpplet
Johannes döparen / Yahya	Ko'kaldosh
	Kolmodin, Johannes
kaba Türkçe	Kommittén för enhet och framsteg / İttihat
Kadıköy	ve Terakki Cemiyeti
kalabalik	Konstantin den store
Kalchedon	Konstantiniyye
Kalevala	koran-
kalif	Koranen
kalifat	korenizatsija
kalligrafi	Kreta
kalmucker	Küçük İskender
Kanra, Chet	kufiskrift
Kara Khitaj	Kungirat
karakalpakiska (språket)	Kür, Pınar
karakhanider	kurdiska (språket)
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri	Kurdistan
Karasu, Bilge	Kurultay, Birgitta

Kushana
 kvinnan i rött / Ceyda
 kyrillisk
 köy romanı

 Labraunda
 ladino
 La Fontaine, Jean de
 Lâtife (Uşşaki)
 latin / latinsk
 Lausanne
 Lenin, V.I.
 Lindberg-Dovlette, Elsa
 Lindquist, Hjalmar
 lingua franca
 litsey
 litterärt översättarseminarium
 Livaneli, Zülfü
 Louise, prinsessa
 Lundkvist, Artur
 Lundström, Ulla

 Madali Khan / Madalixon /
 Muhammad Ali Khan
 madrasa
 magisk realism
 mahalla
 Maitreya
 Makal, Mahmut
 Malazgirt / Manzikert
 Mannerheim, Gustaf
 Manzikert / Malazgirt
 Marakanda
 Marmaray
 Mawaraunnahr
 Mecka
 meddah
 Meddelanden (årsbok)
 Mehmed V
 Mehmed Erövraren
 mehter-musik
 Mellanöstern(krisen / -politiken)
 Mellersta Östern / Mellanöstern
 Menderes, Adnan
 Meriç, Nezihe
 Mesopotamien
 mihrab
 Miklagård
 milliy

 Mindre Asien
 misra
 Moda
 modernism
 Moen (Sigfrid)
 Mogao
 moghulriket
 Mohlar(oyim) / Nodira
 Molla
 Montgomerie, major
 Mudanya
 Müeyyet Sokağı / Sverigeatan
 mufti
 Muhammad Ali Khan / Madali Khan /
 Madalixon
 Muhammed Erövraren, / Mehmed
 Erövraren
 Muhteşem Yüzyıl
 Müller, Max
 Müllern, Mats
 Mungan, Murathan
 Murtezaoğlu, Aydan
 Mustafa Kemal / Atatürk
 mytologi / mytologisk

 Narmanlı (affärsidkare)
 Narmanlı Han
 Nasreddin Hoca
 Nasrullah Khan
 nationalism
 nationalspråk
 Nationernas Förbund
 Nava'i, Ali Shir
 Nazarbaev
 Nea Roma / Nya Rom
 Necatigil, Behçet
 Nesin, Aziz
 Nikolaj (storfurste)
 Nikolaj I
 Nilsson, Tomas
 Nodira / Mohlar(oyim)
 Noring, Gustaf (Ali Nouri)
 Novikov, A.A.
 Nya Rom / Nea Roma
 Nya Turkiet / ett nytt Turkiet
 Näsirdin Äpändi

 Obama, Barack
 Oberoende Staters Samväld / OSS)

officiellt språk	Republikanska folkpartiet /
oghuz-	Cumhuriyet Halk Partisi
oghuzer	revolutionism
Olimxon	Rhodos
ombudsman	Rifat, Oktay
Oscar II	Roos, Aarand
Osman I	Rudbeck, Olof
Osman	rüya nizamı
osmaner	ryska (språket)
Osman Paşa	rykspråkig
Osmanska riket	Rättvise- och utvecklingspartiet /
osmanska	Adalet ve Kalkınma Partisi
osmansk turkiska	Röda äpplet / Kızıl Elma / Kızıl elma
OSS / Oberoende Staters Samvælde	
otin	saç qoşaq
ottoman	sade dil
ottomansk	saf Türkçe
Oxus / Djaihun / Amu Darja	Şafak, Elif
Oyna (tidskrift)	Sakarya
	Salomon, kung
Palais de Suède / Svenska Palatset	Saloniki / Thessaloniki
Palm, Martin	samanider
Pamuk, Orhan	samanidisk
panturanism	Samarqand (tidskrift)
panturkism	San Stefano
parallella staten	sarter
paşa	sartisk(a)
pascha	sasanider
Pelliot, Paul	sasanidisk
Pera	satrapier
persiska (språket / ord m.m.)	Schlyter, Paul
Peter den store	sekularism
Pleven / Plevna	Selçuk, İlhan
Polo, Marco	seldjucker
populism	seldjukisk
Post, Eric von	seleukider
postmodernism	Seleukos
Pulgher, Domenico	Seraljen / Topkapi
Putin, Vladimir	Seraljudden
	Servet-i fünun
Qashqadaryaprovinsen	Sèvres-
Qizil bayroq (tidning)	sex pılar
Qodiriy, Abdulla	Seyfettin, Ömer
	SFII / Svenska Forskningsinstitutet
Ramadan	i Istanbul
Ramses II	shah
Raquette, Gustaf	Shahnamah
Rashidov, Sharaf	Shahrukh Mirza
republikanism	Shanghai Cooperation Organization

shari`a	Talat Paşa
Shayban	Tangri
shaybanider	Tanpınar, Ahmet Hamdi
Sibbern, Georg Christian	Tanyol, Tuğrul
Sidenvägen	Tanzimat
sjuke mannen / Europas sjuke man	tasfiye-i lisan
skyter	tatariska
skytisk	taxallus
skriftreform	Tekin, Lâtime
skriftsystem	Telia Sonera
Smyrna / Izmir	Theolin, Sture
socialrealism	timurid-
Sogdiana / Sogdien	Timur Lenk
Sogdien / Sogdiana	tiotusenbuddhagrottor
solteorin	titulärspråk
Soysal, Sevgi	tjagatajiska
Sparre af Sundby, Erik	Tjagataj Khan
språkförmylelse	Tjkalov, Valerij
språkpolitik	Toll, Christopher
språkpolitisk	Tolvöarna / Dodekanesos
språkpurism	Topkapi / Seraljen
språkreform	toplumcu şiir
språkrevolution	Toptaş, Hasan Ali
Stalin, Josef	Transoxanien
Stambul / Stanbol	Tripoli(kriget)
Stanbol / Stambul	Tsarigrad
statsspråk	T`u-chüeh / Göktürk Khanatet
Stein, Aurel	Tunç, Ayfer
stin poli	Tunhwang / Dunhuang
Süleyman den store	Turan
sultan	turanska språk
Sultan Ahmet / Blå moskén	türbe
sultanat	Türkali, Vedat
Sulton Mahmud	Türkçe Gazete
sunnism	Türkçe Sözlük
Süreya, Cemal	Türk Dil Derneği / Turkiska
Svahnström, Annika	språkföreningen
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul / SFII	Türk Dil Kurumu
Svenska klubben	»Turken«
Svenska Palatset / Palais de Suède	Türker, Sibel
svenskkolonin	Turkestan
Sverigeatan / Müeyyet Sokağı	turkestanier
Syvertsen, Banu Gürsaler	turkfolk
	türki-i basit
	turkietturkiska
tadzjikiska (språket)	turkietturkiskt språk
Tahir, Kemal	Turkiska språkföreningen / Türk
Takilant	Dil Derneği
Taksim(torget)	Türkiyat Enstitüsü

turkmeniska (språket)
turkspråk-
tusenbuddhagrottor

uighuriska (språket)

Ulug Beg
Umarxon
Umayyadmoskén
Ümit, Ahmet
umma
ungosmaner
ungturkar
Ur / Urfa
Urfa / Edessa
Uşaklıgil, Halit Ziya
Üsküdar
Usmanov, V.
Uşşaki, Lâtime
usul-i djadid
usul-i qadim
Uvaysiy
Uyar, Tomris
Uyar, Turgut
uzbekiska (språket)

Veli, Orhan
Vita horden
vita turkar / Beyaz Türkler
Vjatkın, V.
Västturkestan

Wallenberg, Gustaf Oscar
Washington, George
Weman, Torsten
Westholm, Alfred / Alfros
Wirsen, Einar af
Wrede-Sparre, Axel

xo'ja

-xon / khan

yaghnobi
Yahya / Johannes döparen
Yalav, Neslihan
Yanko
Yaqub Beg
Yeni Lisan
Yew, I.C.
Yıldız, Bekir
Yo'ldoshev, Akrom
Yücel, Tahsin
Yuezun, munk
Yurdakul, Mehmet Emin

Zafariy, G'ulom
Zarathustra
Zeugma
Zokirova, Mahbuba
Zorn, Anders
zoroastr-

Äpändi / Näsirdin Äpändi

Ögel, Bahaeddin
Ömeroğlu, Mehmet Nihat
Örik, Nahit Sırrı
Östra Sidenvägssystemet
Östrom
Östturkestan
östturkiska (dialekter / språket)
Öz, Erdal
Özbek
Özel, İsmet
Özkök, Anne-Marie
Özkök, Lütfi
Özli, Demir
öz Türkçe / Öztürkçe

